

А. Кокиева

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ (стандарт дереджеси)

ОКЪУТУВ КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ АЛЫП
БАРЫЛГЪАН УМУМТАСИЛЬ ОРТА
МУЭССИСЕЛЕРИНИНЪ
10-УНДЖЫ СЫНЫФ ДЕРСЛИГИ

*Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди*

Черновцы
«Букрек» нешрият эви
2018

**УДК811.5 12.19(075.3)
К61**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 31.05.2018 № 521)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Кокієва А.

К61 Къырымтатар эдебияты (стандарт дереджеси) : окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль орта муэссиселерининъ 10-унджы сыныф дерелиги. – Черновцы : Букрек нешрият эви, 2018 – 240 с. : ресимли.
ISBN 978-966-399-993-7

УДК 811.512.19(075.3)

Кокієва А.

К61 Кримськотатарська література (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти з навчанням кримськотатарською мовою. – Чернівці : Букрек, 2018. – 240 с. : іл.
ISBN 978-966-399-993-7

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-966-399-993-7

© Кокієва А., 2018

© Видавничий дім «Букрек», 2018

ХІХ АСЫРНЫҢ СОҢУНДА
XX АСЫРНЫҢ БАШЫНДА
ИНКИШАФ ЭТКЕН
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

Уянув девриндеки кырымтатар эдебиятынын илерилев хусусиетлери

Халкны джаиллик эсаретинден къртурмакъ ве миллетнин медений севиесини юксельтмек макъсадынен, улкемизнин бильгили, окъумыш инсанлары: илери оджалары, маариф ве медениет эрбаплары, язджы ве шаирлери медений инкишафны джанландырмакъ ичюн, исрарнен хызмет этелер. Юкъарыда анъылгъан муэллифлернин эсерлеринде тасвирленген тарихий, ичтимаий, сиясий меселелер ве адисе-вакъиалар кырымтатар эдебиятыны муим тарихий малюматларнен теминлейлер.

Исмаил бей Гаспринскийнин кениш фаалиети саесинде о девирде «Терджиман» газетасынын дердж этилюви, юзлернен китапларнын нешир олунувы эдебиятымызнын джанланмасына темель къоя. Исмаил Гаспринскийнин ишлеп чыкъаргъан янъы усулы мектеплернин ачылмасына мейдан азырлай. «Зынджырлы» ве дигер медреселернин исляхы (реформа) Къырымнын ичтимаий аятына тесир эте.

Бу сенелерде иджат эткен муэллифлернин дюньябакъышлары Исмаил бей Гаспринскийнин гъаелери алтында эп шекилленген. Исмаил бей Гаспринскийнин шегиртлери ве гонъюльдешлери олгъан уйкен несиль язджылары Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Абляким Ильмий ве олардан сонъ, бу саада иджат эткен Мемет Ниязий, Мемет Нузет, Шевкъий Бекторе, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Амди Гирайбай, Исмаил Зиядин киби муэллифлер кырымтатар эдебияты тарихына гъайретли иссе къошалар.

Нетиджеде, тарихий ве инкъилябий вакъиаларынын тесири алтында, дюньябакъышлары пишкинлешкен муэллифлернин эсерлери, кырымтатар эдебияты тарихынын алтын фондунда мунасиб ер алалар. Сеид Абдулла Озенбашлынын «Оладжагъа чаре олмаз», Асан Сабри Айвазовнын «Неден бу ала къалдыкъ», Усеин Шамиль Тохтаргъазынын «Моллалар проекти» эсерлеринин мундериджеси толусынен халкнын башына кельген сиясий вазиятлери тасвирлейлер. Эсерде айдынлатылгъан

къараманларнынъ табиат чизгилери, аркетлери девамий инкишафта тасвир олуналар.

Къырым ве Къырымдан тыш дигер тюркий мусульман виляетлеринде олып кечкен буюк ичтимаий денъишювлер тюркий халкъларнынъ миллий ве сиясий анъынынъ къавий пекинмесини талап этелер.

Къырымтатар халкъынынъ омюринде олып кечкен терең денъишювлер эдебиятта да бир чокъ янъылыкълар асыл эте. Несирджилик, шириет ве драматургия саасында миллий рухны сакълап къалмакъ гъаеси ашкъяр олуна.

Миллий рухны акс эткен бир сыра эсерлер языла. Эсерлернинъ тили, шекли, мундериджеси гъает денъише, эсерлерде арапча-фарсийдже сёзлернинъ къулланылувы азлаша. Язылгъан эсерлер, озюнинъ бедийлик севиеси ве миллийлик гъаелеринен, миллетнинъ миллий анъынынъ осювине тесир этелер. Олар халкъымызнынъ рухуны юксельткен, ахлякъыны темизлеген, авеси ве фаалиетини арттыргъан муджизевий эсерлернинъ сырасына кирелер.

Уянув девир къырымтатар эдебиятынынъ ильки сенелердеки инкишафы Исмаил Гаспринскийнинъ иджадий фаалиетинен багълыдыр. Онынъ иджады къырымтатар эдебияты тарихынынъ жанрлар илерилевине къошкъан иссесинен къыйметлидир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебиятынынъ уянув деврини къашлап алгъан сенелерини айтынъыз. Зиялыларнынъ медениетимизнинъ илерилевине къошкъан иссесини тарифленъыз.

2. Исмаил Гаспринскийнинъ аятий ве иджадий фаалиетини бираз хатырланъыз. Онынъ маарифперверлик ве наширджилик фаалиети акъкъында не билесинъиз?

3. Исмаил Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романына кирген «Фрэнкистан мектюплери»нинъ сюжетини анъынъызда тазертинъиз. Эсас къараманларнынъ аркетлерини, яшайыш тарзыны, адларыны анъып, хатырланъыз.

4. «Фрэнкистан мектюплери»нде джемиетнинъ тизими акъкъындаки билъгилер ве дюньябакъышларнынъ насыл усул иле икяе олунгъаныны айтынъыз.

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ ^[1]
(1851–1914)

Къырымтатар эдебияты тарихына жанр ве услубий хусуиетлеринен янъылыкъ кирсеткен Исмаил Гаспринскийнинъ иджады гъает меракълыдыр. «Молла Аббас» романында тасвир олунгъан о девирдеки муим меселелер бугунъ де бугунъ джемиетимизнинъ инкишафына нумюне оладжакъ мисаллеринен къыйметлидир. Бутюн тюрк дюнъясына да жанр джеэтинен нумюне олгъан бу романнынъ эмиети пек буюктир.

Романнынъ «Фрэнкистан мектюплери», «Дар-ур-Рахат мусульманлары», «Судан мектюплери» киби дигер къысымлары ильк кере «Терджиман» газетасынынъ саифелеринде 1887 сенесинден башлап, бир къач сене девамында дердж олуналар. Сонъра айры китап шеклинде де нешир этилелер.

Исмаил Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романынынъ «Фрэнкистан мектюплери» (1887), «Дар-ур-Рахат мусульманлары» (1887), «Судан мектюплери» (1889), «Къадынлар улъкеси» (1890), «Делилер виляети» (1890), «Кунъ догъды» (1905), «Юз йылдан сонъ» (1906), «Арслан къыз» киби къысымларынынъ язылув тарихы да меракълыдыр.

XIX асырнынъ сонъунда, чар акимиетининъ алып баргъан колонизаторлыкъ сиясети тесиринде, Русиеде яшагъан тюркий халкъларнынъ омюр тарзы пек агъырлаша. Русиенинъ тышында ве ичерисинде яшагъан тюркий халкъларгъа нисбетен акъаретлейиджи сиясет алынып барыла. Му-

сультманлар яшагъан топракълардаки табийи зенгинликлер ве топракълар чар акимиети тарафындан савурыла.

Бу къыргъын сиясетнинъ мерамыны темелли анълагъан Исмаил Гаспринский, мемлекетте тизильген вазиетни газета ве бедий неширлер вастасынен халкъкъа бильдирмеге тырыша. Халкънынъ анъыны юксельтмеге ынтыла. Къырымтатар публицистикасынынъ тешеббюсчиси ве деллялы оларакъ, о, озюнинъ атешин макъалелери ве бедий эсерлеринде, бу вазиетте, халкъны миллет оларакъ, сакълап къалмакъ чарелерини айдынлата.

Бойле этип, Исмаил Гаспринскийнинъ маарифперверлик, наширджилик, публицистик ве эдебий фаалиети Русие мусульманларынынъ энъ агъыр яшагъан девринде шекилене.

Русиедеки мусульманларнынъ джаиллик эсаретинден къуртарылувыны пек къайгъыргъан улу мутефеккир эсерлеринде халкънынъ кечмиш тарихы ве келеджеги акъкъында къыйметли фикирлер бильдире.

Исмаил Гаспринскийнинъ публицистик макъалелеринде айдынлатылгъан гъаелер ве ичтимаий-сиясий бакъышлар бедий эсерлеринде де девам этиле. Илери гъаелер ве дюньябакъышлар сонъра бедий эсерлердеки къараманларнынъ симасында джанландырыла. Оларнынъ нуткъы, монологы, фикирлери вастасынен терен тасвир олуна.

Йигирми йыл девамында язылгъан бу эсерлерде, муэллиф яшагъан ве ондан эвельки девирлернинъ муимден муим меселелери, акъибетлери акс олуна.

Докъузынджы сыныфта алгъан бильгилеринъизни зейнинъизде тазертсенъиз, «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ китап шеклинде эки сефер: биринджи кере – 1891, экинджи кере – 1906 сенелери нешир олунгъаныны хатырларсынъыз. «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ биринджи нешири – 126 саифеден, (бу асыл нусха аля даа тапылмады) экинджи нешири – 95 саифеден ибарет олгъаныны анъарсынъыз. Бу эсернинъ учюнджи нешири 1995 сенеси, сонъра эки къысымнынъ да гъайрыдан нешири 2001 сенеси филология намзети, профессор Исмаил Асаногълу Керим тарафындан китап шеклинде дюнья юзюни корьгенини эслерсинъиз.

«Молла Аббас» романынынъ «Фрэнкистан мектюплери»-нинъ сюжетини хатырласанъыз, Молла Аббаснынъ Фрэнкистангъа япкъан сефери козюнъиз огюнде джанланыр. Романнынъ бу къысмында Фрэнкистандаки джемиет тизими акъкъында тасвир олунгъан левхаларны хатырларсынъыз.

«Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсеринде Молла Аббаснынъ Андалусия виляетине сеферге чыкъкъаны косътериле. «Молла Аббас» романынынъ бу эки къысмы бедий джеэттен гъает кучлю эсерлердир.

«Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсери – автобиографик тарихий хаялий эсердир. Сеферлерде булунгъан Исмаил Гаспринскийнинъ аятий мевамы, дюньябакъышы, ичтимаий-фельсефий фикирлери эсернинъ эсас къараманы – Молла Аббаснынъ симасында кениш ве тавсиятлы айдынлатыла.

Йигирми эки яшына еткен муневер ве бильгили йигит Молла Аббас бир чокъ мемлекетлерни долаша. Сеферлерде булунгъан арада, пек чокъ алларгъа огърай, бир чокъ адисе-вакъиаларнынъ шааты ола, чокъ юре ве пек чокъ шейлер коре, олардан белли бир нетиджелер чыкъара. О, бу яшында энди, эр бир инсаннынъ аятында муим олгъан меселелерни айырмагъа ве сечмеге бильген къабилиетнинъ саиби ола. Миллетининъ ильми ве медениетнинъ юксельмеси ичюн къайгъыра ве къасеветлене. Мусульманлыкънынъ тарихыны огренип, эшкъалыны (агъыр алыны) корип, онынъ келеджегини эп къайгъыра.

Исмаил Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсеринде Молла Аббас симасы вастасынен айны девирнинъ илери дюньябакъышлы, бильгили ве алидженап мусульман бир инсаннынъ симасы айдынлатыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. XIX асырнынъ сонъунда, чар акимиятининъ алып баргъан колонизаторлыкъ сиясетини тарифленъиз. Бу вакъытта насыл бир адисе-вакъиалар олып кече?

2. Исмаил Гаспринский озюнинъ атешин макъалелери ве бедий эсерлеринде, къырымтатар публицистикасынынъ тешеббюсчиси ве деллялы оларакъ, насыл меселелерни кениш айдынлатмагъа тырыша?

3. И. Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романынынъ къысым-лары къачынды селелерде язылды? Оларны хатыранъызда та-зертип серлеваларыны айтынъыз.

4. «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсери – автобиографик тари-хий хаялий эсер олгъаныны насыл исбатлай билемиз? Бу эсерде Молла Аббас симасы вастасынен насыл бир инсаннынъ симасы айдынлатылгъаныны тарифленъиз.

«Дар-ур-Рахат мусульманлары»нынъ сюжети

Молла Аббас Алмания ве Францияны зиярет эткен сонъ, энди 27 яшынды олгъанда, Фрэнкистандан демирёл иле Пи-реней дагълары тарафкъа ёнеле ве Испанияда токътала.

Мында о, Андалусия виляетини долаша, Арап Халифаты заманларындан къалгъан ядикярлыкъларны зиярет эте. Бир ай девамында Гранада шеэрининъ къадимий сарайларын-дан энъ дюльбери – Эльхамраны зиярет этерек, онынъ дюльберлигинен хошлана.

Парижде олгъанда, ашналыкъ эткен шейх Джелялны мында корьгенде, айретте къала, онынъ ярдымы иле му-сульманлар яшагъан Рахат адлы ер тюбюнде ерлешкен му-джизевий улькеге тюше. Бу улькенинъ илими ве медениети акъылгъа ятмагъан дереджеде илерилегенини корип, пек сукълана.

Мусульман дини ве шериатынынъ тертиби ве къанунла-рыны кутип яшагъан, Рахат укюметиндеки инсанларнынъ низамы, тертиби, тасили, ильми, темизлиги, андаки муджи-зелер ве янъылыкълар Молла Аббасны айретлендирелер. О, *«мусульман аталарымыз Андалус улькесинде Худая мю-наджаат этип, беш юз сене укюм ве султанат тизгенле-рини, сонъра Кастиль къыралы Фердинанд хиляфетин хай-ли бельделерини истиля эткенини, Муса бин Абу аль Гъа-занийнинъ арслан киби, уджюм этип, йигирми беш кишини къатиль эткен сонъ, шейт олгъаныны»* Фериде банунынъ икяесинден анълай.

Бойле этип, Исмаил Гаспринский романында шейх Дже-лял, Фериде бану киби сималар вастасынен бизни арап Халифатынынъ тарихынен таныш эте. Бу укюметнинъ ба-шына келип кечкен вакъиаларны усталыкъ ве бедидетлик-

нен тарифлей. Бу улькеде олып кечкен адисе-вакъиалар Къырымда олып кечкен вакъиаларгъа бенъзей.

Муэллиф эки укюметнинъ башына келип-кечкен вакъиаларны кыяслап, кечмишни, бугунни келеджекнен багълап, бу меселе боюнджа озюнинъ дюньябакъышларыны ачыкъ-айдын беян эте.

Андалусия виляетинде яшагъан мусульманларнынъ малы-мулькю ве топракълары талап алына. Халкъ иджретлик ёлуна тюше. Романнынъ бу кыисмында тасвир олунгъан Испания кыралы Фердинанднынъ беянында халкънынъ башына тюшкен мусибети тасвир олуна.

Тыпкъы шойле адисе-вакъиалар, Къырым Русие тарафындан запт этильген сонъ, Къырымда да олып кече.

Бойледже, Испания кыралы Фердинанднынъ беянында бильдирилген фикирлернинъ 1783 сенеси апрель айынынъ секизинде Екатерина II илян эткен манифестиндеки фикирлернен ич бир фаркъы олмагъаныны анълаймыз. Олар толусынен кырымтатар халкъынынъ башына тюшкен мусибетлерни тариф этелер.

Имтиязнаме имзалангъан сонъ, чар сиясети Къырымны бутюнлей запт этти ве гъаддар зулумлыкъкъа огъратты. Джамилерде намаз ве эзан окъутылмады, мектеплерде тасиль ве миллий тербие ясакъ этильди. Халкъ бала-чагъасынен эсир этилип, иджретлик ёлуна тюшюрильди.

«Молла Аббас» романынынъ эр бир кыисмында тарихий-хаялий, утопик гъаелер кыяслав ве тенгештирюв усуллары иле косьтериле. «Дар-ур-рахат мусульманлары» кыисмында да кырымтатар халкъынынъ тарихында олып кечкен тарихий, ичтимаий-сиясий вакъиалар автобиографик ве хаялий шекильде айдынлатыла.

Романнынъ бу кыисмында Молла Аббаснынъ сеяхатында тасвир олунгъан теэсуратлар И. Гаспринскийнинъ 1870 сенелерде Авропагъа япкъан сеяхатлары эсасында акс олунгъаны ачыкъ-айдындыр. Бу меселе эсернинъ автобиографик мизаджнен ашланылып язылгъаныны да тасдыкълай.

«Дар-ур-Рахат мусульманлары» рус ве кырымтатар тиллеринде нешир олуна. Сонъра кыскъа бир вакъыт ичинде арап ве фарс тиллерине терджиме этиле.

Исмаил Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсеринде тарихий кечмиш бир сыра эсас ве ярдымджы сималар вастасынен усталыкъ ве кяmillикнен айдынла-тылгъаныны талиль этсек, мусульман дюнъясынынъ уму-минсаний дюнъябакътышлары акъкъында бир чокъ малю-мат ала билирмиз.

Суаллер ве вазифелер:

1. Молла Аббас Алмания ве Фрэнкистанны зиярет эткен сонъ, къаерге ёл ала? Андалусия виляетини долашаракъ, Арап Халифаты заманларындан къалгъан насыл ядикярлыкъларны зиярет этке-нини айтынъыз.

2. О, Рахат адлы ер туюнде ерлешкен муджизевий улькеде насыл бир илерилевлерни корип сукълана? Мусульман дини ве шериатына аит насыл бир муджизелер Молла Аббасны айретте къалдыргъаныны сёйленъыз.

3. Андалусия виляетинде яшагъан мусульманларнынъ вазие-ти халкъымызынынъ о девирдеки вазие-тине ошагъаныны, эсерден мисаль кетирип, анълатынъыз.

4. «Дар-ур-Рахат мусульманлары» насыл тиллерде нешир олун-гъаныны тарифленъыз.

ДАР-УР-РАХАТ МУСУЛЬМАНЛАРЫ*

(роман)

(къыскагъартылгъан)

...Джумле достларыма веда зиярети идуп¹ ве ашна-и-назикянем² мадмуазель Маргаритая веданаме³ язуп ёла азырландым. Иртеси кунъ ёла чыкътыкъта, мугъайир бир къытгъа⁴ веданаме язуп, мешхр ве дана реджул-и-ислям⁵ етиштирмек иле шурет булмуш Андалус юрту зияретине

* Исмаил Асан-огълу Керимнинъ арап уруфатындан трансли-терациясы. Гаспринский Исмаил. Молла Аббас (роман). – Эки томлукъ. Биринджи том. – Симферополь: Къырымдевокъувпед-нешир, 2001. – С. 74–148.

¹ веда зиярети идуп – сагълыкълашув зиярети этип

² ашна-и-назикянем – назик достум

³ веданаме – сагълыкълашув мектюби

⁴ мугъайир бир къытгъа – гъайрыдан бир парча

⁵ реджул-и-ислям – ислям илерилеринден

Парижден чыкъуп, демиръёл иле Пиреней дагъларына догъру ёлландым. Дагъларын шаркы – Франса, гъарбы – Испания улъкелеридир. Тарихиислямиеде бунджа шуретли ве намлы Андалус кытгъасы азырда Испания дедигимиздир. Франсанынъ бир четинден бир четине чыкътым. Не аджайип улъке! Зан идерсинъ ки, бир улугъ багъчадыр. Багъчаларын, багъларын летафети¹, кыыр ве бостанларын зийнет ве якъышыгы джумле эхалининъ гъайретли ве къамиль ве ишкюзар² олдугына шаат идилик. Къайсы тарафа бакъсанъ – таш ёллар, эр кочеде³ копрюлер, къайыкъ джюрюр пек чокъ. Арыкъ ве каналлар франсызларын унерини косътериюрлар иди. Эписи биналар джедит, тазе киби, эр тарафта иш ве гъайрет, унер ве марифет захир олуп⁴, бозукъ ве харабат, бош ве виран бир махалле бир-бире коръмедим. Худай-Таала франсызлара не буюк саадет ве ихсан буюрмыш!..

Къыркъ учь саатте Испания худудына кирмиш идик. Сонъ меркезде Испания гюмрюк мемурулары адет ве низам узьре эшьяларымызы бакътылар. Бунлардан бири бана дикъкъат идуп:

- Сиз магърибий, гъарбиймисиз? – деди.
- Хайыр, эфендим, Ташкентли татар огълуйым.
- Демек, дияри Тюркистан... Къайда барасыз?
- Испанияя, эфендим.
- Туджджармысыз, сатув идесизми?
- Хайыр, зияретчи бир аджизим.

Испания Авропа кытгъасынынъ дженюпгъарбында вакъа⁵ ярым ададыр. Гъарба Атлантук денъизи ве дженюбе Акъ денъиз иле чевирильмиштир. Абхавасы гъает хош улъкедир, шойле ки, юзюм, инджир, нар, ильмон ве портакъал багъчалары чокътур. Базы виляетлери сувсуз ве сахралы исе де, эксери ерлери гъает берекетли ве мейвадардыр. Африка мемалик-и-ислямиеси⁶ ве Фас (Марокко) иле Испания ара-

¹ летафети – дюльберлиги

² ишкюзар – эмексевер

³ кочеде – сокъакъта

⁴ захир олуп – корюнип

⁵ вакъа – олгъан

⁶ мемалик-и-ислямиеси – ислям мемлекетлери

сында Септе (Сеута) ве Джебелитарикъ (Гибралтар) богъазы бардыр. Мюджахидин ислям¹ бу богъазы кечюп, Андалусы фетх итмишлер² иди.

Андалус къытгъасы Шам (Дамаск) халифелерине таби улъке олуп, насп олунап валилер тарафындан идаре олунуор иди. Ама Шам халифаты инкъыраз олуп, халифелик бин Омейяддан Аббаслара кечтиги эснада, ханедан Омейядлардан Абд ар-Рахман Андалуса къачуп, алтмыш дёрт сене-и-хиджриде (милядий: 683) эхали тарафындан сайлануп, мамелик Андалуса халифе олмуштыр. Ишбу, Абд ар-Рахман халифеден башлануп, Андалуста айрыджа укюмет-и-ислямие тешкиль олунып, секиз юз докъсан беш сене-и-хиджриее къадар девам итмиштир.

Авропа улъкелеринден фрэнклер Андалуса келюп, ислям мектеплеринде илим ве унер тасиль идерлер иди ве бунунъ ичюн, Андалус ислямлары Европанынъ медениет-и-джедидесине³ буюк себеп олмушлардыр, Европанынъ оджалары, устадлары эсап олунсалар джаиздир.

* * *

Эльхамрая биринджи зияретимизде оздурыджи алуп бармыш идим.

Куньлерден бир кунь шеэре къайтмаюп, сарайда къалмыш идим. Та акъшама къадар Эльхамра ичинде джурюп, фатихалар окъуп, вакъыт яз ве гидже ай зиясы иле кунь киби олдугъындан, «Арсланлар мейданы» нам азбарда эр вакъыт намаз къылдыгъым махаледе намазлыгъым устюнде ятуп къалдым. Бу азбарын ортасында буюк шадырван олуп, ичинде мермерден секиз арслан шекили бардыр ки, арсланларын агъызларындан вакъыты иле сув келиюрмуш. Эр не къадар азырда бу чешме-и-мешхур⁴ сувсуз исе де, ай зиясы иле азбарда бир летафет ве якъышыкъ бар иди. Бу хаялет иле леззетленюп турдукъта, бу азбара дживар олан «Гульбагъча азбары»нда инсан сеси ве аякъ адымы киби хафиф гурюльти олду. Гидже ойле тынч иди ки, чибин учса, ишидилер иди. Бунлар ким олса керек, аджеба?

¹ мюджахидин ислям – ислям душманлары

² фетх итмишлер – эльге кечиргенлер

³ медениет-и-джедидесине – янгы медениетине

⁴ чешме-и-мешхур – мешур, алемге намы кеткен чешме

Алималла, бу не? «Гульбагъча азбары»ндан «Арсланлар мейданы»на бири-биринден гузель ве хюсю джемал сахибеси¹ он ики къыз чыкъты. Яраббиде, бу недир? Буз-бузлап къалдым... Къызлар хавузын этрафына тизилюп, бири дуая эль котердиги иле, къурумыш чешмее сув келюп, гурюль-гурюль хавуза акъмая башлады...Бунъа даха зияде шаштым. Къызлар муслюме ве араб олдукълары захир олду. Аман хавуздан абдест алуп, йипек орьтюлерини джаюп, джумлеси ики рекят намаз къылдылар ве баде кельдиклери киби, «Гульбагъча» тарафына чекильмее башладылар...

Козюм корююр иди, лякин инанамыюр идим. Чешменинъ сую текрар кесильди. Азбар къабристан киби тынч олду. Бисмилля – дею, еримден туруп, акъыртын-акъыртын мермер ташлара басуп, къызларын къайдан келюп, къайда киттиклерини ве ким олдукъларыны бильмек ичюн аркъаларындан киттим.

«Гульбагъча азбары»ны долашуп, къызлар бирер-бирер харем кошкюне кирдилер... Ава ве этраф тынч, дюнья авая толмуш. Ай зиясы назлы-назлы зия берююр. Аякъ уджларыма басуп, къызларын аркъасындан мен де ичери кирдим. Икинджи больмее етиштигимде, муслюмелер бени корюп: «Аман, Яраббиде! Бу кимдир?! Джат киши, фрэнк!!!» – дею къоркъуп, къычкырыштылар. Мен де къоркъуту исем де, кендими джоймаюп: «Хайыр, къарындашлар, джат дегилим, эльхамдулля мусульманым, къоркъманъыз. Алималла, не ичюн ве насыл бу ере кельдигими бильмиюрим» – дедим. Бу сёзюмден сонъ, араб къызлары рахат олмуш киби олуп, бир-бирине бакъыштылар. Шу алда больмее тешельмиш мермер ташларын бири котерилюп, ер тюбюнден акъ бир чалма корюльди... Даа зияде шашуп, нишлемее бильмедим. Не аджайип шейлердир. Хиляфет инкыраз олуп², Эльхамра сарайында икъамет олунмадыгъы³ беш юз сене бардыр, бу къызлар, бу чалма недир?!

Чалма, къарт ве пир бир адамын башында иди. Бу киши ер тюбюнден созулуп чыкътыгъы иле къызлар бенденъизи⁴ косьтердилер. Бана айлануп дикъкъат иле

¹ хюсю джемал сахибеси – юзьлери дюльберлик толу саибеси

² Хиляфет инкыраз олуп – Халифат гъайып олып

³ икъамет олунмадыгъы – яшайыш олмагъаны

⁴ бенденъизи – эсир кёлуны *бу ерде*: Молла Аббасны

бакътыкътан сонъ, къарт араб: «Барекалла, огълум, Молла Аббас, сенсинъми?!» – дею, хитап итти. «Эвет, баба, бен Аббасым» – дею, дикъкъат иттикте, коръдюм ки, къарт араб Парижде ашна олдугъым шейх Джелял имиш!

– Алималла! Шейх баба, коръдюгим аллара ич акъылым етишмиюр.

– Ай, огълум, башынъ язысы чокъ имиш, сабыр къыл, анъларсынъ. Яныма кель.

Большенинъ ортасына бардым. Къызлар баштанаякъ бенденъизи бакъыюрлар иди. Чыкътыгъы тешикни косътерюп, шейх Джелял бана хитабен – тюш ашагъы – деди, ве къоркътутгъымы фехм идуп¹: «Къоркъма, огълум, бен де ве бу къызлар да ашагъы тюшеджегиз» – илявесини буюрды.

Нишлемели... Къабире тюшер киби, ашагъыя узануп тюштюм. Аякъларым таш нердубане² расткельди. Шу нердубан иле отуз-къыркъ басамакъ ашагъы тюштюм... Бир къарангъы иди ки, ер юзюнде бойле къарангъы ич оламаз. Башыма фикир, гонълюме къоркъу толду... Къайда барам, не ичюн барам, бунунъ ахырысы не оладжакъ?..

Суаллер ве вазифелер:

1. Молла Аббас достларына ве Маргаритагъа веданама язып азырларкен, Парижден чыкъып, анги бир мемлекетке ёл ала? О, анги дагъларны кечерек, бу къытагъа кете.

2. Испания худудына къач саатте киргенлерини айтынъыз. Испания акъкъында муэллиф тарафындан бильдирилген джогърафик малюматларны менимсенъиз. Андалус къытасынынъ тарихыны огренинъиз.

3. Молла Аббас Эльхамрада «Арсланлар мейданы» азбарында намазлыкъ узеринде ятып къалгъанда, насыл адисе-вакъиалар олып кече?

¹ фехм идуп – анълап

² таш нердубане – таш басамакълар

Кервансарая къайттыгъымыз акъшам устю иди. Къязы тарафындан ёлланмыш мемур бенденъизи беклеп тура иди. Бени коръюги иле селям берюп: «Эфендим, шейлеринъизи топлап алынъыз, китеджегиз», – деди. Аман олдукъча шейлерими багълап, Парижден алдыгъым бир къат фрэнк рубасыны дахи ташламаюп азырландым. Артыкъ, Дар-ур-Рахаттан чыкъаджагъым анълашылды. Шу арада шейх Джелял эфенди бени къучакълап: «Эй, огълум, Худая эманет ол, бельки, шимдиден сонъ ич корюшмейиз... Къязыя бараджакъсынъ, башынъа не ал кельсе де, хавф ве къоркъу чекме, санъа бир зиян олмаяджакътыр, ахыры селяметтир, чюнки улькемизден чыкъмакъ – кельмеден дахи мушкюльджедир», – дею сагълыкълашты.

Къязы мемуры иле чыкътыкъ. Кервансарай халкълары базара къадар оздурып тюштюлер. Лякин джумлеси бана гъает тааджюпленюп бакътыкъларындан ве тесирли сагълыкълаштыкъларындан ахвалым намалюмлиги, къарангъысы фикириме келюп, къоркъуя тюштюм, ама фикир ве къоркъудан не фаиде?

Демир къапу ачылдыкъта, къаравул иле бир къадын больмее кирюп, узурыма кельди. Къаравул чекильди. Эм тааджюп, эм дикъкъат иле бакътыкъта коръдюм ки, Фериде бану имиш. Татлы ве леззетли сеси иле селям берюп, къаршыма келюп отурды. Бунунъ кельдигине тааджюпленюп, сёз ачмая бильмейюп турдукъта, озю сёзе башлап деди:

– Джариенъизи къазыханее келир – дею, беклемиюр идинъиз, дегильми? Айып буюрмангъыз, эфендим, тезден ёлджу оладжагъынъызы анълап ведалашмая кельдим...

– Тешеккюр идерим, бану, бунджа дикъкъат ве эльтафатынъыза¹, къаршы не киби дуа ве сеналар идеджегими бильмиюрим. Бу алымда тешрифинъиз² буюк теселли олду. Буюк къуванчтыр... Лякин айып буюрмангъыз, акъылым алмиюр ки, бу таш къафес ичинде булунан адам насыл ёлджу оладжакъ?!

¹эльтафатынъыза – незакет, хош муамеленъизе

²тешрифинъиз – кельменъиз

– Улькемизин эсрары¹ чокътур, бана да малюм дегиль. Лякин тезлик иле Андалуса къайтарыладжагъынъыз шубесиздир. Ведалашмакъ мунасиб корюльди.

– Текрар битекрар тешеккюр идерим, бану.

– Аббас эфенди, бир мурадым даха бар... Улькемизи терк идеджегинъыз, наразы олдугъынъыз алмы бар, не ичюн иджрете бу къадар авес олдунъыз? Азмы, чокъму корьдюнъыз ки, Дар-ур-Рахатта илим, акъикъат ве бахтиярлыкъ зияде мейдан алмышлардыр. Сизин диярларда иддиа зулум² ве мухаребат³ девам идиюр. Ич ким рахат дегиль... Къалынъыз, эфендим, китменъыз?!

Фериде банунунъ бу сёзлерине джевап буламадым.

«Бойле исе, Худая эманет олунъыз ве сагълыкъ иле барынъыз» – дею, Фериде бану туруп чыкъты. Къыз къапудан чыкътыгъы иле эски достум шейх Джелял эфенди кирюп ведалашты. Баде къаравул аш кетирди. Ведалашмакътан асыл олан тесираты ве, башым ичинде, ат киби айланан фикирлери бастырмакъ ичюн, софрая отуруп, бир хайли аш ашадым. Къаравул софрайы алуп чыкътыгъы иле татлы бир уйкъу басуп, байылуп къалдым...

* * *

Тамам уйкъуя тоюп, козьлерими ачтыкъта, айдын ве буюк пенджерели бир больмеде олдугъымы корьдюм. Къазы хапсханеси олмадыгъы анълашылды. Бир де бакътым ки, тёшекте ятыюрым ве башым уджунда бир къартча фрэнк къадыны отура. Я, Рабби! Бу насыл ал!

– Бу ер нересидир? Бен къайдайым? – дедим. Арабча суаль иттигимден, къадын суалими анъламаюп, франсызджа:

– Рахат олунъыз, огълум, селямети булдунъыз, – деди.

– Хакъ ризасы ичюн, къайда олдугъымы бильдиринъиз – дею, франсызджа суаль иттим.

– Рахат олунъыз, Гранадада «Августин» шифаханесиндесиз.

– Не вакъыттан бери бундайым?

– Алты куньден бери.

– Даа эвель нереди идим.

¹ эсрары – сыры, тылсымы

² иддиа зулум – давалы залымлыкъ, зулумлыкъ

³ мухаребат – муаребелер, дженклер

– Бана малюм дегиль, огълум.

Къартчыкъ суаллериме тааджюп идерек, давуш идуп, киши чагъырды. Большее бир адам кирди. Мегер, табип имиш. Мюляеметлик иле¹ алымы сорду.

– Ничиксиз, яхшымысыз? – деди.

– Шукюр, яхшыйым – деди исем де, бунунъ суалинден зияде кенди алымы фикир идиюр идим.

– Эссиз алда сизи Эльхамра дживарында, дагъда булуп кетирдилер... Пек алсыз идинъиз... шимди, шукюр, яхшысыз – деди.

– Алсызлыгъым ве дердим не иди?

– Кереги киби анълашылмады. Сизин дердинъизе чокъ тааджюп идиюрум. (Анъладым ки, ич бир тюрлю мариз² олсам, табип не олдугъыны билир иди.)

Сиз кимсиз, не ерлисиз? Устюнъизде булунмыш руба парчаларына коре, испанъёл олмадыгъынъыз малюм олду – дедикте:

– Эфендим. Ташкентлийим. Адым Аббастыр – дедим.

– Гранада не вакъыт тешриф буюрдынъыз?

– Теммуз башларында.

– Бу вакъыта къадар къайда идинъиз, нерее тюштюнъиз?

– «Мадрид» мусафирханесине тюштюм. Шейлерим анда олса керек. Акъчаларым Марус нам саррафта³ эманеттир. Кельдигим бадинде учъ-дёрт шехэрде ве баде бир афта Эльхамра сарайында кечирюп, асар-и-къадиме-и-ислямиейи зиярет ве темаша иле мешгъуль булундым...

– Хош, баде къайда вакъыт кечирдинъиз? Кимлер иле корюшюп билиштинъиз?

Табибин бу суалине бирден-бир джевап бермедим. Нидже юз йылдан бери местур булунан Дар-ур-Рахатын вуджудыны ве ахвалыны фаш итмее мюнасип коръмедим. Бунъа бинаэн суале джевап бермееджегими беян иттим.

– Сиз билирсиз, эфендим, лякин бир шей гизлемеюп, ачыкъ-ачыкъ беян-и-ал буюрсанъыз, озюнъизе фаиде олур иди... Алсызлыгъынъыз гъает тааджюпли бир алсызлыкътыр.

– Бойле исе, къыркъ кунъ къадар аджайип бир улькеде

¹ мюляеметлик иле – муляйимлик, незакетлик иле

² мариз – хаста

³ саррафта – банкирде

булундыгымы хабер идиюрум, лякин нам ве махаллини беян къылмам. (Табип бана дуйдурмайджакъ олуп кульдю. Бу алны корюп ве зияде ачувлануп). Эфендим, суаль идеджек олсанъыз, джевабыма инанынъыз, инанмайджакъ олсанъыз, суаль итменъиз! – дедим...

Хаста олмуш олайым, Дар-ур-Рахат ичюн яздыкъларым хаста фикрин хаялаты олмуш олсун... Ама Эльхамра сарайындан гъайып олуп, шифаханее тюштюгим кунь арасында кечмиш къыркъ кунь къайда идим? Бу къыркъ куньде ачлыкътан насыл телеф олмадым?

Бахусус ки, бенделерини Дар-ур-Рахаттан чыкълармая къларар берильдиги иле дагъда алсыз корюлюп, шифаханее тюштюгим арасы чокъ куньлер олмуюр. Къыркъ кунь Дар-ур-Рахатта булунмамыш исем, мутлакъ корюледжегим бундан анълашылыюр! Табип алсызлыгъым не олдугъыны билемиюр. Бу дахи алсыз олмадыгъыма делиль ве исбат олуп, чыкълардыкълары ёлу косътермемек ичюн, Дар-ур-Рахат ислямлары бенделерине, фрэнклере намалюм, бир эджза ичириуп¹ я ашатуп, эссиз ве озюми бильмез бир алда чыкъларуп дагъа ташладыкълары анълашылмыюрмы?!

1887 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Джелял эфенди Молла Аббаскъа саглыкълашкъанда: «...чюнки улькемизден чыкълмакъ – кельмеден даа мушкюльджедир» дегенинде, насыл бир мана бар олгъланыны тарифленъиз.

2. Фериде бану не себептен Молла Аббаснен кълазыханеде даа бир дефа корюшкенининъ себебини ачыкъланъыз. Эсерден алынган сатырларнен исбат эте билесинъиз.

3. Гранадада «Августин» шифаханесинде олып кечкен адисе-вакълаларны икяе этинъиз. Молла Аббаснынъ Дар-ур-Рахат улкеси акъкъында табипке икяе этмегенининъ себеби недир? О, насыл бир джевап бергенини эсерден тавсиятлы окъуп, икяе этинъиз.

4. И. Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ хаялий эсер олгъланыны эсердеки сонъки абзацларны окъуп, анълатынъыз.

¹эджза ичириуп – илядж ичирип

СЕИД АБДУЛЛА ОЗЕНБАШЛЫ^[2]
(1867–1924)

XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында кырымтатар эдебияты тарихына иссе къошкъан ве эдебиятыннъ миллий хусусиетлерини эсерлеринен халкъ кутълесине ашлагъан Сеид Абдулла Озенбашлы 1867 сенеси Багъчасарайда дюньягъа кельди. Илък бильгилерини ерли оджасы Усеин эфендиден алды.

Темелли тасиль алмагъанына бакъмадан, озюнинъ догъма истидады ве беджериклиги саесинде арап, фарс ве рус тиллерини огренди. Гузель хаттат, чалгъыджы, нагъыш-орънек япув устасы оларакъ танылды.

1900 сенелери «Терджиман» газетасында чалышты. Шу сенелери, Къырымнынъ ичтимаий ве сиясий аятынен багълы язгъан макъалелери иле, халкъ кутълесини уяндырмагъа ынтылды. Омюрде фааль арекет этювни алгъышлады, дургъунлыкъ, арекетсизликни инкяр этти.

Сеид Абдулла Озенбашлы юзлердже шиир язды, амма сагълыгъында оларны нешир этмеге чаре тапып оламады. Эсерлеринде чар укюметине кучлю дарбе эндирип, халкънынъ джаиллигини кескин тенкъитке огъратты. Къырымтатар халкъынынъ миллий омюринде расткельген саранлыкъ, айнеджилик, хумарбазлыкъ, бошбогъазлыкъ киби чиркин адетлерге къаршы чыкъты.

Сеид Абдулла Озенбашлы Къырымда театрнинъ иле-рилевине де иссе къошты. 1902 сенеси онынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы айры бир китап шеклинде «Терджиман» газетасынынъ матбуасында басылды. Пьеса санада сана-

лаштырылгъанда, къадын роллерини ойнамагъа оюнджы тапылмагъаны себебинден, Сеид Абдулла Озенбашлынынъ озю бу роллерни ойнагъан. Ве, матбуатта хабер берильгени не коре, «спектакль гъает мувафакъиетли кечкен».

Озенбашлы кёр динджилик девринде къадын-къызларнынъ алыны эйилештирмек ичюн, пек чокъ ишлер япты. Атта биринджилер сырасында озюнинъ къызыны Тюркиеге окъумагъа ёллады.

Исмаил бей Гаспринскийнинъ якъын ярдымджысы, Сеид Абдулла Озенбашлы къырымтатар эдебияты тарихында уста икътисадиятчы, хаттат, чалгъыджы, языджы оларакъ, терен из къалдырды. XIX асырнынъ сонъ черигинде халкъ шаири намыны къазангъанлар арасында эди.

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Дженазе башында», «Татарын васиети» (1900), «Эй, гонъюль» (1902) ширий эсерлери программ эсерлер сайылырлар.

«Оладжакъа чаре олмаз» пьесасы 1902 сенеси басылса да, 1897 сенеси язылгъандыр. Чокъ заманлар денъишмейип, тильде кутюльген юксек услубиеттен вазгечип, драматург эсеринде саде келимелер иле айдын левхалар яратмакъ икътидарыны къазанды.

О, 1924 сенеси январь айынынъ алтысында Акъмесджитте, 57 яшында кечинди. Онынъ вакъытсыз ве апансыздан вефат этюви миллий медениетимиз ичюн, одельмез джоюкъ эди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ къырымтатар эдебияты тарихына къошкъан иссеси акъкъында икяе этинъиз. Онынъ иджады И. Гаспринскийнинъ иджадындан насыл джеэтлеринен фаркъ эте?

2. С. А. Озенбашлынынъ ширий эсерлерининъ мевзусы насыл меселелерге багъышлана?

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасына даир

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» учъ фасыллы ве учъ пердели пьесасы ичтимай омюрнинъ муреккеп ве назик тарафларыны айдынлатмакътадыр. Бу пьесада халкънынъ яшайыш тарзында сиясетнинъ тесиринден миллий амеллернинъ бербат олунып башлангъаны икяе этиле. Джемиетте ахлякый меселелернинъ белли бир тертибатта илерилеви не къадар муим олгъаны тарифлене. Ахлякый меселелернинъ тертибат къануундан чыкъувы исе не къадар агъыр, мусибетли вазиеет ве аллар пейда эткени усталыкънен къараманларнынъ симасында айдынлатыла.

Яшайышта расткельген уйгъунсыз вазиеет ве аллар акъкъында халкъ даима тюшюнсин-ташынсын деп, Сеид Абдулла Озенбашлы «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасыны язгъан. Сейирджилернинъ козю огюнде джанлы левхалар джанландырып, толып-ташкъан гонъюллерни туташтырмагъа ынтылгъандыр.

Эсернинъ гъаеси къараманларнынъ арекетлеринде даа да кениш ве терен тасвирлене. Эсернинъ мундериджеси эсернинъ мевзу ве гъаесини ангъламагъа хызмет эте.

Мустафа ве Эминенинъ тойлары оладжакътан эвель, къудалар топлашып, той тедариги ве бахшышлар акъкъында акъыл танышалар. Эвель-эзельдеки адетлерни кутъмек кунь-куньден къыйын олгъаны ангълашыла. Амма той сабылары джемаат огюнде масхара олмакъ истемейлер. Эр шей ёлуна мине. Той башлана. Амма сархошлар озъара котек чыкъаралар. Урядник дёгюшкен сархошларны той азбарындан къувуып чыкъара. Амма той биткен сонъ, гедженинъ бей маалинде куньджи бир хыянетлер киевнинъ эвини якъып къачалар... Бу вазиеетте Анафи деген огъланчыкъ янып оле.

Муэллиф бойле саде сюжет ярдымы иле айдын левхалар ве характерлер ярата. Левхалар ве персонажларнынъ айткъан эр бир сёзю, арекети эсернинъ мевзу ве гъаесини тайинлемеге ярдым эте.

Пьесанынъ сонъундаки адисе бизде тюшкюнлик дуйгъусыны пейда эте. Амма киевнинъ эвини якъкъан огълангъа нефрет дуйгъуларымыз эп арта. Онынъ якъкъан къастлиги

инсанларнынъ такъдирини денъиштире. Гуняхсыз огълан-чыкъны аяттан марум эте. Бунынъ огюни алмакъ чареси де бар олгъаныны анълаймыз. Мустафа бойле оладжагъыны биле турып, ничюндир бунъа енгиль-ельпи бакъкъанына айретте къаламыз.

Экинджи тарафтан бу адисе иле муэллиф халкъымызнынъ пахыллыкъ киби менфий чизгилери неге кетире биле-джегини косьтере.

Эсернинъ серлевасы биле, мундеридженен уйгъунлашкъанына бакъмадан, «Оладжагъа чаре олмаз» денильгенине къаршы, муэллиф бир вакъиа олмаздан эвель огюни алып, бунъа ёл къоймамакъ керек олгъаныны да айтмакъ истей.

Демек, эсернинъ эсас гъаеси халкъны менфий чизгилерден арындырув меселесине багъышлангъандыр. Амма муэллиф буны насыл ёлларнен иришмек керек олгъаныны анълатмай. Яшайышта уфакъ-тюфек олып корюнген ве миллий чизгилернинъ илерилемесине кедер эткен къопайчоралыкъ, къызматабанлыкъкъа къулакъ асмаюв меселеси пьесада муим меселеге чевириле.

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы 1902 сенеси нешир олунгъанына бакъмадан, бугунь бизим куньлерде де озь муимлиги ве эмиетини джоймады. Чюнки пахыллыкъ, къызматабанлыкъ, къопайчоралыкъ, менменлик киби бир сыра менфий чизгилер аля даа миллетимизнинъ ахлякъий дереджелерини чаналаткъан чизгилерден бири олып къалмакътадыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» драмасында тасвирленген меселелер халкъымызнынъ насыл вазиятинен багълыдыр? Эсерден мисаллер кетирип, бу вазиятни анълатмагъа тырышынъыз.

2. Эсернинъ гъаеси ве мевзусыны насыл анълатмакъ лязим? Эсерде иштирак эткен персонажларнынъ лакъырдысындан, аркетлеринден нетидже чыкъарып, субет кечиринъыз.

ОЛАДЖАГЪА ЧАРЕ ОЛМАЗ*

(учь пердели пьеса)

(къыскъартылгъан)

Эшхас¹

Мустафа – нишанлы, деликъанлы.

Мухтерем – Эминенинъ педери.

Эмине – Мустафанынъ нишанлысы, Мухтеремин къызы.

Сюндюс – Эминенинъ валидеси.

Вели

Али

Мевлюд

Асан

Семён – урядник.

Мазин – къуда.

Нафе – къуда, Мустафанынъ дайысы.

Шерифе – къадын.

Анафи

Ваджип

Ибраим – Мустафанынъ эмджеси.

Адхам – Мухтеремнинъ огълу.

Чалгъыджылар.

Дюгюне келип-китен джемаат.

Къуда-къадынлар.

Янгъыны ахтяр иденлер.

Ве саире.

БИРИНДЖИ ФАСЫЛ

Биринджи перде

(Алчакъ бир эвин тапчаны узеринде Мустафа ве Эминенинъ ян-яна турып, лакъырды итмекте олдукълары корюнир).

Мустафа. Бу дефа «пенджерее» келишмек сонъкидир.

Эмине. Неден?

* Исмаил Асан-огълу Керимнинъ арап уруфатындан транслитерациясы. Къырымтатар эдебияты. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. – С. 97–111.

¹эшхас – шахыс, пьесада иштирак этеджек шахыслар

Мустафа. Къысмет олурса, бир афтадан дюгюн идеджегиз. Эмине. Я эвлер япылып биттими? Гъальба, даа тютюнлерин де сатмамышсынъ, парасыз зор олмазмы?

Мустафа. Масрафа лязим оладжакъ акъчайы бизим Нафе дайыдан аладжакъым, дюгюнден сонъра, я шабаш акъчасындан ве, яхут тютюнлери сатып, Нафе дайынынъ парасыны вереджегим.

Эмине. Эвлер ичюн ич киме вереджегинъ къалмадымы?

Мустафа. Бу сене асрадыгъым бинъ еди юз сырыкъ тютюн зан идерим ки, бени джумле вереджеклеримден къуртарыр.

Эмине. Аллахтан олсун, ойле исе, беним де бир диеджегим ёкъ.

Мустафа (*джебине «лям» идерек, ики портакъал чыкъарып*). Ал шунлары, бен китейим, Аллаха ысмарладыкъ, чокъ сагълыкъле къал.

Эмине. Аджеле итме, а, джаным! Бен къаве азырламыштым, бир къаве ич де, ойле кит. (*Эве кирип, бир табакъ узеринде гугюм, татлы ве ики фильджан ве дигер элинде къаве джезвеси олдугъы алда, Мустафанынъ янына келип, къавелери фильджанлара толдурдыкътан сонъра, ичмее башладылар*).

Мустафа. Сен бени чокъ эглендирдинъ ама, бабанъ арада келип бизлери...

Эмине (*Мустафанынъ сёзюни кесерек*). Ёкъ а, джаным! Бабам бана деди ки, «бизлер саат дёрттен эвель кельмемиз».

Мустафа. Ёкъ, китмезсем олмаз, кечке къалдым. Тезден, иншалла, тоя-тоя корюшириз, айды дувалар!

Эмине. Сагълыкъле вар, эгер вакъыт булурсанъ, бир даа кель.

(*Бу аралыкъ Сюндюс, Мухтерем ичерие кирерлер. Эмине сюкют идер*).

Мухтерем. Бизлер киттиктен сонъра ич кимсе кельмедими?

Эмине. Хайыр, кимсечиклер кельмеди. Къудаларынъ да, гъалиба, келеджек, вакъытлары олды.

Мухтерем. Чокъкъа вармаз келирлер. Бакъ эле, азбарда бир сеслер вар. (*Демесиле, Мазин элинде бир буюк богъча олдугъы алда ве Нафе къуда дахи элинде бакъыр сини ичреси агъызыкъ эшьясы ве татлы къагъытлары ичинде*

дикильмиш къаве-шекери олан синийи туттугъы алда,
бир-бири арды-сыра кирелер).

Мазин. Селям алейкум!

Нафе. Селям алейкум! (Дер, ичери кирип, эшьялары къоярлар).

Мухтерем ве Сюндюс-ханым (къыямле¹ икиси бирден). Алейкум селям, хош сефа кельдинъиз.

Мазин ве Нафе (икиси бирден). Аллах разы олсун, Аллах хайырлы этсин, Аллах тамамыле косьтерсин. (Дер, ере отурырлар).

Мазин. Иште, эманетлеринъиз мубарек олсун!

Нафе (ягълыгъынынъ дюгюминден бир «юзълюк» чыкътарып, Мухтереме). Ал шуны!

Мухтерем. Бу не, акъчамы?

Нафе. Не оладжакъ, накъыт².

Мухтерем. Мен буны алмам.

Мазин. Ал, ал!

Мухтерем. А, джаным, насыл алайым? Бу акъча юз элли рубле оладжакъты, шимди юз рубле вериюрсынъыз.

Мазин. Не вар, вар да элли рублесини куевге багъышла. Сен бильмез дегильсин ки, бу сене бичаренинъ башында не къадар сыкълет ве тарлыкъ вардыр.

Мухтерем. Хайыр, хайыр! Бу теклифинъиз ич оладжакъ шей дегильдир. Эр шей сизин дедигинъиз киби олды. Бу да беним дедигим киби оладжакъ!

Нафе. Бизим дедигимиз киби олан даа ненъиз вар, я?!

Мухтерем. Немиз оладжакъ! Ханги дедигинъизи тамамиле вердинъиз, я? Унутмасанъыз, молла Нафе! Секиз окъкъа иплик, ики антер, бириси папине, бири мор антер, бир къадифе джюббе, тончукъ, атлас къатькечик³, къуда бахшышларынъыз, даа кавказ къушагъы, учъ башлы къушакъ, ики ипекли шал, даа бунлар киби ниджеси! Ич бунларын бири-сини дедигинъиз киби текмиль иттинъизми?

Сюндюс. Бе, джаным, бунлар олду-битти, кеченлери къозгъамая не аджет?

¹къыямле – аякъ устуне турып, эллерини коксу узерине къойып.

²накъыт – пешин пара

³къатькечик – парчачыкъ

Мухтерем. Сен къарышма, сенинъ ишинъ дегиль!

Мазин. Джаным, чокъ узатманынъ не люзюми вар? Бу парайы аладжакъсанъыз, алынъыз, алмайджакъсанъыз, биз кенди кисемизден вереджегимиз ёкъ!

(Адхам бир табакъ ичинде дёрт фильджан къаве олдугъы алда ичери кирип къавелери верир).

Мазин. Мухтерем, сиз дюшюнменъыз, бу «юзлюги» алынъыз! Аз олсун да, хайырлысы олсун!

Нафе. Мазин акъам! Буюрынъыз бир дува этинъыз.

(Мазин эль къалдырыр, джумлеси «Аминъ» – дер. Эллерини, юзьлерини силип, шейлери бир-бире йыгъарлар).

Мазин *(эшьясына бакъаракъ)*. Вах-вах! Чокъ гузель шейлер! Лякин... м-м-м. Айды, турсун. Айтаджагъым, ах, бу богъчалар, ах бу богъчачыкълар! Бунлар не къадар нафиле, файдесиз шейлер. Бунлары биз нидже бирини къулладнаджагъыз? Бурада джеми оларакъ, ич олмазса, учъ дёрт юз рублелик эшья вар. Аллах косътермие, бунлары варып да, базара сатмакъ керексе, парасыны чыкъарырма, аджеба?

Мухтерем. Не айтасынъ, джаным мазин? Ярысыны этмез, яры парасыны тутмазлар.

Мазин. Мадамки бойледир, бу файдесиз джиджикилерин ерине, бу кыылабданлы, сырмели шейлерин ерине куевге бир гузель табачник, бир алтун саат косътеки иле, келине дахи эльмаз юзюк, перланет купелер алуб да тапкъир киби файдесиз шейлер, нафиле, ич де керекмез кетенлер олмазсе, не олурды, аджеба? Бу чиркин шейлеримиз, бу файдесиз адетлеримиз бир кунъ ола къалырма?

Сюндюс *(хэдетлерек¹)*. Аман, Ярабби! Бу кишилер де салъте къарыларын итдиклерини бегенмезлер, Алла-Алла! Баба-дедеден къалма адетлерни бегенмейлер, не гузель адетлер, не гузель шейлер, келин-куевин бакъып къуванаджагъы да бу шейлер дегильми? Аман! Не къадар да худжурлыкъ?!

Нафе илемазин *(икиси бирден сюръатле аягъа къалкъаракъ)*. Ёкъ-ёкъ, сакъын бизим ичюн аш-маш тедарик итменъыз! Токъмыз, эм де геджеге къалдыкъ, ич отурмая вакътымыз ёкъ. Бизим хатырымыз хош, Аллах разы олсун! Айды, сагълыкъле къалып турунъыз.

¹ хэдетлерек – кескин, гурюльтюли сес иле

Мухтерем. Сиз билиюрсынъыз.
Мазин ве Нафе (*икиси бирден*). Аллаха ысмарладыкъ!
Аллаха ысмарладыкъ! Джума эртеси чалгъыджыларынгъызы да ёлларыз.

Мухтерем. Хош сефа кельдинъыз, соранлара селям денъыз.
Сюндюс. Соранларын джумлесине! Къудама, къудапчеме, балларын буюк ве кучюклерине коптен-коп селям денъыз.
(*Мазин ве Нафе кетерлер*).

Мухтерем. Не айтаджагъымы бильмезсинъ? Бильмез исенъ, мына шимди сёйлерим, бакъ. Динъле, хаберинъ олсун. Бен бу эвде тамам бир афта давул-зурна чалдырып, той идеджегим – деп де, сизлере башымы куттюремем, бильдинъми? Ялынъыз ики кунъ, ики гидже чалсалар етер.

Сюндюс. Вай, Раббим! Мынавы акъай шашкъан-къуртлагъан. Ики кунъ – дей!

Мухтерем. А, шашкъын! Ики кунъ неге етmez? Бу къыркъ секиз саатын зырылтысы азмы? Бир давул, ики зурна, Валлахи, къафангъы сарсытырлар.

Сюндюс. Вай, анаджыгъым! Даа бир давулики зурна – дей. Бен ойле чонтукъ-монтукъ той идер де джемаата масхара оламам. Давул да ики дане олмаса, мен къаиль олмам.

Мухтерем. Сен истесенъ, ачувларынгъле берабер башынгъы таштан-ташкъа ур. Бен бу шейлерин лафыны тап эвельден битирдим. Шимди сангъа уюп да, сёзюмденми къайтаджагъым?!

Сюндюс (*эллерини тизлерине ураракъ*). Вай, джанджыкъларым, энди нишлейим?! Къызларына бир афта той итменинъ чаресини тапмады диеджеклер!

(*Перде энер*).

ДЁРТЮНДЖИ ФАСЫЛ

(*Перде ачылдыкъта, къану ве пенджерелерден ялынъыз бурум-бурум тютюнлер чыкътыгъыны ве бу келин эвининъ дёрт тарафтан атеш олып янмакъта олдугъы корюнир. Тышарыдан: «Янгъын! Янгъын! Вай, анавы заваллылар даа бир-бирини корер-коръмез эвлери-баркълары янмая башлады» – дее багъырышмакъта олдукъларында Шерифе абдырап сюръатле куев-келиннинъ яттыкълары эве чапар,*

дешетли бир сесле). Турунъыз! Къачынъыз, къуртулынъыз чабик!

Мустафа. *(Абдырап)*. Не?! Насыл шей! Не дейсинъ?!
Шерифе. Къоркътыкъларынъа огърадынъ! Тез чыкъ,
къачынъыз, эвлери бутюн-бутюне атеш алды. Душманла-
рынънынъ эллери къурусун, тили тутулсын, Аллах бой-
нуны урсун!

Мустафа. Эмине! Эмине! Эмине!

Эмине. Не айтасыз?!

Мустафа. Тур! Къалкъ! Чабик ол, эвлер яна!

Эмине. Вай, аначыгъым! Не де къутсуз башым¹ вар экен,
яндым да, аначыгъым!

*(Мустафа, Эмине къоркъуларындан, юкзу серсемлигиле
нее огърадыкъларыны бильмейип ялын баш, ялын аякъ
олдукълары алда тышарыя чыкгып къачтыкъларында,
кгаршыдаки одадан дахи бир къач кгарыларын ялын баш,
ялын аякъ зор-беля иле алевлер, тютюнлер арасында ты-
шарыя къачтыкълары ве: «Аман, яндыкъ да!» – дее багъы-
рыштыкълары корюнир).*

Шерифе. *(Алевленмиш пенджерее бакъаракъ)*. Ваджип!
Анафи! Эвлятларым, бу якъкъа келинъыз! Чабик, чабик
олунъыз! Бана догъру, бана догъру! Пенджерее! Пенджерее!
Ваджип. Аман! Яндым аначыгъым! *(Дею агълап анасына
атылыр)*.

Анафи. *(Агълаяракъ)*. Къавурылдым! Яндым, аначыгъым!

Шерифе. Пенджерее чап! Чабик бу тарафкъа, бу тарафкъа!

Анафи. Киттим, аначыгъым, киттим! Элял эт! *(Демекле
пенджерее атылыркен оте тарафа йыкгылып киттиги
корюниюр)*.

Шерифе. Вай, огъулчыгъым! Эвлядым! Сени бинъ тюрлю
эмекле беслеп буюттыгъым о назик вуджудынъы бугунъ
атешлер ичинде коръмее етишмей эдим!!! Вах, къара язылы
балачыгъым! Балам! Балам! Балам, шимдиден сонъра
дюньяда яшамакъ ананъа да арам олсун!!! *(Дедикте,
дешетинден ве нее огърадыгъыны бильмедигинден чехреси
агъармыш ве козьлери керильмиш олан Нафе ичери кирер-
кирмез)*. Вах, бичаре адам! Анафи нерее?! Эвлядынъ куль
олду да! Вах, къозучыгъым! Яндынъ да, балам! Энди ананъ

¹ къутсуз башым – хайырсыз башым

да санъа къурбан олсун, балачыгъым! *(Диерек, эгилерек, кендисини атеше атмакъ истедикте)*.

Нафе *(унъкюр-унъкюр¹ агълаяракъ)*. Кель, Аллах ичюн олсун, беним де бир къат дахи джигерими дагълама, къарычыгъым! *(Диерек, Шерифейи зор атеше атмакътан къуртарыр)*.

Шерифе. Аллахынъы северсенъ, быракъ ки, эвлядымын куллерине бен де къарышайым да, къуртулайым, ах! Балам! Сени бойле итмее себеп оланнынъ Аллах кулюни коклере савурсын!

Нафе. А, къары! Аллахы северсенъ, джанынъы джеэннеме атма.

Шерифе. Эвлядыма къурбан китейим де! Джаным истер исе джеэннеме китсин! Севгили огълум янып куль олдукътан сонъра, бен джеэннемден гъайры ерлери не япайым?!

Нафе. А, къары! Акъылсыз олма, шимди бизлер де янар къавурылырыз. Иште, мурад бунлары да атеш алмыш даа не беклерсин *(дие орадакилери тышары къувып, Шерифейи омузына атаракъ, къачмада икен)*.

Шерифе. *(Нафенинъ омузындан)*. Баламдан айырылдым да джаным!!! *(Диерек агълап, тышарыя китиндже чезиджи пердеи эндирмекле сахнайы тебдиль идуп², перде котериллиндже джумлеси бирден ичери кирип отее-берие махзюнане³ кезинип, тааджилле этрафлара козь кездирмекте икен, араларындан йине)*. Эвлядымын кемиклери биле къалмамыш, нидже даянайым! Насыл тахаммюль⁴ идеяим. Ах, къара язылы, балам! *(Дер, явлугъыле козьлерини хузюнане⁵ сильдикте, дигерлерин базысы дахи козьлерини хузюнане силерлер)*. Башта о атешлеринъе бен гуняхкъарым, Ярабби, Ярабби къулунъы якъайдынъ да, козьлериме къаршы дюньялардан севгили олан бигунях⁶, маъсум⁷ огъулчыгъымы чыйыр-чыйыр якъмай эдинъ! Ненъ эксилирди?! Ах, балам!

¹ унъкюр-унъкюр – окюр-окюр, сес чыкъарып

² тебдиль идуп – къыяфетини денъиштирип

³ махзюнане – кедерли, гъамлы

⁴ тахаммюль – сабыр, чыдам

⁵ хузюнане – кедерли, гъамлы

⁶ бигунях – гуняхсыз

⁷ маъсум – сучсуз, къабаатсыз, кичкине

(Дер козьлерини силер. Отекилер баш ашагъы эгерек, дерин хузюн дюшюнирлер).

Ибраим. Темелли гуняхкяр олманъыз! Аллахтан келене сабыр, шукюрден гъайры, пек яхшы билиюрсынъыз ки, бир чаре ёкътыр. Аллах джумлемизе сабыр джемилъ ихсан итсин¹, не япалым, элимизден нафиле агълап сызламакътан гъайры не келир, чектиги алларынызын иджраны² къаткъат тедие идеджек³ ене Аллахтыр. Айдынъыз шимдиден гери сабыр ве къанаате белъ багъланъыз. Сизлерин алларынъызы Аллах коръдюги киби къуллеры да корерлер, иль мусульманлыкътыр! *(Отекилер джумлеси).* «Ойле! Ойле! – дедиклеринъиз тамам, иште. – Оладжагъа чаре олмаз» – дедиклери шубе ёкъ ки, бойле шейлердир.

1897 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эвни якъкъан огълан акъкъында, ялынъыз о эвель Эминени севгени белли. Онынъ якъкъан арекетине насыл къыймет кесесинъиз. Бизим арамызда бойле табиатлы инсанлар шимди де бармы?

2. Менфий табиат чизгилеринден къопаичоралыкъ, къызматабанлыкъ, пакъылджылыкъ, менменлик киби чизгилер шимди де джемаат арасында расткелеми? Бу чизгилернинъ инсанлар такъдирине тесири бармы экен? Субет кечиринъиз.

Эдебият назариеси

Драма акъкъында умумий малюмат

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы юз йыл эвель язылгъанына бакъмадан, андаки вакъиалар, меселелер гуя бугунь олып кечелер. Биз къараманлар иле берабер къасеветлене, къайгъырамыз.

Драматик эсерлер мундеридже ве гъае джеэтинден **трагедия, драма, комедия** чешитлерине болюнелер.

¹ ихсан итсин – эйилик этсин

² иджраны – айырылыгъы

³ тедие идеджек – эйилик этеджек

Санада ойналмакъ ичюн къарарлаштырып язылгъан эсерге драма дерлер. Нуткъымызгъа грек тилинден кирген бу сёз «арекет» деген мананы анълатыр. Джемаат ичюн яратылгъан бу эсер ичтимаий ве шахсий меселелерни айдынлата.

Драматик эсерлернинъ тизилиши гъает меракълыдыр. Бутюн бир эсер фасылларгъа, фасыллар исе перделерге болюне. Эсерде икяе этильген адисе вакъиаларны санада актёрлар джанландыра.

Бойле эсерлерде арекетлернинъ кергинлиги чокъусы алларда къараманнынъ арзу, ниети хавф астында булунгъан вакъытта кескинлеше. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасында къырымтатар халкъынынъ яшайыш тарзындаки ахлякъий меселелер айдынлатыла. Мустафа ве Эминенинъ бири-бирине къавушувына сед чекиле, къарама-къаршылыкъ пейда этиле.

Драматик эсер драматик мантыкъ ташымакъ лязим. Драматик мантыкъны эсерде, бири-бирине зыт олгъан драматик чатышув пейда эте. «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасында драматик чатышув пахылджылыкъ, къопайтчоралыкъ, къызматабанлыкъ киби табиат чизгилери эсасында къурула.

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» эсери драмадыр. Баш къараманлар огюнде пейда олгъан маниалар фаджиалы нетидженен екюнлене – Шерифенинъ огълу Анафи янып оле.

Лякин эр вакъыт драма къараманларнынъ олюминен битмей. Ондан да гъайры драмада къараманларнынъ муреккеп курешлери тасвир олуна. Амма бу драмада япыладжакъ арекетлерге къаршы куреш арекетлери ёкътыр.

Нетиджеде, драмада пек кескин чатышувлар олмаса да, бу эсер миллетимизнинъ яшайыш тарзына менсюп менфий чизгилерден арынув меселесине багъышлангъаны дуюла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эдебий эсерлер насыл тюрлерге болюнелер?
2. Драматик эсерлернинъ хусусиетлерини анълатынъыз. Драма демек не демек?

АСАН САБРИ АЙВАЗОВ ^[31] (1878–1938)

XIX асырнынъ сонъу XX асырнынъ башында яшап иджат эткен несирджи ве драматург Асан Сабри Айвазов 1878 сенеси Алупка шеэринде дюнъягъа кельди. Башлангъыч тасилини ерли мектеп ве медреседе алып, Алупка ве онынъ этрафында ерлешкен мектеплерде оджалыкъ этти.

Муаллимлик япкъан сенелери Асан Сабри Айвазовнынъ газеталарда бир сыра макъалелери дердж олуна. Бундан сонъ, онынъ иджадий фаалиетинде бир чокъ эйи денъишювлер олып кече.

1892 сенеси Истанбулдаки педагогика институтына окъумагъа кире ве 1898 сенесининъ бааринде оны битире.

1902–1903 сенелери о, Истанбулда яшагъан Неджати-заде Абкеримбек киби белли эдип ве тарихчилерден дерс ала. 1905 сенеси – Бакуда нешир олунгъан «Хаят» серлевалы газетанынъ муаррири олып чалыша.

1906–1908 сенелери Къарасувбазарда басылгъан «Ватан хадими» газетинде муаррирлик япа. Бу сенелери Асан Сабри Айвазов Решид Медиевнинъ гонъюльдеши ве меслекдеши ола.

Макъалелери ве эсерлерини инкъилябий рухта язгъаны ичюн, Асан Сабри Айвазов чар укюмети тарафындан къабаатлана ве 1909 сенеси Къырымдан къувула. Къырымдан къувулгъан сонъ биле, Москвагъа кетип, андаки Лазарев адына шаркъ тиллери институтында лекциялар окъуй, миллий азатлыкъ сиясетине багъышлагъан омюри ве арекетлерини эп девам эте.

1913 сенеси Асан Сабри Айвазов Багъчасарайгъа, Исмаил Гаспринскийнинъ янына къайтып, «Терджиман» газетасынынъ неширинде фааль иштирак эте. Бундан сонъ, онынъ муаррирлик истидаты кенишлей.

1914 сенеси Гаспринский вефат эткен сонъ, о, «Терджиман»нынъ баш муаррири ола. 1914 сенеден 1917 сенеге къадар о, мында муаррирлик хызметинде булуна. О девирде «Терджиман» газетасынынъ халкъ арасында севилип, сайгъынен окъулувына буюк иссе къоша. Иште, шу вакъыт язджы сиясий меселелернен огърашып башлай. Шу сенелерде о, сиясий омюрнинъ акъынтысына къапыла.

1917 сенеден сонъ, Асан Сабри Айвазов Акъмесджит шеэринде коче ве мында «Миллет» серлевалы янъы газета чыкъармагъа башлай, халкъымызнынъ омюринде иштирак эте.

1922 сенесинден башлап, Асан Сабри Айвазов Къырым университетининъ шаркъшынаслыкъ болюгинде дерс бере. Айны шу йылы о, Мамут Недим ве Усеин Боданинскийнен бераберликте, ачлыкъ чеккенлерге хайрие ярдымы тешкиль этмек ичюн, Тюркиеге кете.

Йигирминджи сенелернинъ экинджи ярысында Асан Сабри Айвазов Къырым Меркезий Иджра комитети янындаки терджиме болюгинде серкятиплик япып, латин элифбесине кечюв ишинде фааль иштирак эте. «Енъи дюнъя» газетасында, «Илери» ве «Окъув ишлери» журналында тильшынаслыкъ боюнджа бир чокъ макъалелер бастыра. О, латин уруфатынен (арифлеринен) язылгъан «Козъ айдын» адлы журналыны нешир эте, онынъ муаррири ола.

1926 сенеси Асан Сабри Айвазов Баку Бутюнсоюз тюркология съездинде иштирак эте. 1927 сенеси 1-нджи Бутюнкъырым тиль конференцияларында марузаларнен (докладларнен) чыкъышта булуна.

1928 сенесинде Къырым педагогика институтынынъ «Хаберлери»нде латин уруфатынен «Шаркъта медений инкъиляп» макъалесини бастыра.

1928 сенесинден, Вели Ибраимовнынъ индамындан сонъ, медениет эбапларына къаршы куреш эп кескинлеше. Шу йылы халкъымызнынъ энъ истидатлы алим ве эдиплери бири-бири артындан мушкуль репрессияларгъа огъратылалар.

1930 сененинъ башында ишсизлик белясына огъратылгъан эдип, 1932 сенеси буржуа миллетчилигининъ теш-

викъатчысы оларакъ, такъип этиле. 1932 сенеси Айвазов пединституттан иштен чыкъарыла. Бу девирде укъом сюрген сталин зорбалыкълары А.С. Айвазовны да четте къалдырмай.

1937 сенесининъ апрель айынынъ бешинде Асан Сабри Айвазов контрреволюцион Миллий Фиркъанынъ пропагандасында къабаатланып, апске алына.

1938 сенеси апрель айынынъ он едисинде аджайип языджы, пак юреккли, инсанпервер оджа, Асан Сабри Айвазов, къуршун джезасына огъратыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Асан Сабри Айвазовнынъ аятий фаалиети акъкъында бильгенинъизни айтынъыз.

2. Истанбулдаки педагогика институтына окъумагъа кирген ве битирген сенелерини хатырлатынъыз. Бундан сонъ, онынъ омюринде насыл денъишювлер олып кече?

3. 1905–1906 сенелери А.С. Айвазов Бакуда насыл бир газетанынъ муаррири олып чалыша?

4. А.С. Айвазов Къарасувбазарда кимнен берабер «Ветан хадими» газетасыны нешир этти? Решид Медиев ким олгъаныны айта билесинъизми?

5. Асан Сабри Айвазовнынъ муаррирлик истидады къачынды сенелерден сонъ кенъишлей? О, къачынды сенелерден башлап, «Терджиман»нынъ баш муаррири олгъаныны айтынъыз.

6. А.С. Айвазов насыл газеталар ве журналнынъ муаррири олып чалыша? Бу неширлер о девирде насыл уруфатнен басылгъаныны айтынъыз.

7. Асан Сабри Айвазовнынъ 1926–1928 сенесине къадар ильмий фаалиетинде насыл бир янъылыкълар олып кечкенини тарифленъиз.

«Неден бу ала къалдыкъ» эсерине даир

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» адлы пьесасы къырымтатар драматургиясы тарихында озюне хас бир ер тутмакъта. Бу пьесада тасвир олунгъан меселелер, ифаде этильген фикирлер бизим девримизде де муимдир ве гъает кескиндир.

Онынъ «Неден бу ала къалдыкъ» серлевалы учь пердеден ибарет пьесасы биринджи сефер Бакуда чыкъкъан «Феюзат»

журналында 1907 сенеси дердж олуна. Сонъра рус тилине терджиме этилип, «Как дошли мы до жизни такой» серлевасы алтында Бакуда китап шеклинде нешир этиле.

Биринджи рус инкъилиябындан алынган теэссурат алтында язылган бу эсерде миллий, диний, сиясий дюнъя-бакъышлар беян олуна. Инкъилияпнынъ халкълар такъдирине япкан дарбели тесиринден харабеге чевирильген миллетнинъ вазияти тасвирлене.

Эсерде тасвир олунган къараманларнынъ сималары бу пьесанынъ эсас гъаесини айдынлатмагъа хызмет этелер. Оларнынъ нуткъларында ифаделенген фикирлерде эсернинъ эсас гъаеси муджесемлене. Эсерде тасвирленген вакъиалар бир кунъ ичинде олып кече. Пьесагъа, рус университетини битирип, ал-азырда адвокатлыкъ амелиятынен огърашкан, яш задекян Сейидбекнинъ симасы дигер персонажларнынъ лакъырды ве арекетининъ эмиетини юксельтмек макъсадынен кирсетильгендир.

О, бутюнлей европалашканындан себеп, атта адий джумлелерни тувган тилинде ифаде этип оламай. Лакъырдысында чокъусу алларда рус сёзлерини къуллаана. Миллий адетлерге нефрет иле бакъа. Русиеде тасиль алып, бутюнлей денъишип кельгенини онынъ ильки сёзлеринден анълаймыз.

Сейидбекнинъ сёзлеринде эджнебий тасильнинъ, сиясетнинъ тесири алтында, миллий тильнинъ бербат олунув фаджиясы косьтериле. Миллий тиль оджасы – Решид эфендининъ гъаелери бу генчининъ гъаелерине къарама-къаршы къоюла.

Решид эфенди Сейидбекни адий бир дюгюнге алып кетип, Абдульветан, Абдульслям адлы ихтиярларнен таныш эте. Сейидбек, оларнынъ насиатларыны ве икяелерини эшитир экен, юрегинде миллетине севги, урьмет киби дуйгъулары пейда ола башлай. Эсернинъ сонъунда онынъ сиясий дюнъя-бакъышы артыкъ денъише.

Абдульветан къартнынъ сёзлерининъ ярдымынен, муэллиф эм запт этиджи залым мемлекетни, эм оларгъа къолтуткан къырымтатар задекянларыны ве руханийлерини шиддетли тенкъит эте. Онынъ фикириндже, *«эджнеп иле бирликте аркет этмек, базы нокъталарда, эльвиришли корюнмиюр»*.

Сеидбек исе оны миллетчиликте къабаатлай. Къарт онъа бойле джеваплана: *«Сауре миллетлер бизимле къардаш ки»*

би иселер де, раат вази корьдиклеринде, бизим ракъибимиз олмаяджакъларыны нереден билелим?..

Русие ичюн энги бир девирлер, тюз бир аят, рухлы бир маишет башляяджакътыр. Факъат биз, мусульманлар, бундан истифаде иде биледжекмишиз?..»

Эсерде муэллифнинъ фикирлери чокъусу Али эфендининъ диалогларында айдынлатыла: *«Эвет, бу кзылыф миндерлер беним назарымда пек мукъаддестир. Онлары не Морозовнынъ тиклерине, не де Лодза шеэри къадифелерине денгиширим. Чюнки миллийдир. Миллий шейлерден немиз вар исе, эписи назарымда мукъаддестир».*

Саде сюжетли бу пьесада халкъ аятынынъ энъ кескин тарафларындан бири айдынлатылып, миллетнинъ ички дюньясы, рухий азаплары косътериле. Къартларнынъ сёзю иле, кырымтатар халкъынынъ генч несиле, келеджекнинъ темелини тиклемеге хызмет этеджек несильге, буюк насиат ве васиетлер бильдириле.

Бу насиат ве васиетлер та секизинджи асырда язылгъан Орхон абиделеринде такъдим олунгъан насиат ве васиетлерге бенъзей. Бу насиат ве васиетлер миллетни къавий сакълап къалмакъ ичюн догърултылгъан васталар киби тарифлене.

Асан Сабри Айвазов тувгъан тилине сезген дуйгъуларыны бойле бир индже ве сезгирли, незакетли фикирлер иле ифаде эте. Эсерде иштирак эткен къараманларнынъ арекетлери, нуткъу, фикир этюв къабилиети миллий тильнинъ такъдиминде чезиле.

Шунынъ ичюн де Сейидбек киби инсанларгъа Решид эфенди, Абдульветан, Абдульислям киби миллий сималар къаршы кююлып косътериле.

Сейидбекнинъ нуткъунда рус сёзлери янъгырагъанда, Абдульветан ве Абдульислямларнынъ миллий тилинде халкъ тилининъ шырныкълыгы ве фикирданелиги косътериле.

Айтылгъан фикирлер ве гъаелернинъ алтында миллий тильнинъ мукъаддеслиги анълатыла. Тилимизнинъ вазиетине ве тилимизнинъ эмиетине къыймет кесмеге бильген алим бу меселени халкънынъ анъына еткизмек ичюн, бедий эсерлеринде, халкъ о вакъыт насыл лакъырды эткен олса, ойле де косътериш, оларнынъ козюни ача.

Бойледже, бу пьесада иштирак эткен къараманларнынъ симасында бизим кунюмизде де аля даа пек муим олгъан

меселелер айдынлатыла. Айны меселелер халкымызнынъ медениети, тили, эдебияты ве миллий мустакъиллигини тиклемек огърундаки курешинде муим олып къалмакъталар.

Пьесанынъ сонъунда айтылгъан нутукъта келеджек несиллерге насиат бериле. *«Эвлятларым, ичтимаиети – миллиетте, миллиети – инсаниетте, адалетте, инсаниети – медениетте, медениет ве сеадети – ветанда, ислямиетте арангыз!»* Осеяткъан несиль бу сёзлерни табир-насиат киби къабул этмек лязимдир.

Исмаил Гаспринский озюнинъ эсерлеринде къырымтатар халкынынъ бойле агъыр вазиетининъ себебини халкынынъ джаилликнен багълагъан олса, Асан Сабри Айвазов исе халкынынъ башына ягъгъан вазиетнинъ эсас себебини рус сиясетининъ макъсатлы ийлекярлыгъында коре.

Русининъ бу ийлекяр сиясети нетиджесинде халкъ топракъсыз къалдырылды ве, бундан сонъ, бутюнлей ыргъатлыкъкъа махкъюм олунды.

Муэллифнинъ фикрине коре, къырымтатар халкынынъ аджыныкълы вазиети джаилликтен дегиль де, рус акимиетининъ «айыр ве укъом сюр» сиясетинден келип чыкъа.

Бу сиясетке къаршы догърултылгъан муэллифнинъ макъсатлары генчликнинъ анъында миллетперверлик, диндарлыкъ, ватанперверлик дуйгъуларынынъ ашланувынен багълыдыр. Бу дуйгъуларнынъ менимсенилюви нетиджесинде, миллетнинъ яшайыш тарзында бир чокъ менфий аллар тюзетилип, хайырлы ве керекли ёллар араштырыла билир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Пьесада иштирак эткен къараманларнынъ лакъырдысы ве аркетлеринде сиз озюнгиз ичюн насыл бир муим табиат чизгилерни сечтингиз. Сейидбекнинъ симасында муэллиф насыл бир вазиетни косътермек истегенини анълатынгыз.

2. Эсерде Сейидбекнинъ фикирлерине кимнинъ фикирлери къаршы къоюла? Сейидбекнинъ лакъырдысындан мисаль кетирип, догъру къулланылмагъан ибарелерни айтынгыз.

3. Сейидбекнинъ лакъырдысы сизге сизинъ лакъырдынъызны анъдырамы? Биз, бунынъ эсасында, тиль меселеси та о девирлерде башлангъаны акъкъында къатиен айта билемизми?

4. Муэллифнинъ фикирлери Али эфендининъ нуткъунда насыл косътерильгенини мисаль кетирип, анълатынгыз.

5. Эсерде келеджек несиллерге айтылган насиат кимнинъ лакъырдысында тарифлене? Къарт нелер айтып, насиат бергенини мисальни окъуп, анълатынъыз.

НЕДЕН БУ АЛА КЪАЛДЫКЪ*

(учь пердели пьеса)

(къыскъартылган)

Эшхас

Сейидбек – задеканлардан, бир адвокат, социалист.
Решид эфенди – лисан-и-миллий муаллими, отуз яшларында бир миллетперест.
Али эфенди – бир газета муаррири.
Абдульветан – ихтияр бир аким.
Абдульислям – ихтияр бир зат-и-мухтерем.
Бекир – аякъчы.
Селим } ханеджилер.
Осман }

Дигер ихтиярлар – мусафирлер, умидин.

Икинжи меджлис

(Эвелькилер ве Сейидбек, Решид эфенди, Али эфенди, генчлер кемал, тербие иле къапудан киререк, учю бирден «Эсселям-aleyкум!» – дерлер).

Эвелькилер. Ве алейкум эсселям ве Рахматулла ве берекяту!

Генчлер. Акъшам шерифинъиз хайыр олсун!

Эвелькилер. Сагъ ве месуд олунъыз, эвлятлар!

(Учь дакъикъа къадар бир сюкюнет. Эр кес огюне бакъыюр. Бир аякъчы тарафындан енги келенлере чай ве ктаве такъдим идилир).

Абдульветан. Эй, кечен кунълер, эй... О бизим яшлыгъымыз, аджеба, багъласалар, къартлар иле бирликте отура билirmi идик? Нереди къалды о заманлар, нерее китти о дюгюнлер?

Сейидбек (кенди-кендине). Иште, дедимми? Опять свадьбаларда, тойларда идилен безобразиялардан, ичтиклери чап-

* Шевкет Юнусовнынъ арап уруфатындан транслитерациясы. А.С. Айвазов. Неден бу ала къалдыкъ. – Акъмесджит: Къырым-девокъувпеднешир, 1997. – 80 с.

чакъ иле махсусе бузаден сѣйлемеге башляяджакълар. Ну, посмотрим, сонъу не оладжакъ!

Решид. Эфендим! Кеченлерде сизинъ меджлисинъгизден алдыгъым бир дерс-и-ибретинъ¹ леззети даа агъзымда олдыгъындан, сизи генчлеримизе терджих иттим² де, бурая кельдим. Аркъадашларым Сейидбек ве Али эфендилер де васыфынъызы ишитерек, кельдилер. Умид идериз ки, бу дефа да бизи бош быракъмазсынъыз.

Абдульветан (*кенди-кендине*). Демедимми, бурада олду-гъымызы билир исе келир, демедимми?

Абдульислям (*кенди-кендине*). Чокъ гузель генчлер, илле Решид эфенди, Алла багъышласун!

Ихтиярлар (*кенди-кендилерине*). Джаным, илле шу генчлеринъ къияфетине бакъынъыз, мусульмана бенъзер бир ерлери вармы? Бунларынъ мусульманлыгъы не олур? Ишлери-кучълери китап ве газете иле огърашмакъ, сѣзлери – «мектеп, маариф, алие ве фюнюнدير!..»

Абдульветан. Огълум, Решид! Сѣйледигинъ сѣзлер, махаза³ ихтиярлара олан бир урьметинъгиздир. Ёкъса, бизим киби ашны ашмакъ, яшны яшмакъ, сачы-сакъалы агъармыш къартлардан не беклене билир? Бизден сизге ялынъыз бир дуа.

Сейидбек. Анъладыкъ!

Али. Тур, не патладынъмы?

Решид. Эфендим! Урьметим ялынъыз ихтиярлыгъынъызга дегиль, эр шейинъгизедир. Къач айдан бери сизи арадым исе де исминъгизи, мааль-и-икъаметинъгизи⁴ билемедигимден, зияретлерден марум къалдым. Сизе сѣзюн догърусы: къаль-бимде бильдигим ветан ве дин мухаббетимиз сизинъ узеринъгизе теджессюм иттигини корюндже⁵ атта таашшукъ иттим⁶. Аллаха хамд олсун, макъсадыма наиль олдым.

¹ дерс-и-ибретинъ – ибретли, нумюнели, файдалы дерсинъ

² терджих иттим – устюн къойдым, нумюне оларакъ косьтердим

³ махаза – садедже, ялынъыз

⁴ мааль-и-икъаметинъгизи – шимдики яшайышынъызны, омюр тарзынъызны

⁵ теджессюм иттигини корюндже – козюнъиз огюнде джанлангъаныны

⁶ таашшукъ иттим – ашыкъ олдым

Янынъызда булунан аркъадашынъыз да буюк бир зат-и-алякъадара¹ бенъзеур. Мумкюн исе эм кендинъизинъ, эм аркъадашынъызынъ исимлерини сёйленъиз!..

Абдульветан. Огълум, беним исимим Абдульветан, беним аркъадашым да – Абдульислям.

Али (*кенди-кендине*). Ах, не къадар гузель исимдир! Бири – ветаннынъ, дигери – диннинъ къулу.

Решид. Абдульветан педер. Дилим де къарышылыюр, «ветан» сёзюни агъызыма алдыммы, чар-чапук вуджудым дитриюр. Вакъытынъыз мусааде итсе², бизе эвельки алларынъыздан, кечмишлеринъызден бахс итсенъиз чокъ мемнюн олур идик!

Абдульветан. Ах, эвлядларым! Кечмишлеримизни анъуб да, беним дертлерими къозгъамайынъыз, биз пек чокъ бахтиярлыкълар, месуд кунълер³ кечирдик ве аля кечирмектейиз. Къырымынъ эвельки алыле шимдики алыны мукъаесе идеджек⁴ олур исем, атешлер ичинде къалыюрым!

Учъ сене къадар бир мудед девам иден Севастополь муаребесинде ач ве чыплакъларакълар, джеллят киби олан къазакълар сюнгулери, къылычлары алтында дитредик!

Бир тарафтан мешур князь Воронцов Къырымнынъ ялы боюны элимизден тутып алмакъта, дигер тарафтан муаребе-и-мудхише акъибетинде Къырым эалиси рум илине, Тюркиее иджрет итмекте иди ки, бу кунълер бизим ичюн бир махшер, бир къиямет куню иди! Бабалары эвлядындан, эвляды анасындан магъраша-магъраша айырылыюр иди... Иджрет иденлер: «Ах, ветанымыз! Азиз ветанымыз! Бизи догъурдынъ, буюттинъ, беслединъ, акъкъынъы элял эт», – дер иди. Ветан да онлара: «Беним узеримде догъуп, агъуш шефкъатымда боюн ниметлеримле вуджудумы беслеен мусульманлар! Бени терк итменъиз! Азрет-и-фахыр-и-кяинатынъ «хуб-уль ветан минель-иман»⁵ сёзлерини билинъиз. Эджадаынъыз банъа мерхамет итмеди исе, баре сиз банъа рахим идинъиз! Китменъиз! Ветан эвляды исенъиз,

¹ зат-и-алякъадара – мунасебет, алякъа, багъ къурмагъа бильген уста инсангъа

² вакъытынъыз мусааде итсе – вакътынъыз олса

³ месуд кунълер – бахтлы, частлы, хайырлы кунълер

⁴ мукъаесе идеджек – къыяслайджакъ, тенъештиреджек

⁵ хуб-уль ветан минель-иман – ватан севгиси имандан келир

эдждадынъызынъ афады исенъиз, китменъиз, китменъиз!» дие, астымдан гирьяне ферьяд идиюрды. Факъат ветан эвляды арасында чекилен къара диварлар бу ферьядларынъ ишидильмесине мания ольюр иди...

А ли (*кенди-кендине*). Ама да ихтияр, а! Агъызындан чыкъан сѣзлер чокъ шейлери тахаттур иттириюр¹. Илле бир бакъ! Козълерининъ парлакълыгъы, насиесининъ² ачыкълыгъы, вуджудынынъ дитремеси, чересининъ ренктен ренкке кирмеси, сѣз ве седа, нефасат ве белягъатымызы³ анъдырыюр!

Сей идбек. Действительно, бу адам башкъа бир адама бенъзиюр...

Абдульветан. Огъуларым! Дикъкъат идиюрмысынъыз, кечмишлеримизи сѣйлемеге башладыммы, къальбим адий арекетни денъиштириюр, вуджудым дитремее башлаюр. Атта кендимден кечиюрым. Бунынъ ичюн башкъа бир бахс ачсакъ олмазмы?

Решид (*кенди-кендине*). Эвелькинден къытмырлар, къувве-и-афызасынынъ джевхер-и-икмет иле долу олдугъына бир делиль сѣзлери эп бир тарих-и-ибрет. (*Абдульветане матуф джехен*). Сиз билирсинъиз, эфендим, бизим ичюн олып, вуджудынъызы урмайынъыз.

Абдульветан. Шимди бираз сиз сѣйлесенъиз де, биз динълесек, даа ийи олмазмы. Биз ихтияр олсакъ да, гонълюмиз генчтир. Билирсинъиз ки, фикр-и-бешер ич бир заман бир шейден тоймыюр, къабире, мезаре кириндjee къадар эп бильмек, динълемек, анъламакъ истиюр.

Абдульислям. Сѣйленъиз, эвлятларым! Ислямларда не киби аллар вардыр, асрий азыр мюнадилери олан ислям газетелери не языюрлар, нелерден бахс идиюрлар, орталыкъта не киби эхвал не вакъиа джерьян идиюр?

Сей идбек. Газетлерде утешительный бир хабер ёкъ. Бутюн губернялар военный положение, усиленный охрана алтындадыр. Правительство последний силасы иле эр кунъ высылкалар, смертный казньлер иджра итмектедир.

¹тахаттур иттириюр – хатырлатыр

²насиесининъ – манълайынынъ

³белягъатымызы – дюльбер ве кямиль сѣйлемек санатымызыны, усталыгъымызыны

Бугунь Русиенинъ бутюн крепостьлери, тюрмелери политический преступниклер иле долмыштыр. Народ партия – партия олып, кими октябрист, кими социалист, кими кадет фыркъаларына айрылмыштыр... Бюрократлар иле демократлар арасында бир вражда догъуп, сильный бир борьба продолжать итмектедир...

Ихтиярлар (*кендилерине*). Ама да образованный киши, а! Абдульислям (*кенди-кендине*). Бизим генч атешлер сачыюр, бир шейлер сэйлиюр, ама эр кес анълаюрмы, биль-мем? Бен бир дередже къадар анълаюр исем де, аркъадашларымынъ бир шей анъламадыкъларына эминим... Ах, заваллы адвокат! Малюматынъ чокъ, ама ифаде идеджек лисанынъ ёкъ...

Решид. Эвет эр миллет амель ве макъсадына наиль олмакъ ичюн мунтазам джемиетлер, тешкилятлар тешкиль идерек, гидже-кундюз чалышмакътадырлар. Биз исе «Русие мусульманлары иттифакъы» намында бир фыркъа-и-сиясие тешкиль идеджек олдыкъ исе де, хенуз арамыздан теферрукъа ве нафакъ атешлери рефах олунмады. Тешкиль олунан фыркъамыз да кендисини миллете косътерамады. Бинаэналейх¹ миллет де, ёлуны шашырмыш бир керван киби, шашып къалмыштыр. Бильмем ки, бу алынъ нетиджеси нее мюнджерр оладжакътыр²?

Али. Оны бильмемеге не вар? Харап олуп гидериз бербат олуп батарыз.

Сейидбек. Сен де чар-чапук вопросы решить идерсинъ. Социалистлер выиграть идерлерсе, биз, къырымлылара, Автономия вереджеклер. Эм де выиграть идеджеклерине бен уверенныйым. Биз мусульманлара, пока лязим оlanda, социалистлер иле бирликте солидарно аракет итмектир. Коммунистлер де ийи партиядыр!..

Абдульислям (*кенди-кендине*). Милетт арасында пек чокъ тюрлю сиясий фыркъалар вар имиш. Факъат менсюп олдукълары фыркъанынъ лязими киби азасы олан, анълашылдыгына коре, надир олмалыдыр.

Ихтиярлар. Сейидбек пек кемал сэйлиюр. Образованный адамнынъ, задекян баласынынъ сёзи башкъадыр!..

(Ихтиярларынъ базысы эснеюр, базысы уйкъуя гидиюр. Генчлер учю бирден: «Сэйленгиз, бизи мунтидар итмиш олурсынъыз»).

¹ бинаэналейх – шунунъ ичюн, демек

² нее мюнджерр оладжакътыр – неге кетиреджектир

Сей идбек (*кенди-кендине*). Довольно интересный къартчыкъ!

Абдульветан. Ватанмызынъ шеэрлеринде, койлеринде мукеммель, мунтазам мектеплеримиз ёкъ идисе де, бир инсане лязим олан инсанаты, бир мусульмана бильмеси ве япмасы бордж олан шейлери ве ветан эвлядына лязим олан мухаббет-и-ветаниейи¹ огренеджек къадар мектеп ве медреселеримиз вар иди. О вакъытларда мусульманлар агъызында бугуньки киби къуру гурультиден ибарет яки мода укминде талакъый олунан илим ве маариф, миллетперест, ветанперест сёзлери чокъ сёйленмиюр иди исе де, илим ве ирфан, унер ве кемалат къадиринае васыф, ильмий акъылле такъдир иден затлар аз дегиль иди. Эвет, о заманларда мектеп, медресе яки бир джами япмакъ ичюн, диленджи киби къарие-бикъарие, шеэр-бишеэр кезуб иане топламаяракъ, сервет саиби² – зенгинлеримиз ялынъыз кисе джемиетинден бинълер иле рублелер файда идерек, эвлят-и-ветаннынъ менфааты ичюн джамилер, мектеплер япар, идареси ичюн де буюк варидаглы вакъуфлар быракъыр иди...

Этмиш сенеден бери идаре-и-рухание, «духовный правление»нинъ эйети, йигирми беш йылдан бери «вакъуфный комиссия» чиновниклерининъ ашаюп-ашаюп да хенуз битиремедиклери мубарек вакъуфлар, эп о заманларда етишен эрбап-и-джемиетинъ хиратыдыр. Бугунъ Къырымда ийи ве фена гузель корюнеджек бир джами, бир медресе, бир вакъуф, бир хират вар исе, йине бир асыр мукъаддем келен эджададымызынъ эсеридир.

Абдульислям. Ах! Аджеба, о кунълери, о хамиятли мусульманлары бир даа коре билирмийим?

Абдульветан. Эвет, о заманларда мескенлеримиз, ханелеримиз бугуньки юксек мааллий сарайлар киби олмаюп, шу, ичинде булундыгъымыз топракъ тамлы къуббеден ибарет идисе де, ичинде яшаянлар пек раат ве месуд иди. Ревматизм, къансызлыкъ, синъир зайыфлыгъы, верем киби хасталыкълар къапуларымыздан кирсе, оджакъларымыздан чыкъуп гидер иди.

Аслы бутюн аятымыз, маишетимиз пак ёлунда олуп, омюрлеримиз зевкъ ве сефалар, аятларымыз сюрюр ве умидлер

¹ мухаббет-и-ветаниейи – ватан севгисини

² сервет саиби – мал-мульк саиби

ичинде бахтияране, месудане бир суретте гечиюр иди. Шимди сиз сёйленъиз, эвлятларым, бугуньки ичтимаюн-амиюн фыркъаларынынъ тертип ве танзим иттиклери шейлер бунлардан ибарет дегильмидир?

Се й и д б е к . Бунлардыр! Но, биз свобода да требовать идиюрыз... Свобода слов, свобода собрания, свобода совести ве неприкосновенность личности киби шейлер де истиюрыз... Абдульветан . Ах, эвлятларым! Бураларыны сизе насыл анълатайым? Буны сиз де тарих окъудынъыз исе, бильмез дегильсинъиз (*кенди-кендине*). «Къырыма аит тарихларымыз да Европалылар сатылды, табий, бильмезлер». Генчлеримиз! Бу аллара къалмакълыгъымызынъ биринджи себеби – ветанымыз наэхиллеринъ тахт-и-тасарруфларына¹ кечмеси, икинджи – арамызда медениет намына чюрюк тахмиллер² кельмесидир. О вакъыттаки биринджи асырдан бери шайлы аятымыз сёнмеге, ветанымыза агъалыкъ намыле бир чокъ затлар кельмеге, Къырымы баштан-баша долашмагъа башлады. Эбна-и-ветан³ онларынъ кулер юзьлерине, татлы сёзлерине къапылдылар. Даа догърусы, тербие, инсаниет ве мусульманлыкъларынынъ икътизасы оларакъ онлара эманет иттилер. Кендилеринден пек урыккен акъкъымызы бир такъымы хийле ве десисе⁴ иле беш капик къыйметте олан бир шейе беш рубле вермекле джелъп иттилер. Буюклеримиз, реислеримиз миллетининъ менфаатыны унуттылар. Баронларынъ, графларынъ «хороший татар!» «добрый малый!» сёзлерине инандылар да, бутюн эхвал ве аркетимизи, адет ве маишетимизи онлар анълаттылар!..

Деркен ветанымызда Русие укюмети низам ве къанун вази итмек ичюн умумий тахир-и-нуфуз идерек, Къырымы бир къач уездлере, волостьлара такъсим идерек, меркез-и-вилает – Акъмесджит шеэрини тайин иле орада бир губернатор (вали), нахиелерде де бир начальник насп итти. Ичтимаиет узьре джерьян иден аят ве маишетимизи вахшиане бир аят, бедаваджы бир омюр эсап идерек, бизе медений бир маишет, парлакъ бир аят вирмек ичюн шеэрлеримизде, къасаба ве койлеримизде

¹ тахт-и-тасарруфларына – тахт саиплерине

² тахмиллер – юклер

³ эбна-и-ветан – ватан огъуулары

⁴ хийле ве десисе – илле ве къурназлыкъ

бир чокъ къанунлар ваз идерек, эр сене вирмек шартыле бехер адамдан бирер рубле вира кой шахсий алмагъа башладылар. Бу сюретле гит-гиде эр ал ве арекетимиз къанун алтына алынды. Койлеримизде мемурлар, забитлер насп идильди, махкюмлер къурулды... Даа бираз сонъра койлерде «земский управалар» теэссис идерек, ханелеримизден, топракъларымыздан, багъ ве багъчелеримизден налог алдылар... Биз земствонынъ япаджакъ мектеплерини, ёл ве копюрлерини беклемекте икен, укюмет тарафындан гёндерилен мухендислер Къырымнынъ дагъларыны, топракъларыны, орман ве яйляларыны ольчедилер, бичтилер, эр ерде худудлар, сынъырлар диктилер. Не ичюн ольчедиклерини сордыгъымызда, «Къырым Гъарп нокъта-и-назарында пек муим бир мемлекет олдыгъындан муаребе заманында оны муафаза ичюн планыны чыкъарыюрыз» дедилер. Къач сене сонъра Петербургтан келен бир «эйет-и-махсус», эллериндеки харитая бакъаракъ, «шурасы бу князьларынынъ, бурасы о графларынынъ, орасы да казённый, бакъый, къаланы да приписнойдыр» дие, абаи ве эждаттан къалан топрагъымызы элимизден аларакъ запт иттилер!

Шурасыны да бильмелидир ки, укюмет бу арзуларына къолайлыкъле наиль олмакъ ичюн, иптида Къырым агъаларынынъ, бикелерининъ агъызына бал къаптырды, мырзаларымыза – «дворянлыкъ» унваныны веререк, кендилерине онар-он бешер кой ве къачар бинъ де сотня топракъ иссе косътермиштир. Бинаэналейх койлерде яшаян койлюлери де мырзалара эсир итмиштир ки, бу эсирет аля Къырымнынъ базы ерлеринде девам итмектедир!

Эвет, задекянлары бойлеликле эле кечирдиклери киби, руханилеримиз яни муфти, къады, хатип, наип, имамларымызынъ да козьлерини багъламакъ, агъызларыны къапатмакъ ичюн эр бирине «духовный» унваныны вермиш, кокюслерине де бирер медаль асмыштыр. Иште, бу ики сынфы яни алемие иле амирайы¹ кендисине бенд иттиктен сонъра, ветанымызы, миллетимизи истедиги киби чевирмек, къырылдыгъыны арзу иттиги тарафа дёндюрмеге мувафыкъ олмыштыр.

Али (*кенди-кендине*). Балыкъ баштан сасыр... Башынъ гиттиги ере, табий, къуйрукъ да гидер!

¹ амирайы – эмирликни, реисликни

Абдульветан. Эвет, укюмет ветанымызы ве миллетимизи ишкенджее¹, тузагъа алдыкътан сонъра, ваад иттиги мектеплер ерине койлеримизде су-и-ахлякъынъ ве эр феналыгъынъ мебдейи² олан мейханелер ачылды. Фикирлеримизи, зеинлеримизи джеалет иле вуджудымызда тарз итмеге ве эр тарафтан сыкъыштырмагъа башладылар. Бу фена аллардан урькюнөн, даа догърусы, джаны янан мусульманлар, атештен къачар киби, иджрете тутундылар...

Деркен, о татлы сёзлю, кулер юзьлю медений графлар, баронлар бутюн арзымызы забт иттилер.

Джами ве медреселеримизи, мектеп ве текиелеримизи ислях идеджегиз, дие, бир идаре-и-рухание теэссис идерек, агъызларына бал, кокюслерине медаль такътыгъы духовныйлерден муреккеп бир эйет тешкили иле, бутюн омюр-идиниемиз, мектеп ве медреселеримизинъ назариедини онлара тевдих итмишлер, муфти интихабыны³ лягъу идерек, биззат укюмети кендиси тайин итмеге башламыштыр. Бу саеде мектеп ве медреселеримиз йыкъылды. Йыкъыланы еринде енъиси япылмады. Эйетимизи, джемаат-и-ислямиетимизи дворян, руханий, поселян, мещан, бек, мырза, чељеби сыныфларына айыраракъ, парча-парча идильди.

Арамыза нефагъа атешлери, тафра темеллери атылды – эпимиз бири-биримизе къанлы душман олдыкъ. Ахлякъымыз бозулды, табиатымыз бозуларакъ эльсизмульксиз, ач, чыпакъ къалуп, къырыла-къырыла бу къара кунълере, чекише-чекише бу агъланыладжакъ аллара къалдыкъ!

Сейидбек. Браво, къартым! Браво!..

Ихтиярлар. Нелер коръдик, нелер яптыкъ, не кунълерден къуру къалдыкъ...

Абдульислям. Ах, генч мусульманлар! О Авропалылар ёкъмы?.. Онларынъ «медениет пердеси» аркъасындаки мюдхиш сахнайы⁴ коръсенъиз! О сахнада не къадар къоркъунч джанаварлыкъ, не дередже вахший арекетлер, нидже игренч аллар вардыр. Медениет онларынъ ялынъыз агъызларында. Къальблери йыланлар, акъреплер иле долудыр.

¹ ишкенджее – азап-чекишювге

² феналыгъынъ мебдейи – феналыкънынъ башлангъычы

³ муфти интихабыны – муфти сечими, сайлавыны

⁴ мюдхиш сахнайы – дешетли, къоркъунчлы сананы

Абдулветан. Эвлятларым! Бени пек юксеклере чыкъардынъыз, аля иттинъыз, къоркъарым ки, бу алымле ойле юксеклере перваз идеджек¹ олур исем, бир телюкее огърарым, бен адий бир адамым! Аркъадашым исе, акъикъатен, алий бир зат-и-шерефдир... Даа догърусы...

Абдулхислям (*Абдулветаннынъ кгулагъына*). Иши ачма!..

Али (*кенди-кендине*). Эвет, догъру сёйлиюр. Шекли, къияфети бизим киби, факъат коръмеси, сёйлемеси бам-башкъа...

Абдулхислям ве Абдулветан. Эвлятлар? Биз ятсы намазыны кълсакъ да, сонъра къонушыр исек олмазмы?

Генчлер. Эфендим, эмир сизинъдир, буюрынъыз!

(*Абдулхислям, Абдулветан ве дигер ихтиярлар дигер бир отее кирирлер... Генчлер отеде ялынъыз кгалырлар...*)

Суаллер ве вазифелер:

1. Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала кълалдыкъ?» пьесасында насыл дюньябакъышлар беян олуна? Пьесада мисаллер кетирип, исбат эте билесинъизми?

2. Абдулветан къартбаба Къырымнынъ кечмиши акъкъында бизге насыл тарихий вакъиаларны икяе эте? Къырымтатар халкъынынъ иджретке кеткени акъкъында нелер айта? Не ичюн ойле дей? Сиз бу акъта не тюшюнесинъиз?

Эдебият назариеси

Драматик эсернинъ хусусиетлери

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала кълалдыкъ» пьесасында миллетимизнинъ келеджегини къайгъыргъан бир инсан оларакъ, коюзмиз огюнде бедий левхаларны джанландырыр экен, халкънынъ ички дюньясыны бутюн азап итирапларынен айдынлатмагъа тырышкъаны корюне.

Бу эсернинъ язылыш шеклине бакъкъанда, о икяеге ошамагъаныны коремиз. Бу эсерде иштирак этеджек шахысларнынъ адлары янында оларнынъ айткъан сёзлери язылдыр. Анълашылгъанына коре, бу къаршылыкълы сёзлер, яни къаршылыкълы къонушмалар вастасы иле эсер

¹ перваз идеджек – учаджакъ

нинъ бир шекли тешкиль олуна. Эсернинъ бу шеклине даа **диалог** деп де айталар.

Диалог шеклининъ эсерде ишлетилуви нenen багълы экен? О не ичюн къулланыла экен? Диалог эсерде эсерни джанландырмакъ, вуджуткъа кетирмек ичюн, ишлетильгенини сизлер де айта билесинъиз. Чюнки лакъырды эткен къараман, персонаж озь арекетлери, сесининъ денъишюви, характер аляметлери ве хасиетлери иле адисе-вакъиаларны вуджуткъа кетире, джанландыра.

Бойле эсерлер сана ичюн язылырлар. Санада ойналгъан пьеса озюне дигер бир ренк алып, даа да джанлы, къуветли бир темашагъа чевириле. Шунунъ ичюн де, бойле эсерлерге театр ичюн язылгъан **пьеса, комедия** ве иляхри дейлер.

Пьесанынъ джанлы тарзда такъдим олуновы актёрларнынъ къонушма ве арекетлерининъ табиий олмасына ярдым эте, сейирджилерни озьлерине якъынлаштыра.

Театр ичюн язылгъан эсернинъ актёрлар тарафындан джанландырылгъан мейдангъа, ерге **сана** дерлер. Эсернинъ айры эсас, буюк болюклерине **перде**, перде ичиндеки кучюк къысымларгъа болюнген болюклерге исе **меджлис** ады берилир.

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» пьесасы учь пердеден ибареттир. Биринджи перде бир меджлистен, экинджи перде учь меджлистен, учюнджи перде – бир меджлистен ибареттир. Демек, мында меджлис деп ишлетильген сёзнинъ манасы, бир перде ичиндеки болюклерни, къысымларны косътерир.

Театр ичюн язылгъан эсернинъ энъ муим хусусиетлеринден (къысымы, джысмы) бири **тиль** ве **ифадедир**. Пьеса аркет ве къонушув эсасында тизильген бир тюрдир. Бу тюрнинъ ифаде шекли – къаршылыкълы къонушма, лакъырды **диалогдыр**. Драматург эсердеки иштиракчи шахысларны, оларнынъ дюньябакъышлары, медений севиелерине уйгунлаштырылгъан бир тарзда къонуштыра.

Эдип айтмагъа истеген фикирлерини иштиракчи шахысларнынъ лакъырды тилине синъдирип, бильдирир. Я да оларны бири-бири иле лаф эттирип, ифаде этер. Базы вакъытлары исе персонажларнынъ бири догърудан-догъру сейирджилерге хитап этерек, айтылмайып къалгъан фикирлерни бильдирир. Базида исе шу девирде энъ муим меселернен багълы эсас фикирлер айрыджа айтылыр.

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» пьеса-сынынъ сонъунда айтылгъан сёзлер ким тарафындан айтылгъаны бильдирильмейип, эсернинъ эсас фикери беян олуныр. *(Эр кес дагъылдыкътан сонъра, узакътан бойле сёзлер ишидилиюрды: «Эвлятларым, ичтимаиети – миллиетте, миллиети – инсаниетте, адалетте, инсаниети – медениетте, медениет ве сеадети – ватанда, ислямиетте ара-нъыз!»* – сёзлери ишидиле-ишидиле перде къапанур).

Бойледже, эсернинъ сонъунда пьесанынъ эсас гъаеси бу сёзлер иле нетиджеленип анълатыла. Биз бу сёзлерге эсасланып, оларны бойле изаатлай билемиз. Эр бир халкънынъ халкъ олгъаныны онынъ миллийлиги ифаде этер. Миллийлик асырлар девамында шекилленип кельген къавий къавым, миллетнинъ адалетлик, инсаниетлигинде айдынлатыла. Миллетни миллет оларакъ, онынъ медениети шекилленир. Халкънынъ медениети ве сеадети – ватанда, тувгъан топракъта, ислямиетте сакълыдыр.

Муэллиф бу бильгилернинъ ярдымы иле тамырына балта урулгъан миллетнинъ бирлештирильмеси, къавийлештирильмеси ичюн, насыл ёллардан кетмек керек олгъаныны анълата.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сана, перде, меджлис акъкъындаки бильгилерингизнен пайлашынъыз. Эсерден мисаллер кетирип, анълатынъыз.

2. Театр ичюн язылгъан эсерлернинъ хусусиетлери неден ибареттир?

3. Драматик эсернинъ сонъу насыл тамамлана биле. Бу акъта малюмат беринъиз. Дигер пьесалар эсасында анълатмагъа ёл араштырынъыз. Нетидже чыкъарынъыз.

4. Театр ичюн язылгъан эсернинъ энъ муим хусусиети недир? Бир де бир къараманнынъ диалогына мураджаат этип, бу хусусиетни анълатынъыз.

5. Асан Сабри Айвазовнынъ иджадий фаалиети, омюри онынъ эсерлеринде озъ тасвирини корьгенмидир? Бенъзеген ерлерини уйгъунлаштырып, анълатынъыз. «Миллий азатлыкъ сиясетине багъышлагъан омюри ве арекетлерини девам эте» киби сатырларны ярдымджы фикир оларакъ ишлете билесинъиз.

**УСЕИН ШАМИЛЬ
ТОХТАРГЪАЗЫ^[4]
(1881–1913)**

Къырымтатар эдебиятынынъ уянув девринде иджады ве фаалиетинен эдебиятымызнынъ илерилевине фааль иссе къошкъан яызджы, шаир ве драматург Усейн Шамиль Тохтаргъазы 1881 сенеси Ялта уездининъ Коккозь коюнде, фукъаре къорантада дюньягъа кельди. Пек яш экенде, бабадан оксюз къалгъаны ве пек фукъаре яшагъанлары се-бебинден, о, мектепте девамлы суретте окъуп оламагъан. Амма, бунгъа бакъмадан, озюнинъ зеккийлиги ве авеслиги саесинде, мустакъиль окъумагъа, язмагъа наиль олгъан. Гъает гъайретли инсан олгъанындан себеп, тапкъан ве севген китапларны окъуп, илим алмакъ ичюн арекет эткен ве бильги сайби олгъан.

Нетиджеде, он алты яшында олгъанда, о, Ялта уездининъ Аутка коюнде оджалыкъ эте башлай. Сонгъра Симферопольдеки «Татарская школа»гъа окъумагъа кирип, терен ве эсаслы бильги ала. Шу сенелери де шиирлер яза.

О, 1902–1904 сенелери Керчь уездининъ Сараймен коюнде оджалыкъ япкъан девринде халкъ чаризм ве байлар тарафындан истисмар этильгени акъкъында бир чокъ шиирлер яза. Онынъ маарифперверлик фаалиети ерли байларнынъ ве медресе агъаларынынъ кейфине уймай. Тизильген вазиетнинъ нетиджесинде, онгъа къаршы фитнеджилик япыла ве нетиджеде, оджа койден чыктып кетмеге меджбур ола.

Сарайменден Кефе уездининъ Харджибие коюне барып, андаки джемаатнынъ ярдымынен, буюк, ярыкъ бина къурдыра. Янгы мектеп ачмагъа мувафакъ ола, бу ерде оджалыкъ эте. Харджибие коюндеки мектепте оджанынъ дерс берюв ве

талебелерни тербиелев усулы пек юксек дәрәҗәдә олгъаны ичюн, мектепнинъ шурети тез вакъытта бутюн уездге белли ола. Лякин алидженап муаллимни акимият векиллери динсиз, алласыз киши деп, илян этерек, оны ёкъъ этюв пешине тюшелер.

Бундан себеп, 1906 сенеси, къышнынъ ортасында У.Ш. Тохтаргъызынынъ оджалыкъ эткен мектеби къапатыла ве онынъ иши Кефе жандарм идаресине тюше. Бу вакъыт муаллим тувгъан кою Коккозъге къачмагъа меджбур ола.

Амма, Усеин Шамиль Тохтаргъазы башында асыл олгъан вазиетке ич де эмиет бермей. 1905 сенеси олып кечкен биринджи рус инкъилябынынъ тесириден ве мемлекетте олып кечкен инкъилябий аркетлерден гъает рухлана.

Омюрде олып кечкен денъишювлерден рухлангъан шаир, халкъ аятыны терен ве бутюн акъикъатынен тасвирлеген, илери фикирлеринен миллетни джеалет юкъусындан уянткъан реалистик эсерлер язувыны эп девам эте.

Оджалыкъ фаалиети девамында У.Ш. Тохтаргъазы кой оджалары ве мектеп талебелери ичюн «Талим джеддит», «Ребер талим джеддит», «Къырает – 1 къысым», «Къырает – 2 къысым», «Къырает – 3 къысым», «Къырает – 4 къысым», «Педагогия» киби бир сыра дерсликлер азырлагъаны белли. Амма о вакъыт бу дерсликлерни нешир этмеге имкяны олмагъанындан себеп, муаллимнинъ рухтан тюшкени де малюмдир.

1909 сенеси укюметнинъ косьтеришинен, къырымтатар мектеплеринде рус тилининъ огренильмеси киритиле. Бу косьтеришке бинаэн, Къырымнынъ эр бир кошесинде мектеплернинъ ачылмасы рухсет этиле.

Шу арада Харджибиеде де мектеп ачыла. Кой джемаатынынъ талабынен, мектепте оджалыкъ этмеге, Усеин муаллим давет этиле. О, мектепте, дёрт сене девамында, балаларгъа бильги ве тербие ашлап, оджалыкъ ве иджадий фаалиетини девам эте.

Амма мектеп ишлерине бутюн истегинен берильген ватанпервер халкъ оджасына хахислик¹ япмагъа себеп тапыла. 1913 сенеси Аджи Эрбаин бай Эмирзакъ огълу ве Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ арасында дава чыкъа. Отуз эки

¹ хахислик – къастлыкъ

яшыны толдургъан шаир Менълибайнынъ эвине мусафирликке чагъырыла. Усеин эфенди Аджи Эрбаин Менълибайнынъ эвинде пычакъланып ольдюриле.

Озюнинъ бутюн анълы оджалыкъ фаалиетининъ девамьнда, Усеин Шамиль Тохтаргъазы эльязма шеклинде, бир сыра дерсликлер тертип этип, тасиль саасына иссе къоша. Бундан гъайры, озюнинъ эдебий фаалиетинен де эдебиат тарихымызны зенгинлештире. О, бир сыра ширий, несир ве драматик эсерлер яза.

1910 сенеси Къарасувбазарда оджанынъ «Нале-и Къырым» серлевалы екяне шиирлер джыйынтыгъы нешир олуна. Бу ширий джыйынтыкъкъа кирсетилген шиирлеринден гъайры, шаирнинъ «Саадет адасы» серлевалы романы олгъаны акъкъында малюмат бардыр.

Драматик жанр саасына къошкъан иссеси онынъ 1909 сенеси язгъан «Моллалар проекти» пьесасынен бельгилене. Сана ичюн язылгъан «Моллалар проекти» пьесасы муаллимнинъ къыйметли эсерлеринден биридир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ къаерде ве къачынджы сенеси дюньягъа кельгенини айтынъыз.

2. О, не себептен мектепте девамлы сюретте окъуп оламай? Насыл ёлларнен бильги саиби олгъаныны икяе этинъиз.

3. Къач яшында олгъанда, окъумагъа кире? Къаерде бильги алгъаныны икяе этинъиз.

4. Оджалыкъ фаалиети девамьнда муаллимнинъ кой оджалары ве мектеп талебелери ичюн азырлагъан дерсликлерининъ серлеваларыны айтынъыз. Оларнынъ серлевасыны догъру телляфюз этинъиз.

5. Демократ шаир ве драматург акъкъында даа насыл малюмат билесинъиз. Онынъ аджыныкълы такъдири акъкъында субет кечирип, фикирлеринъизни бильдиринъиз.

6. «Нале-и Къырым» екяне шиирлер джыйынтыгъы къаерде ве къачынджы сенеси нешир олуна? Усеин Шамиль Тохтаргъазы даа насыл эсерлер язгъаныны айтынъыз.

Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» пьесасында ватанпервелик мевзусынынъ тасвир олунывы

Инкъилиябий рухнен ашланып язылгъан ве къырымтатар эдебияты тарихында озюне хас кыйметинен белли олгъан «Моллалар проекти» пьесасынынъ сюжети адийдир. Лякин эсерде тасвир олунгъан меселелер гъает муреккептир. Пьесанынъ мундериджесинде, 1905 сенесининъ инкъилиябындан сонъ, халкънынъ аятында олып кечкен адисе-вакъиалар акс олуна. Пьесанынъ мундериджеси ве гъаесини терен ве кениш анъламакъ ичюн, о девирде халкъ яшайышында тизильген тарихий вакъиаларгъа мураджаат этейик.

Инкъилияптан сонъ, халкъ кутълесине бир чокъ имтиязлар ве акъ-укъукълар берильсин деп, падишагъа мектюп языла.

Мектюплер язмакъ ичюн, топлашувлар отъкериле. Биринджи топлашув 1905 сенеси октябрь айынынъ отуз биринде Багъчасарайда И. Гаспринскийнинъ реислигинде олып кече. Халкъ адындан бир арзуал къабул этиле. Бу весикъа он еди маддеден ибарет ола. Бу петициянынъ «топракъсыз къалгъан койлюлерге вакъуф топракъларындан пайлаштырып бермек» маддеси зенгин табакъаларгъа келишмегени ичюн, олар айрыджа мушаверелер топлап, экинджи «Петиция» азырламагъа тутуналар.

Айны тарихий делиллерге эасланып, У.Ш. Тохтаргъазы «Моллалар проекти» пьесасыны яза. Муэллифнинъ сиясий дюньябакъышы марксизм гъаелер алтында шекилленигени ичюн, пьесада кырымтатар халкъы сыныфларгъа болюнип, къарама-къаршы косьтериле. Биринджи рус инкылябындан сонъ, рус джемиетинде пейда олгъан сынфий зыддиетлер, кырымтатар джемиетине уйгъунлаштырылып косьтериле.

Пьесада юкъары сыныф табакъалары молла ве мырзалар топракъны пайлаштырув маддесине къаршы чыкып, янъы, оларнынъ шахсиетлерини къорчалагъан, проект тизмеге теклиф этелер. Яни эвель тизильген проекттеки мураджаатларны ред эттирильгенини истейлер.

Янъы мураджаатнаме тизмек ичюн, меджлис топлайлар. Бу мураджаатта койлюлернинъ де имзасы олмакъ кереклиги-

ни козь огюне алып, меджлиске койлюерни де чагъыралар. Меджлисте чешит тюрлю меселелер бакъылып, койлюерни алдатып, имза чектиреджек олалар.

Амма, муаллим Дулькероф ве адий койлю Абибулла акъай киби койнинъ илери инсанлары, фукъарелернинъ тарафыны тутып, моллалар тарафындан язылгъан проектке къаршы чыкъалар.

Моллалар проекти халкъ тарафындан имзаланмайып, ред этиле. Моллалар озь мерамына наиль оламайлар.

Муэлллифнинъ ширий эсерлеринде тасвир олунгъан ватанперверлик гъаелери «Моллалар проекти» драматик эсеринде кениш ве тавсиятлы косътериле. Иджадынынъ ильк девирлеринде тувгъан топракъ меселесине айрыджа эмиет берип, ватангъа севги дуйгъусыны шеревлендирмеге ынтылгъан шаир, бу драматик эсеринде ватангъа, тувгъан топракъкъа аит садыкълыкъ чизгисини ашкяр этмеге тутуна.

Эсернинъ сюжетинде тасвирленген вакъиаларнынъ эписи оджанынъ шахсий аятында олып кечкен адиселердир. Сюрюнлик девир къырымтатар эдебиятынынъ классиги Шамиль Алядин озюнинъ макъалесинде бу акъта бойле малюмат бильдире: «Усеин оджа эмекдар эалининъ менфаатыны къорчаламакъ, оларгъа топракътан файдаланмагъа имкян догъурмакъ ичюн, дефаларджа юкъары земство идарелерине барып кельген, Русиенинъ илери гъаели адамларынен таныш олгъан...»

Бу малюмат ве бутюн язгъан эсерлерининъ гъаеси, муаллимнинъ, озь деврининъ илери инсаны оларакъ, халкъыны, Ватаныны, тувгъан топрагъыны, чаризмнинъ истисмарджылыкъ сиясетинден къуртармагъа ёл къыдыргъан демократ иджатчы олгъаныны тасдыкълай.

Суаллер ве вазифелер:

1. Усеин Шамиль Тохтаргъазы, халкънынъ агъыр вазиетини къайгъырып, оны джаиллик эсаретинден къуртармакъ ичюн, бутюн омрюни насыл бир фаалиетнен багълады? Халкъны джеалет юкъусундан уянтмакъ ичюн, насыл арекетлер япкъаныны айтынъыз.

2. «Моллалар проекти» пьесасынынъ сюжети не акъкъындадыр? Икяе этинъиз.

3. Моллалар тарафындан тизиледжек проектке кимлер къаршы чыкъалар? Адларыны айтынъыз.

4. Эсерни окъугъанда, насыл бир тарихий вакъиалар акъкъында малюмат аламыз? Топракъ ве акъ-укъукъ меселеси акъкъында пьесада нелер айтылгъаныны беян этинъиз.

5. Пьесанынъ эсас гъаесини тарифленъиз.

МОЛЛАЛАР ПРОЕКТИ*

(пьеса)

(къыскъартылгъан)

Кениш бир даире, сол тарафта кошеде бир къану, къаршы дивар боюнджа тахтадан япылгъан отургъыч. Сол тарафта бир маса, артында бир скемле, узеринде козьлюкли къарт бир молла отура. Башында акъ сарыгъы бар, сакъалы чаларгъан. Сагъ тарафында кене бир скемле бар; узеринде орта яшлы, якъалы тон кийген бир мырза бар. Онъа Асан-Мырза дерлер (рус мектебини битирген. Сол тарафта онынъ киби бир мырза даа бар. Аз окъугъан. Исми Амет бей. Масанынъ этрафында кене эки скемле ве бир къач табуретка бар. Буларгъа къаршы тургъан узун отургъычта сарыкълы, сарыкълсыз агъалар, мырзалар, моллалар отургъанлар. Бир тарафта да фукъаре табакъасындан бир нидже адамлар, ер булунмагъанындан, аякъ узеринде тургъанлары корюле. Къыш вакъты олгъанындан урбалары кълалын. Маса артындаки молла сол тарафындаки мырзагъа хитап эте:

Молла. Амет бей! (Башы, эм козьлеринен ишарет эте. Амет бей аякъкъа кълалкъып, джемааткъа бакъа...)

Амет бей. Джемаат, меджлисимизге бир реис, бир де къатип сайламакъ керек. Реис, Бекир эфенди оладжакъ.

Маса артындаки молла. Къатипликке Асан мырзаны сайлайкъмы?

Джемааттан базылары. Сайлайкъ, сайлайкъ. Оны сайламай, кимни сайлайджакъмыз? Риджа этемиз, олсун! (Чувулты чыкка).

Алафранга кийинген адам. Асан мырза, мында оджалар да бар. Манъа коре, олардан бирисини сайламакъ даа яхшы олмазмы?

Джемааттан базылары. Ёкъ, ёкъ, бизге оджа-моджа керекмес. Сен оладжакъсынъ, сен ол! ..

* Эдебият хрестоматиясы. Ташкент: Ўқитувчи, 1971. – С. 49–63.

Реис. Бекир эфенди. Кягъыт, къалем кетирынъиз, Асан мырза яхшы адамдыр. Джемаатнынъ риджасыны ред этмез.

(Джемаатнынъ ичинден солдат чекменли бир яш къапудан кечип кетер. Бу яш, Бекир эфендининъ арабаджысы Алидир).

Асан мырза. Джемаата – рахмет, олсам – олайым.

(Аягъында чарыгъы ве аркъасында кок чекмени олгъан Абибулла деген бир къарт илери келир).

Абибулла акъай. Эфенди акъам, бизим койлюлерден келеджеклер чокъ эди, даа келип етишамадылар. Сабыр этсенъиз, олар да кельселер яхшы олмазмы?

(Эфенди козьлюги тюбюнден дикъкъатлы-дикъкъатлы бакъар).

Асан мырза. Зарар ёкъ, олар сонъ кельселер де олур.

Амет бей. Олар кельмесе де олур. Мында кельгенде, не япаджакълар? Биз оларсыз да, ишни керегиндже япармыз.

(Бу сырада Али бир сумка кетирип, Бекир эфендиге берир, эфенди, сумканы алып, ичинден мерекеп, къалем, кягъыт чыкъарыр. Бир де кучюк чанъ чыкъарып, маса узерине къояр. Бир тарафтакилернинъ серник якъкъанлары корюнир. Амет бей де, бир папирос чыкъарып якъар. Сувукътан ушип, эллерини уфюргенлер де бар. Эфенди топнен кягъытны Асан мырзанынъ огюне къояр. Элине чангъыны алып къакъар ве кендисе аяккъа къалкъар. Отургъанлар да къалкъарлар).

Бекир эфенди *(элиле ишарет этип)*. Отурынъыз! *(Халкъ отурыр. Ерсизлер кене аяккъ узеринде булунырлар)*. Джемаат! Иште, меджлис ачылды. Шимди мен сизлере бу меджлистен макъсадымыз не олгъаныны анълатаджагъым. *(Эки элинен масаны тутар ве башыны эгип бир аз тюшюнир, сонъ башыны котерип)*. Эпинъиз билесинъиз ки, шимди заман башкъалашты, уриет¹ олды. Лякин яхшы олмады. Яхшы олмады дегиль, бизлерге пек уйгъунсыз олды. Халкъымызнынъ ичинде фитнеджилер чогъалды². Бир такъым илледжилер³ халкъны алдап, динлерини унутырдылар. Шериатны хатырларындан чыкъардылар. *(Тюшюнир)*. О сой илледжилер тюрлю ерде, тюрлю меджлислер тертип этип, динге, шериаткъа уймагъан аризалар яздылар.

¹ уриет – сербестлик

² фитнеджилер чогъалды – ара бозуджылыкъ, фесатчылыкъ чокълашты

³ илледжилер – айын-оюнджылар, айнеджилер

Бир къач ай эвельси Петербурггъа махсус адамлар ёллап, алланынъ эмри олмагъан шейлери падишадан истедилер. Эгер оларнынъ истеген шейини падиша верирсе, языкъ оладжакъ, эпимиз гунахкяр оладжакъмыз (*дюшюнир, огюне бакъар, сонъ башыны котерип*). Шимди биз, мусульманлар, ондан сонъ, моллалар, шериат билен алимлер гузель бир мушавере идип, бир де арзы-ал язмакъ керекмиз. Къана, сиз, не сёйлейсиз, джемаат?! (*Джемааткъа бакъар, сонъ ерине отурыр. Шу арада акъ сакгаллы, козьлюкли, къаба кгалпакълы, узун чекменли бир адам аякъкъа кгалкъар. Ады Абдулкелям эфендидир*).

Абдулкелям эфенди. Мумкюн ми?

Бекир эфенди. Сёйленгиз!

Абдулкелям. Бен Керчь дживары тарафындан векиль олып кельдим. О себептен беним сёйледигим – бутюн Керчь халкъынынъ мурады оладжакъ. Кечен майыс айында Петербурггъа гиден проект шериата уюмадыгъындан, бизим халкъымызнынъ даа янъы хабери олды. Онынъ ичюн бени векиль идип ёлладылар. Эгер разы олсангъыз, падиша бабае бир арзы-ал язып риджа этейик ки, о бааръде бутюн Къырым татарлары адындан кеткен проектни атказ итсин! (*Халкъкъа чевирилип*). Джаным, ойле шериат олурмы? О проектте – бизде духовный сынфы олмасын, деп язгъанлар. Эгер биз олмасакъ, къара татаргъа намазны ким къылдыраджакъ? (*Бекир эфендиге бакъып*). Ондан сонъра, кене о проектте бизде докъсан алты бинъ десятине вакъыф топрагъы вар, о топракълар фукъаре халкъа вирильсин, деп язгъанлар. Эгер ойле олса, биз не ашайджакъмыз? Биз бедава хызмет этейикми? Бизим духовный олгъанымызнынъ халкъкъа не зарары вар? Эм де биз озюмиз духовный олгъанымыз ёкъ. Бизни Екатерина бегенип, духовный язгъан. Халкъ бильмегени ичюн, биз оны яхшы билемиз. (*Асан мырзагъа бакъып*). Асан мырза! Шимди сиз беним сёйледигим киби, падиша бабае гузель идип, бир арзы-ал язынгъыз, о проектни атказ итсин! – (*Джемааткъа бакъып*). Ойле дегильми, джемаат? (*Ерине отурыр*).

Джемааттан базылары. Ойле, ойле.

Къырымгъазы мырза. Арзы-ал татарджа языладжакъмы, ёкъса русчамы?

Асан мырза (*тургъан еринден*). Башта татарджа язылып, сонъ перевод япылыр.

Амет бей. Арзы-ал падишанынъ кендисиними, ёкъса министрствогъамы языладжакъ?

Абдулкелям. Падишанынъ кендисине язмакъ керек. Эм махсус векиллер гидип, кенди элине вирмек керек!

(Халкъ арасында гизлидже сёз башланыр. Асан мырза язмагъа, башлар).

Реис. Асан мырза! Сен падиша бабайнынъ кендисине яз! Эм ойле яз! Башла. *(Асан элине къалемни алыр)*. Шевкетли падишамыз, эфендимиз азретлерине! Бутюн Къырым мусульман джемаатынынъ арзы-алыдыр. *(Язар, токътап реиске бакъар)*.

Асан мырза *(язар ве сёйлер)*. Биринджи мадде.

Реис *(джемааткъа бакъаракъ)*. Биринджи мадде не, олсун, джемаат?

Абдулкелям. Татар проекти атказ олунсын!

Дулькороф. *(Дулькороф сёз айткъанда Абибулла акъайнынъ – келеджеклер етишалмадылар, деген койлюлери кирерлер)*. Бурада башта сёйленен сёзлере бакъылса, кечмиш апрельде бинълердже мусульманларынъ яптыкълары мушаверелер, вирдиклери къарарлар, яздыкълары мадделер шериата терс имиш. Эгер падиша о заман язылмыш арзы-алы къабул итсе, эм онда олан истеклери вирсе, бизлере языкъ оладжакъ, бойнумыз уруладжакъ имиш, олса олур. Лякин сонъ сёзлер бус-бутюн башкъа ренкте олып чыкътылар. Иште, бен бу ерине ич де акъыл ирдиремейим¹. Эр кес иле берабер бен де эминим ки, къиямете къадар бакъий олан ислям шериаты бирдир, бир тюрюдир. Бен бунъа бутюн гонълюм иле инаниюрым ки, дюн бир тюрю шериат, бугунъ башкъа тюрю шериат олмады, ве олмаз. Бунынъ иле берабер о заманки къарар иле шимди вирилен къарар бир-бирининъ айны акси олдыгъындан, эльбет де бунларын бириси керчектен шериате уймаз ве Алланынъ эмрине актир. Лякин ангиси? Иште бизе бурасыны анъламакъ ве онъа коре арекет итмек лязимдир. Банъа къалырсе, дин ве шериата акс олан къарар бугунъки къарардыр.

Абдулкелям эфенди *(онынъ сёзюни кесерек, отургъан еринден)*. Ёкъ-ёкъ, ойле дегиль, орасыны сен...

Реис *(онынъ сёзюни чанъ иле кесерек)*. Меджлисимизде низамсызлыкъ олмасын... Эр имамъ бильдигини окъур.

Дулькороф *(сёзюни девам этип)*. Банъа коре, бу кунъги къарар о къадар эгри², о къадар чиркин бир шейдир ки, оны шериата уярмы, уймазмы дие дюшюнмек биле хатадыр,

¹ акъыл ирдиремейим – акъыл етиштирамайым

² эгри – къыйыш, догъру дегиль

айыптыр. Бугунь бу ерде язылан маделер темиз-пак ве мубарек олан ислям шериатына дегиль, дюнья юзюнде энъ меджус¹ халкъын законына биле уюмаз...

Исмаил челеби. Токъта, сёйлемел! *(Аякъкъа къалкъар)*.
Вазгеч! *(Илери юрер. Дулькероф у яна бу яна бакъар)*.

Реис *(чанъны нек ураракъ, озю де аякъкъа къалкъып)*.
Исмаил челеби, бизим ишимиз къавгъа иле оладжакъ иш дегиль. Ким не дирсе, муляйиметле къаршылап алмалыйыз. Сен еринъде отур!

Абибулла акъай *(отургъан еринден)*. Эй, акъайлар! *(Элиндеки къалын таягъыны косътеререк)*. А бу сопайы коресизми? Бириси сёзюни битирмезден эвель, ким де бир шей сёйлесе, башыны ярарым. *(Реис турмайып чанъны урар)*. Абдулла эфенди, сен къоркъма! Бильдигинъни сёйле! Истедигинъ къадар сёйле!

Реис. Абдулла эфенди не де, сёйлесенъиз зарар ёкъ, лякин бираз юмшакъджа сёйлесенъиз эйи олур.

Дулькероф *(сёзюни девам этип)*. Догъру. Бу меджлисте де эр сыныф халкътан бирер-экишер адам вар. Лякин эвельки джемиетлерде бир-эки дегиль, эр сыныфтан юзлердже адам мевджют иди². Бурада онлар ёкъ. Лякин орада сизлер вар идинъиз! Эгер япылан ишлер шериата уюмаса, сёйлер идинъиз, Урьметли Абдулкелям эфенди дженаплары, Екатерина вирмиш духовныйлик ортадан къалкъса, мусульман джемаатынынъ имансыз къаладжагъындан къоркъкъан адам олып корюнир. Миллет бир вуджут фарз олунса, о вуджуде бугунь башлыкъ иден духовныйдир. Эгер о вуджудын эли, аягъы ве саир азасы зайыф, къырыкъ, чыкъыкъ олурса, о башын дюньядан не азы олур. О аятдан не зевкъ ала билир? Албуки, бизим башларымыз олан духовныйлер миллетин зайыфындан, хорланмасындан фаиде беклеюрлар. Бен бунъа тааджип идиюрим. Зира бир чоджукъ биле фаркъ иде билиюр ки, бир миллетин азасы сагъ ве селим олмаса, онъа башлыкъ иден де берхудар олмаз ве оламаз. Банъа коре, бурада кенди фаиделери ичюн джан атан, кенди фаиделери ичюн шериат сатан, ялынъыз кенди кейфи ичюн бутюн миллети ят бир тарафа атан адамлар кенди миллетнинъ, кенди джемаатларынынъ фаидесини дюшюнселер, даа зияде кярлы олурдылар. Бир багъчаджы кенди багъчасындан ке-реги къадар махсул алып файдаланмакъ истерсе, ондаки

¹ меджус – гъайры динге менсюп, атешке табынъган

² мевджют иди – бар эди

агъачларын тамырларыны кесмели дегиль, эр бир агъачы бакъып, тымар идип, керексиз будакъларыны кесмелидир. Бизим джемаат бугунъде духовныйлерин яки моллаларын багъчасы кибидир. Айры-айры эр бир татар да о багъчанынъ агъачлары кибидир. Духовныйлер, я ки моллалар бугунъ татар халкъынынъ джайль къалмасына, эсир олмасына, хорланмасына чалышырлар. Бу да мейва бирен агъачларын тамырларын кесмек киби бир шейдир. Сиз татар халкъынынъ окъумасына, бахытлы олмасына чалышсанъыз, сизлере даа фаидели олурды. Бу инсафсызлыкъ, бу видждансызлыкъ ве бу зулумлары себебинден бизлере къаздыкълары чукъурлара кендилери тюшмедилерми? Онларын шимди сизлернен къошулып, къазмакъ истедиклери къуюлар – сонъ чукъурларыдыр ки, бу чукъурлар онлар ичюн джеэннем чукъурларыдыр. Шубе ёкъ ки, бунъа да кендилери тюшип джеэннеме догъру гидеджеклер.

Асан мырза (*отургъан еринден онынъ сёзюни кесерек*). Абдулла эфенди, не къадар узун ве не къадар къызгъын сёйлеюрсинъиз. (*Реис чангъы къуветсиздже урып, кенди мырзаны динглер*). Сиз не диюрсинъиз, не япсанъыз да иш вараджагъы ерине вараджакъ. Сизинъ киби айнеджилер, сизинъ киби фитнеджилер... (*Къызар*).

Реис (*чангъы къуветлидже урар ве Асан мырзагъа*). Асан мырза, сиз вазгечинъиз! Сёйлесин! Бизе не зарары вар?

Асан мырза. Джаным бу меджлисе мунасебети олмаян бир такъым сёзлери узун-узadie¹ сёйлемее не аджет?..

Абибулла акъай (*аякзкъа къалкъып*). Э, Асан мырза! Акъаджакъ къан башта турмаз дегенлери керчекмидир недир? О адамы не сёйлетмейсинъиз? (*Бу вакъыт сол тарафтаки къапы ачылып, бир нидже койлюер ичерие кирер ве селям вирип, ичерие догъру кечерлер...*) Биз бундан сонъра сизинъ леворверлеринъизи билирмисинъ не япармыз? (*Кендисилери юрер. Али оны тутар «везгеч», «вазгеч» дер*).

Реис (*бар къуветинен чангъны урып*). Вазгечинъиз! Сёйлесин!! Сёйленъиз Абдулла эфенди.

Дулькероф Эфендилер! Япдыгъынъыз иш акъ олып, беним сёйледиклериме раатсыз олманъызда себеп не? Бу къадар гурюльти итмее неден меджбур олыюрсынъыз? Яки эгер беним сёйледиклерим догъру олурса, ялынъыз динглемектен не къоркъуюрсынъыз? Халкъын башыны айландырып, ахры шу арзы-алынъыз эль къоймаларыны иде билирсиз.

¹узун-узadie – узатып, девамлы, токътамайып

Лякин о вакъытта да сизе эль бирен булунмаз. Эгер, бир къач джайль софулар булып, эль къойдырсанъыз да, онынънен сизинъ бу пис макъсадынъыз мейдана келемез. Айды, шимди бу кягъыды имзалайынъыз, о вакъыт иши анъларыз. *(Кери чекилир) (Асан мырза, Абдулкелям эфендилер имзаны насыл къоймакъ кереклиги акъкъында чеккелешелер).*

Р е и с. Къардашым, Абдулла эфенди! Эр шей Алладандыр. Эгер Алла эмир идерсе, бу кягъиде сиз кендинъиз де эль къоярсыз. Эм де, затен, биз бу иши сиз кибирлере ишанып башладыкъ.

Абибулла акъай. Эфенди акъам! Бизим киби факъырларнынъ фаидеси ичюн, онда бир шей ёкъ да, биз насыл, не ичюн онда эль къояйыкъ.

Р е и с. Насыл ёкъ. Чингененинъ дидиги киби, Алла bize бирсе, биз де сизе бирсек, олмазмы?

Дулькероф. Ничюн олмасын. Олур амма, фаиде дегиль, зарар олур.

Абибулла акъай. Алла береджек олса, бизим озюмизге берсин! Сизге къалса, иш белли *(о койлюлерге бакъып)*. Айдынъыз джемаат, бурадан кетейик. Бизим бунда ишимиз ёкъ. *(Муаллим Дулькерофкъа бакъып)* Абдулла эфенди сиз де эль къояджакъсызмы? Ёкъса, къоймайджакъсызмы?

Дулькероф. Алла сакълая!..

Абибулла акъай. Ойле исе, айды кетейик.

Дулькероф. Айды.

Асан бейнинъ: «Эй, джемаат, токътанъыз, токъта», – дедиги сырада перде энер.

1909 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. У.Ш. Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» пьесасы насыл башлангъаныны икяе этинъиз. Эсерде насыл меселелер акъкъында икяе олуна?

2. Пьесада иштирак эткен къараманларнынъ адларыны айырынъыз ве оларнынъ эр бири насыл гъаелерни кутъкенини анълатмагъа тырышынъыз.

3. Эсерни роллерге болип, окъунъыз. Дюлькероф муаллимнинъ сёзлерине айрыджа эмиет беринъиз.

**XX АСЫРНЫҢ
ИНКЪИЛЯПТАН ЭВЕЛЬ ВЕ
ЙИГИРМИҢДЖИ СЕНЕЛЕРДЕ
ИНКИШАФ ЭТКЕН
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ**

XX асырнынъ инкъиляптан эвель ве йигирминджи сенелер къырымтатар эдебиятынынъ илерилев хусусиетлери

Бу девир эдебияты Октябрь инкъилябындан сонъ (1921) ве халкъымызнынъ тувгъан юртундан сюрюн олунгъан (1944) сенелерине къадар мейдангъа кельген ве шекилленген эдебиятнынъ деврини къаплап ала.

Эдебиятымызнынъ асыр башындаки прогрессив, инкъилябий инкишафы янгы девир эдебиятынынъ догъувына къавий земин азырлады. Бу девирде эдебиятнынъ несир жанры сильтемли далгъанен илериледи. Романлар, повестьлер язылды. Публицистика ве журналистика саасында публицистик жанрлар къуветли кучъ алдылар. Бала эдебияты инкишаф эте башлады. Терджиманлыкъ санатында буюк юкселиш олды.

Инкъиляптан эвель инкишаф эткен илери прогрессив эдебиятчылар сюлялесининъ яратыджылыкъ фаалиети юксельди. Олар озъ эсерлеринде илери гъаелерни такъдим этювни девам эттилер. Бу илери гъаелер алтында халкънынъ анълылыкъ дереджеси юкселтиледжек эди. Халкънынъ анълылыкъ дереджесини артырмакъ макъсадынен, муэллифлер тарафындан бир сыра эсерлер язылды.

Эсерлерде асырлар теренлигинден келип чыккъан анъанелер тасвир олунып, тилимизнинъ зенгинлиги, кучю, аэнки ачыкъ-айдын косьтерильди. Бу девирлерде язылгъан эсерлернинъ мундериджесинде толусынен халкънынъ башына кельген сиясий вазиетлер тасвирленди. Язылгъан эсерлерде миллий характернинъ инкишафы кениш суретте косьтерильди. М. Нузетнинъ «Ички къурбаны» (1907), Ш. Бекторенинъ «Къырым акъкъында» (1912), А. Ляtifзаденинъ «Хаял-омюр» (1910), Б. Чобан-заденинъ «Тынч татар чёлюнде» (1916) киби эсерлери бунгъа мисаль ола билер.

Гъае ве мундеридже джеэтинден реалистик эсерлернинъ илерилевини теминлеп кельген Исмаил бей Гаспринский, Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Абляким Ильмий киби бир сыра зиялыларнынъ югенини эльге алгъан Шевкъий Бекторе, Мемет Нузет, Абдулла Ляtifзаде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Амди Гирайбай, Мемет Ниязий ве Исмаил Зиядин кибилери девам этип, эдебият тарихына гъайретли иссе къоштылар.

XX асырда инкъиляптан сонъ инкишаф эткен биринджи девриндеки (1923–1928) эдебиятта миллий аятнынъ тасвири юксек бедие-

ликле косьтерильди. Инкъиляптан эвель иджат этип башлагъан Мемет Ниязий, Абляким Ильмий, Мемет Нузет, Шевкъий Бекторе, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде ве инкъиляптан сонъ оларнынъ сырасына къошулып иджат эткен Амди Гирайбай ве Исмаил Зиядин киби языджыларымызнынъ эсерлеринде миллий аят, халкъ омюрининъ кениш ве айдынлатылувы девам эттирильди.

Эсерлернинъ бедиемлик дереджеси миллий анъанелернен ашланып, такъдим олунды. Миллий анъ, миллий сима, миллий психологияны ифаделев усталыгъы эсерлерде къуветли тюс алувы эдебиятынынъ эсас чизгисине чевирильди.

Эвельки девирден рухий тербие алгъан бу языджылар эдебиятымызнынъ шириет, несирджилик ве драматургия сааларында халкънынъ дюньябакъышы ве анъ дереджесини бедиемлик ве нефислик иле тасвирлеп кельдилер. Къырымтатар эдебиятынынъ биринджи деври (1923–1928) – **йигирминджи сенелер эдебияты** деп адландырыла.

XX асырда инкъиляптан сонъ инкишаф эткен экинджи девриндеки (1928–1941) эдебият сиясет ве девир талабы алтында инкишаф этип, баягъы зайыфлаша. Эсерлернинъ мевзу ве гъаеси девирнинъ талабына коре уйдурыла. Амма, оларнынъ арасында, миллий анъанелер девам этилип, тиль ифадеси, нефислик ве бедий сималарны яратув хусусиети сакъланып, язылгъан эсерлер де пейда ола. Халкъымызнынъ белли бир тарихий девирде башындан кечирген фаджиасы, омюрини акс эткен эсерлер къыйметли эсерлер сырасыны тешкиль этелер. Къырымтатар эдебиятынынъ бу деври **отузунджи сенелер эдебияты** адыны ала.

Инкъиляптан сонъ, иджат эткен эдебиятымызнынъ ифтихары – Осман Акъчокъракълы, Асан Сабри Айвазов, Абдулла Лятиф-заде, Джафер Гъафар, Ильяс Тархан киби миллий зиялыларымызнынъ бефтан къабаатланып, олжум джезасына укюм этилюви къырымтатар эдебиятынынъ инкишафына пек буюк зарар кетире. (Акъмесджит апсханесининъ азбарында он еди инсан 1938 сени апрель айынынъ он едисинде къуршунгъа огъратылып, сиясет къурбаны олалар).

Суаллер ве вазифелер:

1. Эдебиятымызнынъ асыр башындаки прогрессив, инкъилябий инкишафы янгы девир эдебиятынынъ догъувына насыл земин азырлады?

2. Халкънынъ анълылыкъ дереджесини котермек макъсадынен, муэллифлер тарафындан насыл эсерлер язылды?

3. Къырымтатар әдебиятынынъ ХХ асырда инкъиляптан сонъ инкишаф эткен биринджи деври насыл сенелернен сынъырлана? Бу девирде анги муэллифлер иджат этелер?

4. Къырымтатар әдебиятынынъ ХХ асырда инкъиляптан сонъ инкишаф эткен экинджи деври насыл сенелернен сынъырлана? Бу девирде анги муэллифлер иджат этелер?

5. Сиясет къурбаны олгъан муэллифлернинъ сойадаларыны айтынъыз.

Йигирминджи сенелер шириетининъ илерилеви

Йигирминджи сенелерде иджат эткен муэллифлернинъ чокъусы янъы аят къуруджылыгъына къуолтутмагъа меджбур эдилер. Бойле ынтылыш эсерлернинъ бедийй севиесининъ зайыфлашмасына ёл къойды. Амма эски девир тербиесинен шекилленген муэллифлернинъ эсерлеринде айдынлатылгъан акъ-укъукъы ичюн халкъны курушке чагъырув меселеси илери дюньябакъышлы әдебиятнынъ пейда олмасына себеп олды.

Халкъ арасында айрыджа итибаргъа малик олгъан Мемет Ниязий, Мемет Нузет, Шевкъий Бекторе, Абдулла Лятифзаде, Бекир Чобанзаде, Амди Гирайбай, Исмаил Зиядин киби шаирлернинъ эсерлери къырымтатар әдебиятынынъ алтын вариетинде мунасиб ер алдылар.

Тувгъан юртны, ана тильни, халкъны къорчалав, янъы омюр къуруджылыгъы ве койде олып кечкен денъишювлерни косътерюв киби мевзулар оларнынъ иджадында эсас мевзуларгъа чевирилди.

Самиметлик ислеринен ашлангъан Мемет Ниязийнинъ шириети миллий услубиет ве анъанелернинъ кямиллик иле ишлетилювинен әдебият вариетинде айрыджа ер къазанды. Хырпалангъан халкънынъ рухий къудрети кениш ве тавсиятлы косътерилип, халкъ симасы онынъ иджадында юксек бедийликнен айдынлатылды.

Халкънынъ яшайыш тарзында олгъан иллетлер, нукъсанлыкълар миллий тильнинъ бедийй тасвирий васталарынен джуляланып, Мемет Нузетнинъ иджадында халкънынъ фаджиасы мергинлик иле тасвир олунды.

Шевкъий Бекторенинъ аджайип әдебий асабалыгъы миллий әдебиятымызнынъ алтын фондуна чевириле. Онынъ эсерлери Ватан, халкъ къайгъысы, гъуруры, халкъынынъ ве ватаннынъ парлакъ келеджегине багъышлана.

Шевкъий Бекторенинъ шириетинде миллий әдебиятымызнынъ хазинесини тешкиль эткен миллий анъанелер буюк усталыкъ

иле кзулланыла. Табиат ве омюр левхаларында халкымызнынъ ве юргумызнынъ симасы джанландырыла.

Табиат ве омюр левхалары яратылып, миллетимизнинъ кечмиши, бугуни ве келеджеги акъкъында нетиджелер чыкъарыла. Халкымызнынъ белли бир тарихий девриндеки яшайышында тизильген психологик вазиетлер айдынлатыла. Шаирнинъ шириетинде сималар системасы бойле этип, кзуветлендириле.

Миллий шириетимизнинъ анъанелеринен усталыкънен файдаланмагъа бильген шаир кзырымтатар шириетине миллий анълылыкъ меселесини кирсете.

Абдулла Лятиф-заденинъ иджадынен шириетни янъы шекиллернен ве янъы мундеридженен зенгинлештирди.

Адалетнинъ акъсызлыкъ узеринден гъалип чыкъаджагъы Бекир Чобан-заденинъ шириетинде тасвирленди. Онынъ эсерлеринде халкымызнынъ миллий психологиясы, яшайыш тарзы буюк усталыкъ иле косътерильди.

Халкымызнынъ миллий психологиясы ве яшайыш тарзы чокъусы алларда аятый левхаларнынъ тасвиринде косътерильди. Халкымызнынъ яшайыш тарзы, урф-адетлери, аиледеки мунасебетлернинъ этикети диалог ве монологларда тасвирленюви Чобан-заде шириетининъ эсас хусусиетлерини тешкиль этти.

Амди Гирайбайнынъ эсерлери исе тиль зенгинлиги, фикир теренлиги, бедийлигинен онынъ адынынъ эбедийлешмесини теминледилер. Бу чизги онынъ эсерлерининъ эсас хусусиети олып къала.

Суаллер ве вазифелер:

1. Йигирминджи сенелерде халкънынъ аятындаки янъы денъишювлер Мемет Ниязийнинъ шириетинде насыл тасвирленди?

2. Мемет Нузетнинъ иджадында насыл меселелер тасвирленди?

3. Шевкъий Бекторенинъ эдебий асабалыгъында насыл муим меселелер тасвир олуна? Халкъ ве тувгъан юрт симасынынъ акс олунувы акъкъында насыл фикир бильдире билесинъиз.

4. Абдулла Лятиф-заде иджадынен кзырымтатар шириетине насыл янъылыкъ кирсетти?

5. Бекир Чобан-заденинъ шириетинде насыл бир тарихий вакъиалар тасвирленди?

6. Амди Гирайбайнынъ эсерлери дигер шаирлернинъ эсерлеринден насыл бир чизгилер иле айрылгъаныны айтынъыз.

МЕМЕТ НУЗЕТ^[5]

(1888–1934)

Инкъилияптан эвельки девирде иджат этип башлагъан корюмли ве истидатлы сёз устасы, классик шаир Мемет Нузет 1888 сенеси март айынынъ он учюнде Кезлев уездининъ Айдаргъазы коюнде Шейхислям Челебининъ къорантасында дюньягъа кельди.

Йигирминджи сенелер шириетининъ темель ташыны къойгъан Асан Чергеев ве Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ замандашы олгъан бу догъма истидат, балалыкъ чагъындан чынъ, бейит айтып юрьген кедай ве чынъджыларнынъ сёз мергинлиги ве эзгилерини динълеп, оськендир. Илк бильгисини, арапча элифбе ве абдийикни эджалап окъумакъны, Мемет Нузет кой эльтисинден (кой оджапчесинден) огренген. Бабасы – Шейхислям Челеби, огълунынъ кой эльтисинден алгъан бильгисини девам эттирмек макъсатынен, оны 1897 сенеси Кезлевдеки медреселернинъ бирине окъумагъа ерлештире.

1900 сенеси Мемет Нузет, о заманда Къырымда белли дереджеде земаневий сайылгъан Багъчасарай Зынджырлы медресесине авушмагъа муваффакъ ола.

О вакъытта Багъчасарай Зынджырлы медресесиндеки тасиль янғы усуллар къулланылып, алынып барылгъан. Дерс программаларына математика, джогърафия, астрономия, дюнья тарихы, рус тили киби фенлер де кирсетильген экен.

Мемет Нузетнинъ бир чокъ миллий дестан ве эртегелерни эберден бильгенини, озю де, арада-сырада шиир язып, дефтер къаралагъыны эшиткен Зынджырлы медресесинде рус

тили оджасы вазифесинде чалышкъан Исмаил Леманов, оны озь имаесине ала. А. Жуковский, А.С. Пушкин, И.С. Никитин киби мешур рус шаирлерининъ шиирлерини, И.А. Крыловнынъ басняларыны (къысса) онъа озю окъуп, анълатып башлай. Пушкиннинъ иджады бедий къувети ве джазибедарлыгынен, яш иджаткъярны бутюнлей озюне джелъп эте.

1907–1910 сенелери Мемет Нузетнинъ иджадий ве эдебий фаалиети эп кенишлей. Инълеген халкъ кутълелерини арекетке кетирген 1905 сенесиндеки инкъилябнынъ сеслерини о, Зынджырлы медреседе окъугъан маальде эшите. Бу инкъиляпны Решид Медиев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Асан Чергеев киби демократик бакъышлы зиялылар севинчен къаршылап алгъаныны да биле. Ве, о девирде, девлетте олып кечкен менфий сиясий меселелерге къаршы догърултылгъан сатирик ве юмористик эпиграммалар язып башлай. Язгъан эсерлери газета саифелеринде басылмайджагыны билъген шаир, эльязма нусхаларыны достларындан топлап алып, ёкъ эте.

Чар манифести догъургъан анаясасынынъ (конституциянынъ) хаяллары чиль-парча олып кеткенини гонъюльден агъыр кечирген ве полициянынъ назарети алтында булунгъан яш шаир, инкъиляпнынъ джеллятлары акъкъында эпиграмма язувда къабаатлана. 1909 сенеси къапатыла ве дёрт ай Акъмесджит апсханесинде соргъу япыла.

Апсханеден чыккъъан шаир, Русие бойлап, сеяткъа чыкъув маначыгынен, Къырымдан кете. Москва, Петербург, Нижний Новгород, Къазан, Уфа, Уральск, Оренбург, Троицк шеэрлеринде булуна.

1910 сенесининъ башында, Къазан шеэринде Абдулла Токъайнен корюшип, онынъ бир чокъ лекцияларыны динълемеге наиль ола.

Йигирминджи сенелерде учь кере даа апске алына. (Апске алынгъанынынъ себеби челебилерден олгъаны, я да укюметке къаршы язгъан эсерлери ола билир?..) Бундан сонъ оны бош быракъалар. Кезлевден кетип, башта Байдар Ова койлеринде, сонъра исе Янджу коюнде оджалыкъ эте.

Шаирнинъ вазиеги 1928 сенеси баягъы агъырлаша. Бу йылнынъ язында Айдаргъазы коюннинъ секиз инсандан

ибарет койлюлер группасы, кой оджасы ве комсомол кятиби ГПУгъа Мемет Нузетни Байдар кой мектебининъ оджа вазифесинден чыкъармакъ ве сайлавларда рей берюв акъкъындан марум этмек риджасынен ариза язалар.

Бойле этип, Мемет Нузетнинъ аятында юзъ берген вакъиалар онъа, я укюметнен эмекдашлыкъ япмакъ, я да апсхане, лагерьлерде булунмакъ ёлуны кыдырмакъны ортагъа къоя. Лякин о, челебилерден, яни диний оджакъларны тешкиль эткен сюлялеге менсюп олгъаны ичюн, укюметнен эмекдашлыкъ япмай.

Мемет Нузет Коклуз коюнде оджалыкъ эткен вакътында агъыр хасталана. Район газетасында онъа нисбетен айтылгъан ифтираны окъуп, алы феналаша. 1934 сенеси майкыс айынынъ бешинде, къыркъ алты яшында вефат эте. Янджу коюнде дефн олуна.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымнынъ анги бир кошесинде дюньягъа кельген Мемет Нузетнинъ тасиль алгъан окъув оджакъларыны бир тертиптен тарифленъиз.

2. Мемет Нузетнинъ кениш малюматлы истидат саиби олмасына ярдым эткен устазларнынъ хызмети акъкъында икяе этинъиз.

3. Рус тилини огренир экен, о анги рус язиджыларынынъ эсерлерини окъуй? Бу эсерлер онъа насыл джеэттен тесир эткенини айтынъыз.

4. Мемет Нузетнинъ иджадий ве эдебий фаалиети къачынджы сенелерде кенишлегенини, онынъ башына насыл бир къарсамбалы аллар келип кечкенини икяе этинъиз.

5. Йигирминджи сенелерде шаирнинъ апске алынув себеплерини икяе этинъиз. О, озюни акъикъый къырымтатар миллетпервер инсан олгъаныны насыл аркетинен тасдыкълагъан эди?

Мемет Нузетнинъ шириетине даир

Къырымтатар демократик медениетининъ танъ аткъан девринде догъып, сафдашлары Асан Чергеев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы киби, элине къалем алып, мергинликнен иджат эткен сёз устасы Мемет Нузетнинъ иджадий фаалиети 1905–1907 сенелеринден сонъ шекиллене башлай.

Онынъ иджады бу вакъыт маарифперверлеримиз нешир эткен газеталар ве бу газеталарда дердж олунгъан И. Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары, «Кунъ догъды», О. Акъчокъракълынынъ «Хикъет-и Ненкеджан ханым тюрбеси» эсерлерининъ тесири алтында эсасен йигирминджи сенелерде инкишаф эте.

Йигирминджи асырнынъ ильк он йылларында, янъы Къырым акимиятининъ тазыйыгъы алтында, чокъ инсанлар эляк олды. Бу вазият къырымтатар эдебиятында оксюз ве бакъымсыз къалгъан къартлар, гъарип къыз, талийсиз къоранталар симасынынъ айдынлатылмасына мейдан яратты. Эсерлерде миллий муит меселеси терен ве кениш тасвир олунды. Миллетимизге хас симанынъ айдынлатылмасы ичюн эсерде, къараманнынъ рухий вазияти ве тышкъы корюниши, тиль муити, халкъ арасында юрьген шивелер, койлюлерге менсюп олгъан сёзлер, адетлер ве дигер меселелер Мемет Нузетнинъ шириетинде акс олунды.

Мемет Нузет тувгъан халкъыны джан юректен севгенине бакъмадан, сатирик ве терен фельсефий эсерлеринде халкъ симасыны шерифлендирмейип, идеаллаштырмайып тасвирлей. Халкънынъ яшайыш тарзында олгъан иллелерни ольдюрюджи сарказмгъа огъратып, озю де онынънен берабер къошулып агълай, онынънен берабер яна ве кую. Козъяшларынынъ аджджысынен, яныгъынынъ ферьядынен халкънынъ фаджиясыны ве бу фаджиянынъ эсас себепчисини косьтермеге тырыша. Бу меселелер «Ички къурбаны» (1907), «Тиленджи къарт» (1925) шиирлери буюк эеджан ве къайгъынен айдынлатыла.

Шаирнинъ инкъиляптан эвель язгъан «Ички къурбаны» ве йигирминджи сенелерде язгъан «Тиленджи къарт» сервалы шиирлеринде къырымтатар халкъы арасында джайрагъан фена адетлернинъ, ичкиджиликнинъ акъибетлери косьтериле. Халкъкъа ят олгъан фена адетлернинъ тесиринден сенелер кечтикче, миллетнинъ миллий юзю джоюла башлагъаны тарифлене.

Ят олгъан акс адет ве табиат чизгилери халкъымызнынъ яшайышында уйгъунсыз аллар пейда эткени, халкъ тилининъ зенгин бедий тасвирий васталары къулланылып, къа-

милликнен косьтериле. Озь вакътында эв-баркъ къурмагъан тиленджи къарт, ичкиджиликке огърагъан Къурталакъай, Къуртвели – эписи озьлерининъ услюпсизлигинден девирнинъ къурбаны олгъан сималардыр. Яшайышта арамлыкъкъа юзь ачмакъ, ёл бермек – бу миллетнинъ несиль дирегини кемирген къуртларны беслемек демектир.

Эдебиятта насыл бир эдип акъкъында сёз юрютильмесин, эр даим онынъ халкъчанлыгъы, ватандашлыкъ меселесине янашув мевамы (позициясы) ог плангъа чыкъарыла. Мемет Нузетнинъ ватандашлыкъ меселесине янашув мевамы ве халкъчанлыгъы, башта бир онынъ этине-тенине синъип кеткен ватанперверлик дуйгъусынен тереннюм олуна. Эсерлеринде ватанперверлик дуйгъусынынъ ачыкъ-айдын тасвирленюви онынъ дюньябакъышыны теминлей. Шаир ичюн Ватан анълайышы адий бир анълайыш дегильдир.

«**Шаирнинъ уйкъусы**» (1927) эсери йигирминджи сенелер къырымтатар назмиетинде анъане олып къалгъан услюпенен язылгъандыр. Бедий джеэттен бу эсернинъ кыймети гъает юксектир. Эсерде пек чокъ къыяслар, ошатувлар, метафоралар ве даа бир чокъ бедий тасвирий васталар къулланылып, халкъ тилининъ шырынкылыгъы нумайыш олуна. Денъизни шаир дюльбер бир ёсмагъа бенъзете:

Денъиз дюльбер бир кыызчыкъдай, ята бундан азланып,
Къара ернинъ тизлерине башын къойып, назланып.

Мемет Нузет табиятны яраштыргъан айнынъ шавлесини шаирани, отъкюр сёзлеринен джанландырып, козюмиз огюнде асылзаде левхалар ярата:

Сувгъа тюшкен шавлеси де, тап кумюшдай ялтырай,
Дерсинъ ки, сув бек салкъын да, санки ушип къалтырай.

Бу шиирде табият манзарасы, денъиз, яз акъшамынынъ дюльберлиги, ве бу дюльберликнинъ узеринде, эки яшнынъ бири-бирине олгъан севгиси, оларнынъ этрафтаки барлыкъкъа мунасебети – эписи, яш шаирнинъ омюрге олып кечкен вакъиаларгъа дигер бир козьнен бакъкъаны, къаршы къоюлып, косьтерильгендир. Яш шаир, бу денъишювлернен разы олмагъаны ичюн, дефтерине бойле сёзлер яза:

Кунь кирдими бешигине,
Башкълалаша табиат.
Укюм сюре ер юзюнде
Башкъя тюрлю бир аят.

Яни шаирнинъ шахсий дуйгъусы, тюшюнджелери ве козетювлери акс олунгъан сатырларда, инкъяляптан сонъ тизильген халкъ аятына айт янашув мевамы айдынлатыла. **Шаир талгъын ельнинъ эскенини истей, тынч яшайыш** арз эте.

Мемет Нузетнинъ къырымтатар эдебияты тарихына къошкъан иссесини тоталитар режимнинъ еллери ве хышымлары силип атып оламадылар. Чюнки онынъ иджады эдебият багъчасында янъыдан чечекленип, онъа хошлукъ багъышлагъан бир иджат чокърагъына чевирильди. О, муреккеп иджадий ёлунда, акъикъый аятны тасвирлеген бедий усулларны къулланып язгъан эсерлеринен, къырымтатар медениети, маарифи ве эдебиятынынъ инкишафына буюк иссе къошкъан шаир ве эдип оларакъ анъымызда яшайджагъы шубесиздир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мемет Нузетнинъ иджадий фаалиети къачынджы сенелерден сонъ шекиллене башлай? Онынъ иджадий фаалиетине тесир эткен амеллерни айтынъыз.

2. «Тиленджи къарт», «Ички къурбаны», шиирлерини бирлештирген гъаени тасдыкъланъыз. Бу эсерлерде насыл сималар яратыла.

3. Йигирминджи сенелер назмиетинде «Шаирнинъ уйкъусы» насыл ер алгъаныны тарифленъиз. Бу шиирнинъ инджеликлеринен пайлашынъыз.

ИЧКИ КЪУРБАНЫ

Ачлыкъ джылы, баш-козь шишип, бираз вакъыт авургъан,
Алтын, кумюш, джавлукъ, юзьбез – эпсин сатып
савургъан,

Халкъ ич отъмек тапмагъанда, темиз къаве къавургъан,
Къурталаякъай салды бутюн селикъасын¹ ичкиге,
Сатып берип сылапчысын, бакъыр тасын ичкиге.

¹селикъасын – ынтылышыны, арзу-истегини

Яман ачлыкъ фукъареге бир джыландай сарылгъан,
Малай¹ корьсе, къуванчындан тап отълери джарылгъан.
Къарты-яшы джан чекишип, сокъакъларда къырылгъан
Бир вакъытта, Къурталякъай салды озюм ичкиге,
Сатып берип сандыкъдагъы сонъки безин² ичкиге.

Хорандасын чекишкенин туймай, кунюн кечирген,
Къач куньде бир бикесин де котеклеп тап шиширген,
Сарушлыкъман бир баласын откъа джыгъып пиширген
Къурталякъай, бираз даа зор эткен сонъ ичкиге,
Къурбан олсун, деп, урбаман бир къаблы тон ичкиге.

Кече-куньдюз кабакларда «Ай, обана!» чалдыргъан,
О аваны чала-чала, эп чалыджы болдургъан.
Шайте джюрип, бир ичювде сонъ парасын алдыргъан
Къурталякъай, айынгъан сонъ, лянет эткен ичкиге,
Деген: – Яманлыкъта аслы ёкътыр джеткен ичкиге.

Эткен аман, не файда бар? Джемте пара питкен сонъ,
Учь баламан бир бикенинъ башларына джеткен сонъ,
Яман ачлыкъ хорантагъа этеджегин эткен сонъ,
Къурталякъай джылап тевбе этти аман ичкиге,
Озю де коп кечикмеден, олды къурбан ичкиге.

1907 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эсерде халкъ арасында джайрагъан насыл фена адет тас-
вирлене? Къурталякъайнынъ арекетлерини метиндеки сатыр-
ларнен исбат этинъиз.

2. Ичкиджиликнинъ миллетнинъ несиль дирегине олгъан
тесири акъкъында субет кечиринъиз.

ТИЛЕНДЖИ КЪАРТ

Шеэр халкънынъ аякъ асты, бек къатнавлы джолунда,
Башы аппакъ, тиши къалмагъан, озю олюм алында:

¹ малай – боткъа

² сандыкъдагъы сонъки безин – олюмлигини

– Хайыр этинъиз, акъайлар, – дий, бир къарт киши
монъсиреп¹
Орангъан бир джарты² чулгъа, тостукъай³ да къолунда,
– Мерхамет! – деп къол узата джувугъындан⁴ отъкенге,
Элемсирей⁵ тап джуректен къулакъ асмай кеткенге.
– Алла ишинъ онъ кетирсин, топракъ тусанъ – алтын
тут. – Деп гонъюльден тилек тилий, азчыкъ хайыр эткенге.

Оксюргенде, опъкелери парчалана, болюне,
Джанынъ титрий къарагъанда, авузынынъ сёлуне⁶,
Сакъал кирли, козь чылпыкълы, тырнакъ кесюв корьмеген,
Къыйыштыргъан кевдесини, къыян⁷ толып белине.

Кунь боюнджа тышта турып, къыш джелимен ашлангъан,
Ич токътамай къалтыравдан, козьлери де джашлангъан.
Къач киши къол узатса да, бек копери тюшюнмий,
Ничюн шайтып, бу заваллы шу къакъларгъа ташлангъан.

Сёзлеринден анълашыла, къулакъ салсанъ кимерде,
Джашлыгъында бек айтувлы чобан болгъан эр ерде.
Оны суйген шорбаджылар эпси ондан безгенлер,
Чекильген сонъ, бу гъарипнинъ козьлерине акъ перде.

Балалыкътан чобан джюриц, тюшкен къойлар пешине,
Уй-баркъ⁸ болмай, яшап кельген яшнынъ алтмыш бешине.
Сорай къалсанъ: «Ничюн шайтып языкъ эттинъ, я,
къарт?» – деп,

Чырай сытып: «Къарышма! – дей, – Аллахымнынъ ишине».

Тенбих:

Инсан эгер бильмесе озь къыйметин,
Ич табалмаз омюрининъ онгъан бетин.

1925 с.

¹ монъсиреп – мунъсырап, кедерленип, къасеветленип

² джарты – эски, йыргыкъ

³ тостукъай – агъачтан япылгъан савут

⁴ джувугъындан – якъынындан, янындан

⁵ элемсирей – элем эте

⁶ авузынынъ сёлуне – агъызынынъ безине

⁷ къыян – бель агърысы

⁸ уй-баркъ болмай – эвли-баркълы олмай

Суаллер ве вазифелер:

1. Азчыкъ хайыр эткенге, тиленджи къарт насыл сёзлер айтып, тилек тилей? «Топракъ тутсанъ – алтын тут» келименинъ манасыны насыл анълата билесинъиз.

2. Бу инсаннынъ тиленджилик алына къалгъанынынъ себеби недир? Эсерден окъуп, тарифленъиз.

3. Тенбихте чыкъарылгъан екюн сатырлар сизлер ичюн де эмиетлими? Не себептен эмиетли олгъаныны исбатланъыз.

ШАИРНИНЪ УЙКЪУСЫ

Яз акъшамы, кок бек ачыкъ, йылдызлар коп корюне,
Тек делидай бир къач булут уфукъларда сюрюне.

Денъиз дюльбер бир къызчыкъдай, ята бундан азланып,
Къара ернинъ дизлерине¹ башын салып, назланып.

Талгъын эскен бир ельчигеч², сыйпай къалса, юзюнден,
Аз къыбырдай, сонъ байыла, кене кече озюнден.

Севдигини башкъасындан къызгъангъан бир йигитдай,
Яваш чыгъып кунътувуштан³ сейир эте буны ай.

Сувгъа тюшкен шавлеси де, тап кумюшдай ялтырай,
Дерсинъ ки, сув бек салкъын да, санки ушип къалтырай.

Елькен ачып, бир къайыкъкъа отургъан бир къыз, бир яш.
Ястангъанлар бир-бирине,⁴ тирегенлер башкъа баш.

Ара-сыра къол узатып, денъизден сув алалар,
Базы денъиз кобюгине козюн тигип къалалар.⁵

Коп зу-чувдан⁶ чевирилип, башларыны алгъанлар,
Дюнья къаарин арткъа ташлап, зевкъ-сефагъа далгъанлар.

¹ернинъ дизлерине – ернинъ тизлерине

²ельчигеч – ельчик

³чыгъып кунътувуштан – чыкъып кунъдогъуштан

⁴ястангъанлар бир-бирине – яслангъанлар бир-бирине

⁵козюн тигип къалалар – козюни тикип къалалар, козюни алмайып, бакъып къалалар

⁶коп зу-чувдан – чокъ зий-чув, чокъ сес-солукъ, шамата

Бу сырада бир яш шаир тамам денъиз четинде,
Юкълай чалкъа, джабувлы¹ бир дефтерчик де бетинде.

Къум устюнде айгъа къаршы бир олюдай серильген,
Башы ачыкъ, аякъ чыплакъ, къоллары да керильген.

Озь башына ойгъа далып, отургъан сонъ бу ерге,
Табиаткъа бир козь ташлап шуны язгъан дефтерге:

Кунъ кирдими бешигине,
Башкъалаша табиат.
Укъом сюре ер юзюнде
Башкъа тюрлю бир аят.

Эс татлы ель талгъын-талгъын,
Эс де, сыйпа юзюмден.
Байылайым шу денъиздай,
Мен де кечип озюмден.

Эс! Шу ерде бираз ятып,
Тазе ава эмейим.
Аз вакъытта гъам-кедерни
Мазыларгъа² комейим.

1927 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирни мундеридже джеэтинден къач болюкке больмек мумкюн? Эр бир болюкте не акъкъында айтылгъаныны тарифленъиз.

2. Шиирде къулланылгъан бедий тасвирий васталарны айырынъыз. Дефтерлеринъизде къайд этинъиз.

3. Шиирнинъ эсас гъаесини акс эткен сатырларны метинден тапып окъунъыз ве анълатынъыз.

¹ джабувлы – япылгъан

² мазыларгъа – кечмишке

ШЕВКЪИЙ БЕКТОРЕ ^[6] (1888–1961)

Къырымтатар эдебияты тарихына озюнинъ иджадынен къыйметли иссе къошкъан классик шаир Шевкъий Бекторе 1888 сенеси Романияда, Добруджанынъ Къавлакълар коюнде дюньягъа кельди. Бабасы Къырымдан иджрет эткен бир къырымтатар оджасы эди. Шевкъий Бекторе даа яш бала олгъанда, бабасы, бир чокъ койдешлерини озюнинъ пешинден такъып, Добруджадан Анадолугъа кочелер. Анадолунынъ Полатлы къасабасынынъ дживарында ерлешкен Къаракъая коюнде яшамагъа башлайлар. Шевкъий Бекторенинъ бабасы мында да оджалыкъ фаалиетини девам эте.

Башлангъыч тасилини кой мектебинде алгъан Шевкъий Бекторе, орта тасиль алувыны Аймана къасабасында девам эте.

Сонъра, 1905 сенеси Истанбулгъа кетип, диний фенлер шубесине окъумагъа кире. Истанбулда Къырымдан келип окъугъан къырымтатар яшларынен таныша, достлаша. Эдебияткъа мейиль берген генчлернен якъынлашып, озю де шиир язмагъа башлай. Онынъ ильки шиирлери «Тюрк юрту» журналында дердж олуна.

Шевкъий Бекторенинъ анасы, бабасы ве бир эмджеси Тюркиеде вефат эткен сонъ, о, 1909 сенеси сой-акърабаларыны къыдырып, Къырымгъа келе. Мында, бир чокъ тувгъанларыны къыдырып, тувгъан акърабаларынен къавуша. Къырымда къалып, кой мектебинде оджалыкъ эте.

1914 сенеси, Биринджи джиан дженки башлангъанынен, Шевкъий Бекторе Тюркиеге къайтмагъа меджбур ола, амма гонълю тувгъан юрту – Къырымда къала.

Миллий Къурултай, къызыллар, беязлар, немсе ишгъали, махноджылар уджюми ве дигер къуветлернинъ чарпышмалары саесинде, Къырымда яшагъан авам халкъ акъсызлыкъ ве зулумлыкъкъа огъратыла. Халкънынъ башына тюшкен бу ал Шевкый Бекторенинъ рухуны пек эзиетлей.

Шу вакъыт о, «Къырым ичюн», «Акъкъым ичюн», «Ватанымдыр» адлы шиирлерини яза. Тюркиеде булунгъан девринде, Шевкый Бекторенинъ баба-деде юртуна олгъан мукъаддес севгиси юрегинде ойле бир аевлене ки, о кене Къырымгъа къайтмакъ ёлларыны арай.

Нетиджеде, 1918 сенеси бир къач кунъде о, къырымтатарларнен корюшип, мушкуль вазиятни огрене ве сонъ, Истанбулгъа къайта. Бир ай девамында Къырымда чалышмакъ макъсады иле, Истанбулдан къыркъ беш оджаны топлап, Ватаны – Къырымгъа алып келе.

Шевкый Бекторе Алушта районынынъ Къуру озен коюнде ерлешип, оджалыкъ япып, «Шар-Шур» адлы афталыкъ меджмуа чыкъарып башлай.

1920 сенеси Шевкый Бекторе Кезлевде олып кечкен бир топлашувда, энди он йылдан берли мектюплешкен, амма ич де корюшмеген, Маджаристандан къайткъан яш алим Бекир Чобан-заднен корюше. Шу кунъден сонъ, оларнынъ арасындаки багъ эп къавийлеше.

Айны сенелери Акъмесджит дживарында ерлешкен Тотайкойде педагогика техникумы ачыла. Техникумда корюмли эким ве фааль джемаатчы Амет Озенбашлыны – мудир, Шевкый Бекторени исе – мудир муавини оларакъ тайинлейлер.

Бу вакъытларда Шевкый Бекторе элифбе язув ярышында иштирак этип, гъалип чыкъа ве 1925 сенеси онынъ «Тоташ-боташ» адлы элифбеси мектеп талебелерине дерслик оларакъ, нешир олуна.

Шу сенеси Шевкый Бекторени Дагъыстан Маариф Комиссарлыгъы ишке давет эте. О, Дагъыстаннынъ Темирханшура шеэринде педагогика курсларында окъув ишлер мудирли вазифесинде хызмет эте ве тиль дерслерини алып бара.

1926 сенеси Баку шеэринде топлангъан биринджи халкъара тюркшынаслар къурултайына кельген Туркменстан темсильджилери Шевкый Бекторенен таныш олалар ве оны ресмен ишке чалышмагъа давет этелер.

1927 сенеси Шевкый Бекторе туркменлернинъ ильки грамматикасыны мейдангъа кетире. 1930 сенеси давет рес-мийлештирилген сонъ, о, Туркменстангъа авуша.

1932 сенесининъ март айында баягъы туркмен муневвер-леринен берабер Шевкый Бекторени де тевкъиф этелер ве Ташкент НКВДсине алып келелер. Къадыны Амиде ханым буюк къыйынлыкъларгъа огърап, оны зиярет эткенде, о, къадынына Тюркиеге кочип кетмесини теклиф эте. Ве, чокъкъа бармай, Амиде апте огъуллеры – Атилла, Къалгъай ве къызы Севинчен берабер Тюркиеге кочип кетелер.

1946 сенеси он дёрт йыл агъыр режимли лагерьде чекиш-кен шаирни азатлыккъа чыкъармайып, Янги-Юль шеэрини НКВД незарети алтында булунмагъа ёллайлар.

1948 сенесининъ декабрь айында Шевкый Бекторени маал-лий НКВД чагъыртып, бир такъым ифтираларнен къабаатлап, он йылгъа Сибирьге сюрелер. О, Красноярск лагерьлеринде булунгъан вакъытлары, Истанбулда яшагъан къадыны ве ба-лалары оны озь янларына алув пешине тюшелер.

Ниает, он эки йылдан сонъ, 1956 сенеси октябрьнинъ он биринде Шевкый Бекторе озь аилеси ве дост-эшлеринен Тюркиеде корюшелер.

Шевкый Бекторе омюрининъ энъ махсулдар деврини лагерьлерде ве НКВДнинъ незарети алтында кечире. Хал-къына багъышлап язаджакъ шиирлерининъ чокъусыны язып оламай. Амма онынъ юреги сюрдюнликте булунгъан халкъ арасында къала. Тюркиеде тешкилятландырылгъан къырымтатар миллий меркезинде реберлик этмеге ондан изин сорагъанда, о: «Эки кунълик омюрим къалса, биле, оны халкъыма хызмет этмеге истейим!» – деп джевап бере.

Такъдири гъает мушкуль кечкен шаирнинъ иджады йигир-минджи сенелерде мувафакъиетли ола, о, баягъы чалыша ве семерели нетиджелерге ирише. Онынъ «Эркине къон», «Ханджами къаршысында», «Эй, джошкъун далгъалар!», «Чатыртавнынъ якъынлары», «Аркъадаш», «Аякъдаш» киби шиирлеринден ибарет ильк китабы нешир олуна. О, 1922 сенеси къырымтатар тилини арап ве фарс сёзлеринден арындырмакъ макъсады иле «Сарф ве наху» китабыны да яза. Омюрининъ сонъунда о, «Волга къызыл акъаркен» адлы бир китап даа язмагъа наиль ола.

1961 сенеси декабрь йигирмиде бутюн омюри бою озь халкъынынъ агъыр алыны къайгъыргъан белли шаир фани дюньяны терк эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ш. Бекторе къаерде ве кимнинъ къорантасында дюньягъа кельди? Онынъ окъув деври къаерлерде кечкенини айтынъыз.

2. Ш. Бекторе 1909 сенеси ве ондан сонъки йыллары Къырымгъа не себепнен кельгенини тарифленъиз. О замандаки вазиетини корип, о насыл шиирлер язды?

3. 1920 сенеси Ш. Бекторе Кезлевде кимнен корюшти? 1925–1932 сенелери девамында Ш. Бекторе къайсы къардаш тюркий халкълар республикаларында чалышты ве насыл дерсликлер язгъаныны айтынъыз.

4. Озюнинъ энъ махсулдар деврини о къаерде кечирди? Онынъ илк китабына насыл шиирлер киргенини тарифленъиз?

5. Ш. Бекторе халкъымызнынъ кечмиши, бугуни ве келеджегине багъышлап насыл шиирлер язды?

Шевкый Бекторенинъ шиириетине даир

Шевкый Бекторенинъ «Айт, Чатыртав!», «Татарлыгъым», «Къырым акъкъында», «Демирджининъ очы», «Миллетнинъ къбеси» киби шиирлери халкъымызнынъ кечмиши, бугуни ве келеджегине багъышлана.

Ш. Бекторенинъ шиириетинде табиат левхалары айдынлатылгъан ве фельсефий шиирлернинъ энъ гузель нумюneleri булунмакъта. Онынъ эсерлеринде, миллий шиириетимиз ичюн зарур, янъы ифаде васталарыны айырмакъ мумкюн. Шаир чокъусу эсерлеринде инсан ве табиат чизгилерини къыяслап, тенъештирип, нетидже чыкъарып, усталыкънен халкъ, юрт симасыны ярата.

«Айт, Чатыртав!» шииринде шаир миллий шиириетимизининъ анъанелери иле усталыкънен файдалана. Шаир *дагъ, денъиз, булут, думан* киби табиат левхалары вастасынен иле инсан, халкъ ве юртнынъ такъдирини козюмиз огюнде джанландыра. Миллетининъ кечмиши, бугуни ве келе-

джегини къайгъыргъан шаир Чатырдагъ, лирик къараман (шаир), халкъ, юрт киби бедий сималарны яратып, эсерини мундериджесини теминлей.

Шиир шаирнинъ «Чатыртавгъа» мураджаатынен башлана. «Чатыртав» нынъ хусусий чизгилери шиирнинъ девамьнда образлы тиль васталары иле усталыкънен тасвирлене. Олып кечкен вакъиалар козюмиз огюнде джанландырылып, халкъ такъдири айдынлатыла.

«Татарлыгъым» «Къырым акъкъында», «Демирджининъ очы», «Миллетнинъ къбеси» киби шиирлеринде шаир къырымтатар халкъынынъ такъдири ве симасыны кениш айдынлатылувыны девам эте. «Татарлыгъым» шииринде халкъ такъдирининъ мусибети бильдирильген.

Къатты джелъмен атылгъанлар
Тавгъа, ташкъа, я джаргъа.
Джарты дюнья мезар болгъан
Татарлыкъкъа, татаргъа.

Бу дёртлюкке синъдирильген гъае Шевкъий Бекторенинъ ватанперверлик дуйгъуларыны исбат этелер.

Шаирнинъ, шахсий аятында, кутькен макъсады «**Къырым акъкъында**», «Демирджининъ очы», «Миллетнинъ къбеси» киби шиирлеринде акс олуна. Бу макъсат, шаирнинъ рухий дюньясы тюшюнджелери вастасынен, бойле сатырларда айдынлатыла:

«Юксектир дагъларынъ,
Сериндир аванъ.
Бильмейим, не вакъыт
Бакъылыр даванъ...

Корерми шу кунни
Меним башым сав?»

Затен, шаирнинъ къасевети пек буюк. Атта шаир бу вазиетнинъ даа къайтып келеджегинден, несиллернинъ омюринде девам этеджегинден сакъына. Бунгъа къани олгъан ве бу меселе озь-озюне давасыз чезильмейджегини дуйгъан шаир, халкънынъ вазиетини денъиштиреджек бир кучь керек олгъаныны «Демирджининъ очы» серлевалы шииринде

бильдире. Демирджининъ сыфатында халкъ симасы джанландырылып, демирджининъ очы (анты) бойле сатырларда мукеммель тарифлене:

«Факъат, хайыр, бундан сонъра бу урсым,
Бу чёкючим, къызыл янан бу оджакъ,
Кенди акъкъым, саадетим огърунда
Душманымны атеш-кинле богъаджакъ».

«Ничюн беним акъкъымны гъайып иден
Душманларым титремесин очымле?»

Эр бир инсан, миллет озюнинъ акъкъы ичюн, душманларына къаршы куреш алып бармакъ, шаныны, шерифини къорчалап, алчалтмагъа ёл бермемек гъаеси шиирде эзиектленген халкъларнынъ шиарына чевириле. Шаир шиирни нетиджелеп:

Эльбет, артыкъ бу инълеен, бу янан,
Бу гурълеен оджакъ беним кинимдир.
Къаршысында бутюн джиан тетреен
Шу чёкючим – къырылмаян динимдир!

киби сатырларында бу *инълеген, янгъан, гурълеген оджакъта* бутюн джианны титреткен *чёкюч – къырылмагъан динимдир* деерек, хуляса чыкъара.

«Миллетнинъ кябеси» шииринде тарифленген фикир ве гъае мусульман дюньясынынъ дюньябакъышыны тасвирлейлер. Мусульман халкъларынынъ «оксюз, къаранлыкъ, хаялатлы» кокюнде бир ярыкъ ай догъаджагъына, шаирнинъ ишанчы кямильдир. *Дженнет киби о юртларны Танъры къорчалап* кельгенине ишанчы къавийдир. Иджретликте булунгъан халкъ бир кунъ ола, юртуна къавушып, онынъ сайби оладжагъына инана. Тувгъан топракъ эр бир миллетнинъ, инсаннынъ азиз мукъаддес ери олгъаныны «*миллий кябеси*» сёзюни кулланып, анълата. Тувгъан юртнынъ дюльберлигини бедиетли ибарелерде тасвирлеп, халкъына олгъан буюк арзу-хаялларыны беян эте.

Гъарип татар, турма, джыла, къурумасын козь джашынъ...
Озь кябенъде къутлу кунълер коралгъачы бу башынъ...

Шаир, Ватанында къуванчлы куньлер корьмек ичюн, даванъны токътатма деген шиарыны огге сюрип, шиирини екюнлей.

Бойледже, Шевкый Бекторенинъ шиириетинде халкъымызнынъ парлакъ келеджегине аит шаирнинъ ишанчы акс олунгъандыр. Тувгъан юртуна олгъан мукъаддес севгиси тасвирленгендир.

Онынъ эр бир шиирининъ серлевасы озюнде буюк мана муджесемлеп кельмектелер. Шиирлерининъ серлевасында эсернинъ гъаевий-бедий манасы сакълыдыр.

Шевкый Бекторенинъ бедий асабалыгъымыздаки миллий шиириетимизни мевзу, гъае, мундеридже, миллий усул ве услуп иле зенгинлештирген эсерлери тувгъан халкъынынъ юреклерине ерлешип, эбедий мекян буладжакътыр. Миллий рухиетни тиклемек огърундаки куреште файдалы ве хайырлы амеллерни арттырмакъ ичюн, бир менба оладжагъы шубесиздир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шевкый Бекторенинъ шиириетинде насыл мевзулар мевджют олгъаныны айтынъыз. Халкъ такъдирини ве тувгъан юртнынъ симасыны тасвирлеген эсерлерини хатырлатынъыз.

2. «Айт, Чатыртав!» шииринде гъаевий-бедий вазифелер насыл тасвирий васталар иле айдынлатылгъаныны айтынъыз. Мисаллер кетирип анълатынъыз.

3. Шаирнинъ даа насыл шиирлеринде халкъымызнынъ миллий чизгилери тасвирлене? Мисаллер кетиринъиз.

4. Халкъ такъдирининъ мусибетини ифаделеген шиирнинъ серлевасыны айтынъыз. Бу эсерге синъдирильген гъае шаирнинъ насыл дуйгъуларыны исбат этелер.

5. «Демирджининъ очы» шииринде тарифленген гъаени айтынъыз. Джевабынъызны сатырларнен пекитинъиз.

АЙТ, ЧАТЫРТАВ!

(къыскъартылгъан)

Айт, Чатыртав, айт сырынъы, ач магъа дердинъ?

Бекчисисинъ бу ерде бир къудретнинъ.

Сюрюлип чыккъан коклерге, къарышкъан булуткъа,

Танышсынъ сен энъ эски, булутсыз джуртка.
Коп джашадынъ, коп корьдинъ, бек чектинъ, бельки,
Сен бир тильсиз тарихсынъ – энъ эвельки.
Нелер отти башынъдан, коп яшынъдан,
Къайсы излер джоюлды акъ ташынъдан?
Агъач кесип тавынъдан джуртлар къургъан,
Ким эди сенде бурунгы¹ иш буюргъан?
Козъ джашынъмы башынъда агъаргъан думан?
Язда, къышта мунъсиреп², бюркюрп³ тургъан.
Башынъ, сачынъ агъаргъан, не кедер корьдинъ?
Къайдай къайгъы, къай дертмен дертленип джурьдинъ?
Къай булутлар къарартып, джурегинъ джакъты?
Къай къолларман силинди башынънынъ бахты?
Тавынъны ким балталап джакъып джыкъты?
Къуртборуны⁴ ким къыстап⁵, тар яргъа тыкъты?
Юрегинъде от бармы, тютюнинъ чыкъа?
Эрювинъ⁶ джокъмы кенъ кокте, не джанынъ сыкъа?
Кунътувуштан кочъ этип, тебенъден отъкен,
Кольгенъе къонып, коп джурукъ тынышлап кеткен.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаир юртунынъ такъдирини насыл сатырларнен ифаделегенини мисаллер ярдымынен анълатынъыз.
2. Халкънынъ кечмишини акс эткен сатырларны тапынъыз, окъунъыз. Ифадели васталарны айырынъыз ве анълатынъыз.

КЪЫРЫМ АКЪКЪЫНДА

Дерендир денъизинъ,
Сувунъда – къайыкъ!
Не гузель адасынъ
Макътавгъа ляйыкъ!

¹ бурунгы – эвельки

² мунъсиреп (монъсиреп) – кедерли, эфкярлы

³ бюркюрп (бюркюрмек) – толып-ташып

⁴ къуртбору – тюркий халкъларнынъ эрлик, джесюрлик ремзи

⁵ къыстап – хырсызлыкънен сакълап

⁶ эрювинъ – азатлыкънынъ, сербестлигинъ, уриетинъ

Юксектир дагъларынъ,
Сериндир аванъ.
Бильмейим, не вакъыт
Бакъылыр даванъ¹...

Савармы² туманынъ
Башынъдан, Чатыр-Тав?
Корерми шу кунни
Меним башым сав³?

1912 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаирнинъ юртуна нисбетен фикир дюньясы насыл ибарелернен тарифленгенини мисаллернен аңлатынъыз.

2. *Башынъдан къасеветинъ дагъылырмы* деген мана анги сатырларда аңлатыла? Шаир не себептен Чатыртавгъа бойле суаль бергенини озъ сёзлеринъизнен икяе этинъиз.

ДЕМИРДЖИНИНЪ ОЧЫ

Буюк челик⁴ чёкючимнинъ алтында
Демир урсым⁵ инъим-инъим инълеркен,
«Акъкъынъ нерде?» – деген бир сес эшиттим,
Чёкючимден чыкъкъъан сесни динълеркен.

Эльбет, акъкъым нерде эди? Кимде эди?
Манълай терим кимлер ичюн акъмышты?
Алев⁶ сачан бир оджагъынъ атеш
Ничюн бени чыйыр-чыйыр якъмышты?

Эльбет, ничюн тек бир тилим экмеге⁷
Багъланмышты асырларджа тилегим?

¹ даванъ – къавгъанъ, тартышманъ

² савармы – дагъылырмы

³ сав – сагъ олгъанда

⁴ челик – демирнинъ бир чешити *рус.:* сталь

⁵ демир урсым – устюнде демир дёгюльген таш

⁶ алев – ялын, атеш

⁷ экмеге – отъмекке

Саадетлер азырларкен иллере,
Урс башында шу сызлаян билегим.

Факъат, хайыр, бундан сонъра бу урсым,
Бу чёкючим, къызыл янан бу оджакъ,
Кенди акъкъым, саадетим огърунда
Душманымны атеш-кинле богъаджакъ.

Челиклерден эр урушта куллелер,
Къыгъылчымлар¹ фырланыркен кучюмле,
Ничюн беним акъкъымны гъайып иден
Душманларым титремесин уджюмле?

Эльбет, артыкъ бу инълеен, бу янан,
Бу гурълеен оджакъ беним кинимдир.
Къаршысында бутюн джиан титреен
Шу чёкючим – къырылмаян динимдир!

1919 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирнинъ эсас гъаесини тарифлемеге хызмет эткен ильки дёртлюкте не акъкъында айтыла?
2. Халкънынъ башына тюшкен мусибет давасыз чезильмейджеги насыл дёртлюклерде косътериле?
3. Халкъ симасыны тарифлеген ибарелерни тапып айырынъыз, эзберленъиз.

ТАТАРЛЫГЪЫМ

Татарлыгъым, тувгъан ерим,
Балалыкътан суемен.
Онлар ичюн коп вакъытлар
Джылай-джана куемен².

Къайда барсам, мен коремен,
Гъарип татар сачылгъан.
Озь багъында къокъламагъа
Ёкъ бир гулю ачылгъан.

¹ къыгъылчымлар – учкъунлар, атеш зеррелери

² куемен – ичтен янам, азап чекем

Къальтеджексинь¹, озь багъындан,
Озь тилинден пек гъарип².
Лякин кимге айтаджакъсынъ
Сен буларны тиль джарып.

Къатты джелъмен атылгъанлар
Тавгъа, ташкъа, я джаргъа.
Джарты дюнья мезар болгъан
Татарлыкъкъа, татаргъа.

Эр мезарнынъ баш уджунда
Токътап тѣктим козь яшым.
Эр бирине чынъларымдан
Ясап тиктим баш ташын.

Къол котерип дуа эттим
Юрегимден Худайгъа³.
Узун, къутлу⁴ омюр берсин
Бары оксюз анайгъа!

1922 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Халкъ такъдирининъ тасвири анги сатырларда кениш айдынлатыла?
2. Ватанперверлик гъаелерини ифаделеген ибарелерни айырынгъыз анылатынгъыз. Дефтерлерингъызге къайд этип эзберленгъиз.

МИЛЛЕТНИНЪ КЯБЕСИ⁵

Куньтувуштыр⁶ – бешигимиз, куньтувуштыр – къабримиз,
Дженнет киби о джуртларны къорчаласын Танърымыз.
Онынъ оксюз, къаранлыкъ, хаялатлы⁷ кокюнде

¹ къальтеджексинъ – не япаджакъсынъ

² гъарип – бичаре, заваллы, байгъуш

³ Худай – Алла-Таала

⁴ къутлу – бахтлы, хайырлы

⁵ миллетнинъ къябеси – миллетнинъ азиз ери

⁶ куньтувуш – куньдогъуш, кунеш догъгъан тараф (Шаркъ)

⁷ хаялатлы – козьге корюльмеген, хаяллы

Туваджакътыр¹ бир джарыкъ ай, я бир кунеш тюбюнде.
Бу сюрgekли² къара кунълер кеткен сайын таладжакъ,
Кунь келеджек, онъулмагъан онъгъанлыкълар боладжакъ...
Тувгъан джердир, бир талай халкъ къайтып-къайтып
келеджек.

Тувгъан джердир эр кишининъ азиз, миллий къбеси
Бильди эр кес «Шам» деген чюрюк иман къайдеси.
Тувгъан джерге бир талай халкъ къайтып, къайтып келеджек.
Таваф этип³, топрагъына козь джашларын текеджек.
Чюнки онынъ мубаректир тавы, ташы, топрагъы,
Мубаректир агъачынынъ чечеклери, япрагъы.
Аккъъан суву бир кевсердир⁴, эр мезары зиярет.
Ич сувундан, «Чокъ шукюр» де, Танърынъа бир дуа эт!
Ай, кунеш, йылдызлары, айдын, мавы коклери.
Къыз баллары мелеклернинъ чанъгъып⁵ тюшкен тюркери.
Денъизлери, ешилъ чёлю, тогъайлары, голлери,
Тогъайларны толкъунлатып, эсе тургъан джеллери,
Бульбуллернинъ багъчаларда мунълы, джаныкъ сеслери.
Тынълансанъыз бу тувгъан эль унутылгъан эслери⁶
Татлы-татлы айненилер айтар бизге анадай,
Гонъюль эрип⁷, джурек эрип, агъар кетер Тунадай.
Эр татарнынъ тюрбесидир, кунь тувушнынъ эр ери,
Чюнки анда тувып ольген Алтын Орду эрлери,
Бар айтувлы заманлары, бар айтувлы кунълери,
Яки теъкен козь джашлары, аджы джурек монълери –
Джесуретли аналарнынъ ачып солгъан гуллери.
Къумрал⁸, культе⁹ сачларындан къопарылгъан теллери
Комюлидир о топракъта Эдиль, Алтай боюнда.
Ешилъ джуртта, Азав, Озу, бир де Туна сувунда –

¹ туваджакътыр – догъаджакътыр

² сюрgekли – узакъ вакъыт девам эткен

³ таваф этип – этрафны долашып, зиярет этерек, айланып

⁴ кевсердир – дженнеттеки хавузнынъ суву

⁵ чанъгъып – тозланып, тоз киби

⁶ эслери – хатыралары

⁷ эрип – иритип

⁸ къумрал – ачыкъ кестане тюрлю

⁹ культе – черен, *рус.*: сноп (сачнынъ къалынлыгъы ифаделене)

Татарларнынъ бу джерлерде азиз миллий кябеси,
Шам дертининъ джуреклерде отти коптен авеси
Гъарип татар, турма, джыла, къурумасын козь джашынъ...
Озь кябенъде къутлу куньлер коралгъачы¹⁰ бу башынъ...

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаир иджретликте булунгъан халкънынъ тувгъан юртуна олгъан севгисини анги сатырларда тарифлей?
2. Тувгъан топракъ эр бир миллетнинъ мукъаддес ери олгъаны насыл сёзлернен анълатыла?

Әдебият назариеси

Лирик эсер акъкъында

Лирик эсерлернинъ бир къач хусусиетлерини айырмакъ мумкюн.

Биринджиден, бойле эсерде муэллиф эсернинъ эсас къараманы ола биле. Къараманнынъ истегинде, арекетинде муэллифнинъ ички дюнъясы косътериле.

Әкинджиден, лирик эсернинъ инсангъа олгъан дуйгъу-дашлыкъ тесири гъает буюктир. Лирик эсерде бильдирильген дуйгъулар окъуйдыжынынъ гонъюль теллерини чимирдете.

Учюнджиден исе, лирик (шиирий) эсерлерде этрафта олып кечкен денъишмелер шаирнинъ дюнъябакъышы, ис-дуйгъулары, мунасебети ярдымынен тасвирлене.

Лирик эсерде бильдирильген ис-дуйгъу ве фикирлерни терендже анъламакъ ичюн шиирнинъ даа насыл бир тарафларына эмиет бермек керек экен? Бильгенимизге коре, лирик эсерде шаир тарафындан сечильген вазифе ве макъсатлар гъает кеништир. Шиирнинъ эр бир дёртлюги, бейити, сатыры эсерге къуюлгъан гъаевий-бедий вазифелернинъ айдынла-тылмасына хызмет этелер.

Лирик эсернинъ гъаевий-бедий вазифесини анъламакъ ичюн, эсернинъ композициясы (тизилиши), сымалар системасы, везини, бедий тасвирий васталарыны айрыджа талиль этмели.

¹⁰ коралгъачы – корьгениндже

«Айт, Чатыртав!» шииринде шаир миллий шиириетимизнинъ анъанелери иле усталыкънен файдалана. Шаир *дагъ, денгиз, булут, туман* киби табиат вастасы иле инсан, халкъ ве юртнынъ такъдирини козюмиз огюнде джанландыра. Миллетининъ кечмиши, бугуни ве келеджегини къайгъыргъан шаир лирик къараман (шаир), халкъ, юрт киби бедий сималарны яратып, эсернинъ мундериджели олмасыны теминлей. Шаирнинъ ис-дуйгъусы, къайгъысы синъдирилип яратылгъан аятий левхаларгъа бедий сима (образ) денле. Образлылыкъ ширий эсернинъ эсас хусусиети сайыла.

Шевкъий Бекторенинъ яшайышында олып кечкен вакъиялар халкъымызнынъ да башындан келип кечкендир. Шунынъ ичюн де Чатыртав симасында, лирик къараман, халкъ, юрт сималары бирлештирилип, белли бир девирде халкъымызнынъ омюринде тизильген психологик вазиет тасвирлене. Халкъымызнынъ юртундан сюртюн олунгъаны, оксюз къалгъаны: «Танышсынъ сен бу эски, оксюз юрткъа» – киби сатыры иле бильдириле.

Шиирде тасвирленген эр бир симада шаирнинъ ватанперверлиги, акъикъатсеверлиги тасвир олуна.

Шиирде бильдирилген тюшюндже ис-дуйгъулар Чатырдагъ симасында айдынлатыла.

Бойледже, лирик эсерде шаир тарафындан сечильген вазифе ве макъсатлар образлар системасы иле къуветлендирилип айдынлатыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Лирик эсерлерни дигер эсерлерден айыргъан учъ хусусиетини айтынъыз.

2. Лирик эсернинъ гъаевий-бедий вазифелери насыл тасвирий васталар иле айдынлатылгъаныны тарифленъиз.

3. Бедий сима анълайышыны анълатынъыз. Шаир «Айт, Чатыртав!» лирик шииринде миллий шиириетимизнинъ анъанелери иле насыл файдалана? Мисаллер кетирип анълатынъыз.

АБДУЛЛА ЛЯТИФ-ЗАДЕ ^[7]
(1890–1938)

Акъикъий шаир, джошкъун публицист, истидатлы терджиман – Абдулла (Абиль-огълу) Лятиф-заде 1890 сене си август айынынъ йигирми алтысында Кезлев шеэринде, Абиль оджанынъ къорантасында дюньягъа кельди. Абдулла Лятиф-заденинъ бабасы – Абиль агъа огълунынъ ильк оджасы олды. О, огълуна балалыкътан тувгъан эм де рус тилине олгъан севги дуйгъусыны ашлап кельди. Абдулла Лятиф-заде, докъуз яшында олгъанда, А. Пушкиннинъ эсерлерини бабасына сатып алмагъа риджа эте ве оларны бутюнлей, сербест окъуп чыкъа эди.

Ильк тасилини кой мектебинде алып, оны тамамлагъан огълан, Акъмесджитте яшагъан дайысынынъ янына кетип, рушдие мектебине окъумагъа кире. Акъмесджиттеки ерли рушдие мектебини битирген сонъ, бирден гимназиянынъ единджи сыныфына къабул олуна. Амма, бир себептен отърю, онъа гимназияны битирмек къысмет олмай. Бу себеп, айткъанларына коре, бойле олып кече. Кунълерден биринде, дерс маалинде, оджанынъ балалардан бирине, афакъанланып: «Ах, сени къоюн!» деп къычыргъаныны эшиткен Абдулла, достунынъ акъаретленгенини даа зияде сезип, еринден атылып тура да, оджагъа: «О – къоюн олса, демек, сиз – чобансынъыз» деп, джеваплана. Бу сёзлери ичюн, Абдулланы, окъув укъукъындан марум этелер. Гимназиядан, окъувдан чыкъаралар. Ве бир даа оны башкъа ич бир ерге окъумагъа къабул этмейлер. Огълунынъ окъув ёлуны чар мемурлары къапаткъанларына текмиль эмин олгъан Абиль агъа, 1908 сене си Абдулланы Тюркиеге окъумагъа ёллай.

Абдулла Лятиф-заде Тюркиеде эки сене окъур-окъумаз, 1910 сенеси бабасынынъ вефат эткенини эшите. Шу себептен, о, Къырымгъа къайтмагъа меджбур ола. Тувгъан юрта баба зенаатыны девам эте. Башта – Кезлевде, сонъ исе – Акъмесджитте оджалыкъ эте.

Шу вакъытта арап, фарс, тюрк, франсыз, латин ве рус тиллерини мукеммель огренген истидатлы, зеккий йигит, энди А.С. Пушкиннинъ ве Л. Толстойнынъ эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этмек къабилитине малик ола.

Тюркиеде окъугъан вакъытта, о, 1910 сенеси «Хаял-омюр» адлы биринджи шиирини яза ве «Терджиман», «Ватан хадими» газетасында дердж эте. Шаирнинъ ильки ве ондан сонъ язгъан «Омюр», «Мужде», «Шаирнинъ руху», «Джермай тюркюси», «Тегенекли чечекли ёл», «Бир тамчы къан» киби шиирлеринде тувгъан юртуна олгъан сынъырсыз севгиси къальбинде нурланып ягъгъаны тарифлене.

1917 сенеси о, Биринджи Къурултайгъа векиль оларакъ сайлана. Аз бир вакъыт девамында, о вакъыт нешир олунгъан, «Миллет» газетасынынъ муаррири олып чалыша. Сонъра Къырым АССР Халкъ маарифи комиссарлыгъынынъ санат идареси мудире вазифесини эда эте. 1927–1931 сенелери Къырымда янъы элифбе боюнджа тизильген комитетнинъ месуль кятиби сыфатында чокъ ишлер япып, фааль иштирак эте.

Абдулла Лятиф-заде эдебиятымызнынъ тарихы, тилимизнинъ инкишафы огърунда джиддий тедкъикъатлар япты. «Къырымтатар эдебиятынынъ къыскъа обзоры» серлевалы макъалесинде къырымтатар эдебияты тарихынынъ муим меселелери талиль ве тедкъикъ этиле. Эдебиятымызнынъ илерилев ёллары косьтериле. Умер Ипчи, Мамут Недим, Джафер Гъафар, Зиядин Джавтобели, Керим Джаманакълы, Абдурейим Алтангълы, Эшреф Шемьи-заде киби муэллифлернинъ башлангъыч иджадына, къыймет кесиле.

Акъмесджитте 1928 сенеси нешир этильген «Янъы саз» адлы шиирлер джыйынтыгъы, о девирде къырымтатар эдебиятынынъ темелини къойгъан муэллифлер арасында, Абдулла Лятиф-заденинъ мукеммель ер алгъан шаир олгъаныны исбат эте.

Къырымтатар драма театросынынъ санасында 1928 сенеси шаирнинъ «Омюр баари» адлы пьесасы мувафакъиетнен ойнала. Театрде къоюлгъан спектакллер акъкъында о, газеталарда фикирлер бильдире. Бойле этип, шаир миллий драматургиямызнынъ инкишафына белли иссе къоша.

Омюрге нисбетен дюньябакъышы пишкинлешкен сайын, Абдулла Ляtif-заде илим ве медениет алемине мейиль бере башлай. Бу сааларгъа онынъ мерагъы затен арта, эп кенишлей. Нетиджеде, о, 1931 сенеси Ленинграддаки нефис санат академиясынынъ эдебиятшынаслыкъ институтынынъ аспирантурасына окъумагъа кире. 1934 сенеси окъувыны битирген шаир, 1934 сенеден 1937 сенелерине къадар, Къырым девлет педагогика институтынынъ доценти сыфатында, рус ве къырымтатар филологиясы факультетинде гъарп эдебиятындан лекциялар окъуй.

Медениет эрбабы, эдебиятшынас, халкъымызнынъ тасиль ве тербие севиесини юксельтювде тюкенмез хызметлер япкъан Абдулла Ляtif-заде шахыскъа табынув дубарасына огърай. Къырым девлет педагогика институтында талелерге лекциялар окъугъанда, «арап ве фарс сёзлерини чокъ къуллана», «сыкъ суретте талелернинъ ятакъханесине барып корюше», «институт китапханесине Тюркиеден китаплар алдырмакъ талабыны къоя» деп, аксинкъилиябий арекетте къабаатлана. 1937 сененинъ апрель айынынъ он докъузында апске алына. 1938 сененинъ апрель айынынъ он едисинде, бир сыра эдиплеримиз киби, «халкъ душманы» сыфатында атылмакъ укюминен джезалана.

Суаллер ве вазифелер:

1. Та балалалыкъ девринден, Абдулла Ляtif-заденинъ истидатлы огълан олгъаныны исбатлагъан делиллерни айтынъыз.

2. Абдулла Ляtif-заде ильк тасилини къаерде алгъаныны ве ондан сонъра насыл тасиль оджакъларында окъугъаныны икяе этинъиз. Онынъ окъувына насыл бир себеп сед чеке?

3. Огълунунъ окъув ёлуны чар мемурулары къапаткъанларына текмиль эмин олгъан Абиль агъа насыл арекетлер япа?

4. «Терджиман» ве «Ветан хадими» газеталарында насыл шиирлерини дердж эткенини сёйленъиз.

5. 1917 сенеден 1931 сенелерине къадар Абдулла Ляtif-заде насыл ишлерде чалышты?

Абдулла Лятиф-заденинъ шириетине даир

Абдулла Лятиф-заде кырымтатар шииритине янгылыкъ алып кирген шаир оларакъ беллидир. Дигер халкъларнынъ эдебиятыны яхшы бильгени ве шу девирнинъ намлы рус шаирлери В. Брюсов, В. Маяковский, С. Есенин, украин шаири П. Тычинанен ве академик А. Крымскийнен таныш ве дост олувы бу янгылыкънынъ пейда олмасына темель яраткъандыр.

Инкиляптан эвель язылган шиирлеринде янгы омюр гъаелери ифаделене.

Янгы аят курешчисининъ гъаелеринен яшаган шаир 1910 сенеси язган «Хаял – омюр» шииринде омюр акъкъында фикир юрте. О, аятий варлыкъкъа нисбетен, кършылыкъ бильдире. Бу шиирде омюр бир хаял киби, инсаннынъ аятында кечиджи бир яшайыш оларакъ косьтериле. Яшайышнынъ кзуванчлы сенелери – хаял киби, агъыр сенелери исе – челик къол киби, косьтериле. Омюрнинъ тасвири даимий куреш, энъишли-ёкзушлы бир ёл оларакъ ифаде олуна. Омюрнинъ тикени де, гулю де бар. Инсан ниетленген макъсадына иришмек ичюн, омюрнинъ эр бир агъырлыгына къатланып, онынънен курешип, гъайрет этип, енъмек керек, деген фикир иле шиир екюнлене. Омюр бираз кулюмсиреп, шаирнинъ кзулагъына бойле сёзлер айта:

Кок – бош ава. Аят – меним. Менде тикен, менде гуль.
Неслинъ менде джефа коръди, менде сефа эйледи.
Менде догъдынъ. Менде яша. Менде огъраш! Менде оль!

Шаир бойле аллегорик тасвир иле омюрнинъ симасыны козумиз огюнде джанланыра. Эр бир хаял да инсаннынъ фикрине келип, кечип кеткени киби, омюр де эр бир инсаннынъ аятында, кечиджи алямет олгъаныны анълата.

Абдулла Лятиф-заде 1921 сенеси Москвада В. Брюсов тарафындан тешкиль этильген алий эдебий институткъа къатнап юрьгенде, В. Маяковскийнен пек чокъ корюше. Онынънен чешит мевзуларда субетлеше. Бундан сонъ онынъ язган эсерлеринде В. Маяковскийнинъ яратыджылыкъ анъанеси, юксек ватандашлыкъ аэнки ве гъаевий догърулышы сезиле башлай.

Бу окъувлар ве корюшювлерден сонъ, Абдулла Лятиф-заде эдебиятымызнынъ келеджегине къасеветленген устаз оларакъ, генчлернинъ иджадынынъ осьмесине ярдым этмеге башлай.

1928 сенеси нешир олунгъан «Янъы саз» серлевалы ширий джыйынтыгъына кирсетильген эсерлер йигирминджи сенелер шириетинде олып кечкен янъылыкъларны ве шириетнинъ илерилев хусусиетлерини тарифлейлер. Бу эсерлер шириетнинъ янъы шекиллери шаир тарафындан эминликнен менимсенильгенини ве янъы мундеридженен зенгинлештирильгенини де исбатлайлар.

Шаирнинъ назм эсерлеринде лирик ве ичтимаий мевзулар бири-биринен багъланып тасвирленелер. Бу хусусиет шаирнинъ иджадыны дигер шаирлернинъ иджадындан айырмагъа имкян яраталар. Шиирлернинъ эр бир сатыры окъуйджынынъ тюшюнджесини, дюньябакъышыны, фельсефий фикирлернен зенгинлештирелер.

«Омюр» серлевлы шииринде шаир инсаннынъ яшайышы, аяты акъкъында фельсефий фикирлер бильдире.

Шиирде акъыкый омюр фуртуналы денъиз сыфатыны ала. Бу фуртуналы омюрге инсан бир чокъ зор алларгъа огърай, зорлукъларгъа къала, лякин умюдинден ич де вазгечмейип, эп куреше. Ынтылгъан гъаесине илле етише, мурадына ире ве гъалип чыкъа. Шиирнинъ эсас гъаеси:

Омюр деген бир ёлдыр, энъиштен къыргъа.

Етишип ольген бармы экен тасавургъа?
деген чынънен анълатыла.

Шиирнинъ сонъки сатырлары шаирнинъ бу омюрге берген кыйметли фельсефесинен екюнлене:

Эбет, омюр – бир ёлдыр, орьден-къыргъа тырмашкъан,
Лякин оны къул этер умют кесмей огърашкъан.

Яни «умют кесмей, огърашкан инсан омюрни озюне къул эте билир» дей. Бойле фикирлер шаирнинъ биринджи джиан дженки йылларындаки аскерлик хызмети вакътында менимсенильген пролетар эдебияты ве инкъилябий яратыджылыкъ гъаелери тесиринден язылсалар керек?

Бу шиирде къулланылгъан бедий тасвирий васталар эсернинъ бедиятлик дереджесини юксельтелер. Далгъаларнен

курешкен йигитнинъ симасында инсан ирадесининъ къудретли темсили тасвир олуна. Фуртуналы денъизнинъ тасвиринде исе бутюн инсанлыкънынъ омюри ифаделене.

Инкъилябий яратыджылыкъ гъаелери шаирнинъ халкъара къадын-къызларнынъ 8 март байрамынынъ биринджи сефер кечирилюви мунасебетинен язылгъан «Мужде» (1921 с.) шииринде девам этиле. Къадын-къызларнынъ азатлыккъгъа чыкъкъаны бойле сатырларда тасвир этиле:

Мужде сангъа, зинданлардан чыкъарылгъан къадынлыкъ!
Мужде сангъа! Энди сенинъ омрюнъ, кунюнъ айдынлыкъ!

Мужде сизге юртумызгъа нур сачаджакъ аналар!
Сизни сайсын, сизге урьмет этсин энди аталар!

Инкъилябий гъаелерге къапылгъан шаир, дерсинъ, 8 март къадынларгъа азатлыкъ кетиргенини шерейнен айта. «*Инкъиляпнынъ къудретинен сёкюльген зынджырлар*» бу азатлыккъгъа мейдан яратты дей. Затен, бойле фикир ве гъаелер пролетар эдебиятынынъ тесиринде пейда олгъан гъаелердир. Асылында аналыкъ, къадынлыккъгъа олгъан урьмет шаирнинъ «Дженнет сенинъ аякъларынъ астында» деп язылгъан, пейгъамберимизден етип кельген хадиснен тайинлене. Бу сатырларда аналарны ве къадынлыкъны урьмет эткен инсанлар дженнетте межан буладжакъларына ишанч арттырыла. Асырлар девамында кутюлип келинген, аналаргъа ве къадынлыккъгъа олгъан урьмет, ихтирам бу сатырларда нетиджеленип косътериле.

Шаирнинъ фикриндже, къадын-къызларнынъ келеджеги илериде даа бахытлы ве айдын оладжакътыр, чюнки:

Дюнъя сенинъ, дженнет сенинъ аякъларынъ астында...
Эмегинънен, гъайретинънен нурладжакъ юртумыз...

Шаир ве шиириет мевзусына багъышланып язылгъан Абдулла Ляtif-заденинъ «**Шаирнинъ руху**» серлевалы шииринде омюр акъкъындаки фельсефий фикирлер бирлештирилип, шаирнинъ шиириетке къошкъан иссеси тайинлене. Бу эсер гуя шаирнинъ шиирий васиетидир:

Аякъ изим бу ёллардан сильмем мен!..
Кольгемни ич бу ерлерден сильмем мен...

Шавлемни бу юреклерден сильмем мен...
Ольмек ичюн догъмадым мен... Ольмем мен!..

«Шаирнинъ руху» шиириндеки бу сатырларынен шаир иджадына нетидже чыкъара. Шиирде текрарлангъан сатырлар шиирнинъ аэнки ве бедийлигини юксельте ве къуветлендирелер. Бу сатырларнен шаир шиириетнинъ эбедийлиги акъкъында фикирлер юрюте.

Халкъымызнынъ бахытлы ве частлы келеджеги Абдулла Лятиф-заденинъ «Джермай тюркюси» шииринде бедиеликнен акс олуна. Бу шиир айны вакъытта Азербайджанда булунгъан Бекир Чобан-задеге багъышланып язылгъандыр. Халкъымызнынъ аятында инкъилияптан сонъ олып кечкен денгишювлер иджаткяр инсанларнынъ ангында буюк бир илерилев кетиреджегине ишанч ашлады. Амма иджаткяр инсанларнынъ аятында мусибетли куньлер олды. Бекир Чобан-задени Къырымда сыгъдырмадылар. Абдулла Лятиф-заде достунынъ вазиетини къайгъырып, онъа таянч ола.

Бизге пек керек етишмек макъсаткъа!

Ишимиз, ёлумыз иджаттан-иджаткъа.

киби сатырларда достунынъ гонгълюни котерген, къальбининъ ирадесини къавийлештирген таянчлы, ёл косьтериджи насиатлар айтыла.

Достунынъ тюшкюн вазиетине янгъан шаир:

Эй, койдеш, не ботен

Ятасынъ коньделен!

деп оны бу алдан чыкъармакъ истей.

Бу ишанч шириетте халкъынъ парлакъ келеджегинен, истикъбаль симасынынъ жанландырылувынен тайинленди: «Ах, якъын о айдын кунешли, мавы кунь!?» киби сатырларда истикъбаль парлакъ келеджек ремзи (темсили) тарзында косьтериле. Шиирде бир къач кере текрарлангъан бу сатырларда илеридеки яшайышта «не етим бир бала, не гъарип бир ана, не отсыз бир оджакъ, къарангъы бир уйчик» ве иляхри агъыр вазиетлер олмайджагъы тасдыкълана.

Бойледже, А. Лятиф-заденинъ шиирлери инсан къальбиндеки муреккеп ислернинъ тюшюнджесини тепрентелер. Олар джошкъун дуйгъулар фуртунасыны уянталар. Бу эдебий асабалыкъ генч несильнинъ дюньябакъышыны фельсефий

фикирлернен зенгинлештиреджегине, къальплеринде назик
ислер уянтаджагъына шубе ёкътыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. 1928 сенеси нешир олунгъан «Янъы саз» серлевалы шиир-
рий джыйынтыгъына кирсетильген эсерлер йигирминджи сенелер
шиириетинде насыл бир янъылыкълар олып кечкенини тарифлейлер?
Абдулла Лятиф-заденинъ шиириетине хас чизгилерни айтынъыз.

2. Янъы аят курешчисининъ гъаелеринен яшагъан шаир
1910 сенеси насыл эсерини яза? Бу шиирде юрютильген фельсефий
фикирлерни икяе этинъыз.

3. «Омюр» серлевалы шииринде шаир насыл бир меракълы
меселелер акъкъында фикирлер бильдире. Чынъдаки ве шиир-
нинъ сонъундаки эки сатырнынъ маналарыны насыл анълата
билесинъыз?

4. Инкъилябий яратыджылыкъ гъаелери шаирнинъ анги бир
шииринде озъ тасвирини коръди? Бу эсерде насыл меселелер
котерильгенини тарифленъыз.

5. «Шаирнинъ руху» шиириндеки сатырларнен шаир
окъуйыджыгъа насыл бир вазиятни анълатмагъа истей? Шаир ве
шиириет мевзусы даа анги бир шаирлернинъ иждадында тасвир
олунгъаныны хатырлатынъыз.

6. Халкъымызнынъ бахытлы ве частлы келеджегини тасвирле-
ген Абдулла Лятиф-заденинъ «Джермай тюркюси» шиириндеки *Ах,
якъын о айдын кунешли, мавы кунь!?* киби сатырлар насыл мана
анълаталар? Шиирден мисаль кетирип, фикиринъизни исбат этинъыз.

ХАЯЛ – ОМЮР

Мен омрюмнинъ энъ атешли кунълерини яшаркен,
Адий омюр ве къайгъыдан юксеклерде учардым,
Дуйгъуларым, хаялымле коклерни де ашаркен,
Яшаманынъ къайгъысындан кийик киби къачардым.

Бутюн омюр пенпе ве ал¹ бир козьлюкле бакъар да,
Эмеллерим², дилеклерим чечеклерле ишлердим.
Эп юксельмек арзусыле генч юреги якъар да,
Адий корюр ер юзюни... кокке учмакъ дилердим³.

¹ пенпе ве ал – ачыкъ къырмызы, гульгюли тюз

² эмеллерим – амеллерим, макъсатларым

³ дилердим – тилер эдим, истер эдим

Лякин бир кѳол якълады кѳолумы,
Кести кокке догъру гиден ёлумы.
Бу челик кѳол – омюр эди, чекди мени озюне,
Зайыф эдим, сенделедим¹, бир тюштим, бир догърулддым.

Йине тюштим, йине кѳалкѳтым, догъру бакѳтым козюне,
Назарлары кѳоркѳунч эди. Титредим ве ёрулддым.
Сонъра бираз кулюмседи², кѳулагѳыма сёйледиди:

«Кок – бош ава. Аят – меним. Менде тикен, менде гуль.
Неслинъ менде джефа³ коръди, менде сефа⁴ эйледи.
Менде догъдынъ. Менде яша. Менде огъраш! Менде оль!»
1910 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Муэллиф омюр акъкъында кимнинъ адындан икяе эте?
2. *Бутюн омюр пенне ве ал бир козьлюкле бакъар да* – киби сатырнынъ манасыны насыл анълата билесингиз?
4. Амма «*челик кѳол*» эр кеснинъ ёлуны кесе билеми?
5. Шиирнинъ сонъки учъ сатырыны дикъкъатнен окъунгыз ве фикирингизни анълатынгыз.
6. «Хаял-омюр» шиирини эзберленгиз.

ОМЮР

«Омюр деген бир ёлдыр, энъиштен кѳыргѳа.
Етишип ольген бармы экен тасавургѳа?»
Денъизде бир кѳайычыкъ алпын-талпын⁵ джылыша,
Ичинде бир яш йигит курек тарта, ыдырна⁶.
Кокрек керип, баш тиклеп толкъунларнен талаша,
Кокке бакъа, ельни динълей, ялы кенар... кѳыдырна.

Думан арта кимерде бир, денъиз вира копюре,
Вира таша толкъунлар, сёне умют, кѳайта козь.

¹ сенделедим – шашырдым, шашмаладым

² кулюмседи – кулюмсиреди

³ джефа – азап, эзие

⁴ сефа – зевкъ, шенълик-шераметлик

⁵ алпын-талпын – яваш-яваш

⁶ ыдырна – ынтыла, тырыша, арекет эте

Яшын ойнай, булут къайнай, кок денъизге окюре,
Баргъан сайын къолларда такъат бите тюме-тюз¹.

Къарангъысын пюскюрип, акъшам тюше денъизге,
Гедже келе артындан зебанилер иельтип².
Козъге джынлар корюне, джан тыкъыла кенъезге³,
Къуртулмагъа истей джан – джын, шейтанны гебертип.

Ярып къара джигерин шу зиндандай гедженинъ,
Тап узакътан йылтырап дагъда ышыкъ корюне.
Бет орътюзин котермей, уялчан⁴ бир кыздайын,
Де думангъа сакълана, де булуткъа бурюне⁵.

Юрек бираз тириле, ышыкъ юзюн корьсетсе,
Коктен кунеш энгендай демлешювге⁶, имдаткъа.
Къолда къарув арта⁷, къайыкъ бир аз ёл кетсе,
Умют де шай джанлана – етишмекчюн мураткъа.

Шу арада бир толкъун, авдарылгъан къаядай,
Къайычыкъны тёнтере⁸ – яшны сувгъа богъмакъчюн.
Лякин йигит кене де умютини ташламай,
Курегинден айрылмай, олюм къавфын⁹ къувмакъчюн.

Толкъунларнен курешип, къайыгъыны тюзете,
Къарангъыгъа, яшынгъа, фуртунагъа къарамай.
Эки къолгъа зор берип къуртулмагъа козь эте,
Коктен имдат беклемей, ерден ярдым сорамай.

Сонъ умютнен ышыкъкъа бир даа тике козьлерин,
Кой ярыгъы якъынлай, копек уре ялыда.
Бираз динълеп, ишите инсан сеслерин,
Бираздан да озюни коре йигит ялыда.

¹ тюме-тюз – *мында*: бус-бутюн

² зебанилер иельтип – сеслер, сёзлер такъыштырып

³ кенъезге – богъазгъа

⁴ уялчан – утанчакъ

⁵ бурюне – сарыла, синъе

⁶ демлешювге – ярыкъландырувгъа

⁷ къарув арта – кучь, такъат, къувет арта, чокълаша

⁸ тёнтере – авдара, астын-устюн эте

⁹ олюм къавфын – олюм хавфыны, телюкесини

Гурь орманнынъ ичинде, гуль багъчалы кошюкте¹,
Нишанлысы йигитни чечеклернен къаршылай.
Батырлыкъкъа баш эгип, той эртеси тюркюде,
Омюр келип йигитке бойсуна бир эсирдай.

Эбет, омюр – бир ёлдыр, орьден-къыргъа² тырмашкъан,
Лякин оны къул этер умют кесмей огърашкъан.

Суаллер ве вазифелер:

1. Авасы бозулгъан вакъытта яш йигит не ичюн денъызге чыкъа?
2. Къутургъан денъыз толкъунларынен джан талашкъан йигит ёлундан къайтамы? О, мурадына иришкенини шиирдеки сатырларнен тасдыкълангъыз.
3. Къаранлыкъ геджеде яш йигитнинъ ышыкъ коръмеси онъа не багъышлай?
4. Йигитни ялыда ким ве насыл къаршылай?
5. Шиирнинъ башында ве сонъундаки экишер сатырны дикъкъатнен окъуп, маналарыны аңлатынгъыз. Сиз озюнгъизнинъ омюр ёлунгъызда бу сёзлерге эасланып, аркет этесингъизми?

МУЖДЕ

*(8 Март байрамынынъ ильк кере отъкерилюви
мунасебетинен)*

Мужде сизге, эй, дюньягъа хор корюльген мелеклер!
Инсанлыкънынъ бахты ичюн, къан тюкюрген юреклер!
Мужде санъа, зинданлардан³ чыкъарылгъан къадынлыкъ!
Мужде санъа! Энди сенинъ омрюнъ, кунюнъ айдынлыкъ!

Инкъиляпнынъ къудретинен сёкюльди эп зынджырлар,
Эзильдилер сени эзген ашшалагъан къытмырлар⁴.

Акъ-акъикъат къувды артыкъ залымларны алдындан,
Айсыз гедже, къара куньлер – эписи къалды артынъда.

¹ кошюкте – кошеде ешиллик арасында ерлешкен дюльбер эвчикте

² орьден-къыргъа – ашадан-тёпеге

³ зинданлардан – *мында*: къаранлыкътан

⁴ къытмырлар – кызгъанычлар, саранлар

Коп йыллардан берли мыскъыл олгъан эдинъ батыгъа¹,
Куньдогъуш² да сени теллеп чыкъара эди сатувгъа.

Бутюн дюнья эмеқдары, энди санъа сукълансын,
Сенинъ индже рух, къальбинъни корьмегенлер кёрлансын.

Юксель энди, озь рутбенъе³, юксектен бакъ дюньягъа!
Дюнья сенинъ, сен истесенъ – топракъ дёнер дерьягъа!

Дюнья сенинъ, дженнет сенинъ аякъларынъ астында,
Сен истесенъ, инсан учар, йылдызларнынъ устюнде.

Анамсынъ, сен къардашымсынъ, севгилимсинъ, эй мелек!
Инсанлыкънынъ бахты ичюн, чекип кельдинъ чокъ эмек.

Эмегинънен, гъайретинънен нурланаджакъ журтымыз,
Окъумақътыр, юксельмектир бутюн бизим дертимиз.
Мужде сизге журтумызгъа нур сачаджакъ аналар!
Сизни сайсын, сизге урьмет этсин энди аталар!

1921 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирни дикъкъатнен окъунъыз.
2. Муэллиф шииринде кимлерни ве не ичюн мужделей? Себебини анълатынъыз.
3. Муэллиф къадын-къызларгъа тикленген акъикъатны берильген сербестликни насыл тарихий вакъианен багълай?
4. Шаир баты ве куньдогъуш акъкъында насыл фикир билдире? Сизлер де бу меселени музакере этинъиз.
5. *Бутюн дюнья эмеқдары, энди санъа сукълансын* – деп язылгъан сатырларда девирнинъ руху насыл тасвирлене?
6. Муэллифнинъ къадын-къызларымызгъа берген насиатларынынъ амельге кечирильмесине нелер талап олунгъаныны айтынъыз?

¹ батыгъа – кунеш къонгъан (баткъан) тарафкъа, гъарпкъа

² куньдогъуш – кунеш догъгъан тараф, шаркъ

³ рутбенъе – *мында*: озь еринъе, къыйметинъе

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ^[81]
(1893–1937)

Мешур тюркшынас, эдебиятшынас, буюк шаир, миллий медениетлерни юксельтювде фааль хызмет эткен эрбаплардан бири Бекир Чобан-заде 1893 сенеси майыс 15-те Къарасувбазар шеэринде Шамрат мааллесинде Къуртваап чобаннынъ къорантасында дюньягъа кельди. Онынъ балалыгъы факъырлыкъта кече. Бекир бабасынен тарлада чобанлыкъ япа, шорбаджыларынынъ къойларыны бакъа. Уджсыз-буджакъсыз ве ем-ешиль тарлаларнынъ дюльберлиги бу истидатлы баланынъ зеини ве гонълюни джоштыра. Бу дюльберликни тасвирлемеге пейда олгъан маналы сёзлернинъ хаялында тизильгенине тааджиплене.

Базы вакъытлары бабасынынъ янына отурып, сой-акърабасы, несили-эджадады акъкъындаки икяелерни динълемеге севе. Къартбабасы Къуртумер агъа зираатчы олгъаныны, чёльде чалышувдан бош вакъытларында къашыкъ ясап, саткъаны ичюн, халкъ арасында «къашыкъчы Къуртумер» я да «Къуртумер кедай» адынен белли экен.

Къашыкъ ясамагъа отургъанда, Къуртумер агъанынъ, агъызы чынъдан токътамай экен. Ондан да гъайры о, тойларда къавал, тулуп-зурна чала ве чынъ уйдурып, джемаатны шенълендире экен. Кенъ омузлы, къоджаман кевдели бир инсан олгъаны ичюн, чевредеки койлерде «Къуртумер курешчи» лагъабынен де танылгъан экен. Бу адамнынъ он эки баласы олгъан. Оларнынъ дёртю огълан, секизи де къыз экен.

Балаларынынъ буюги – Къуртваап, алты яшындан ыргъат олып, чобанлыкъ эткен. Буюген сонъ, Абдуалимининъ

кызы Вайдеге эвленген. Вайде де, Къуртваап киби, къорантада энъ уйкени олгъан.

Анасы эрте вефат эткенинден себеп, о, секиз къардашыны бакъкъан. Бекирнинъ анасы – Вайде пек чебер тикиджи олгъан. Анасындан окъув-язувны огренген, имтиан берип, оджалыкъ дестуры (шеадетнамеси) алса да, потикчининъ кызы олгъаны себебинден, онъа бу зенаатта чалышмагъа рухсет этмегенлер.

Эки генчининъ, эвленген сонъ да, яшайышлары денгъишмеген. Къуртваапнынъ, пек кызматабан йигит олгъаны ичюн, шорбаджыгъа чалышмагъан вакъытлары чокъ олгъан.

Шундан себеп, Бекирнинъ анасы – Вайде кыш айлары шеэрде яшагъан франсыз, эрмени байларынынъ чамашырларыны ювгъан. Къорантада учь огълан ве беш кыыздан тек Бекир ве Зулейха сагъ къалгъанлар. Алты баласы бешалты яшына кельмейип кечингенлер.

Язда Бочала я да Байбугъан яйласына кочип, чалашта яшагъанлар. Анасы къой сагъгъан, ягъ ве пенир кескен, чобанларгъа аш пиширген. Къышкъа азырлыкъ корьген.

Вайде апте балаларынынъ окъумыш олмасы ичюн, чокъ тырышкъан. Озю де рус, эрмени, алман, урум тиллеринде сербест лакъырды эткен. Франсыз тилинде биле лаф этмеге бильген экен. Дигер тиллернинъ инсангъа эмиетли олгъанына ана балаларына эр вакъыт ангълатып тургъан.

Отъкюр зеин ве зека саиби Вайде апте, Къарасувбазарнынъ Шамрат мааллесинде озь деврининъ окъумыш къадынларыннан бири олмакънен, балаларынынъ оджасы да олгъан.

Анасындан окъуп-язмакъны огренген Бекир, Къуртсеит оджанынъ мектебине къатнап башлай. Уйлеге къадар окъуй, сонъ шеэрнинъ дживарында къой бакъа. Къолтугъында китабы иле юрьген огъланчыкънынъ, бутюн дикъкъаты сюрюде олгъан. Яш чобан бала яйлада къой бакъкъанда, пек усталыкънен чынгламагъа биле экен.

Кель-келелим шеэрде хайрие джемиети тешкиль олуна. Онынъ эркъянына мааллий зенгинлернен берабер прогрессив тюшонджели моллалар, оджалар ве дигер зиялылар кирелер. Бу джемиетнинъ къолтутувынен шеэрде рушдие мектеби ачыла. Бекирнинъ аркъадашлары бу мектепке къатнап

башлайлар. Амма Бекирни бу мектепке бермеге ана-бабасынынъ имкяны олмай. Он учъ яшынадже о, мырза ве байларнынъ къолунда чобан ярдымджысы олып чалыша. Сонъ кеч олгъанына бакъмайып, биринджи сыныфкъа окъумагъа бара. Лякин, озъ истидаты ве исрарлыгъы нетиджесинде, бир йыл ичинде бутюн башлангъыч мектеп программасыны менимсей ве имтианда озюнинъ терен, мундериджели ве толу джевапларынен оджаларыны айретте къалдыра.

1908 сенеси окъувны девам этмек ичюн, Бекирни хайрие джемиетининъ эсабына Истанбулгъа ёллайлар. Илериде белли оладжакъ къырымтатар сиясий ве ичтимаий эрбаплары Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Асан Сабри Айвазов, Амет Озенбашлы ве дигерлери тамам шу вакъыт Истанбулда окъуйлар.

Бекир Чобан-заде, Тюркиедеки окъувынен бир сырада, (о, анда «Султание медресесинде окъуй) Истанбул университетининъ учъ йыллыкъ арап ве франсыз тиллери курсларыны битире. Бу тиллерни мукеммель дереджеде менимсеген, Бекир Чобан-заде мектеп ве лицейлерде дерс бермек укъукъына малик ола.

1911 сенеси Истанбулда чыкъкъан «Алтын ярлыкъ» адлы шириий джыйынтыкъта онынъ биринджи шиирлери басыла. 1913 сенеси исе «Яш татар азыджылары» адында чыкъкъан янғы бир джыйынтыкъкъа генч Чобан-заденинъ шиирлери кирсетиле.

1914 сенеси Бекир Чобан-заде Ватанына къайта. Рус тилинен багълы билгилерини пекитмек ичюн, Одессагъа кете. О вакъыт бу шеэрде А. Озенбашлы, Х. Чапчакъчы, О. Акъчокъракълы ве Н. Челебиджихан яшай эдилер.

1914 сененинъ сонъларында Бекир Чобан-заде Будапешт университетининъ тарих филология факультетине окъумагъа кире. Анда дюньяджа белли профессорлар Дьюла Немет ве Игнац Голдцнерлернинъ лекцияларыны динълеп, тюркий тиллерни огренюв ишинен огъраша.

Университетни битирген Бекир, Будапешттеки Шаркъ Академиясында тюрк тили оджасы оларакъ къалдырыла. Шу сенелери о, ильмий ишнен бир сырада, оджалыкъ да эте. Бекир Чобан-заде 1919 сенеси Будапештте докторлыкъ

диссертациясыны кърчалай ве Будапешттеки Шаркый академияда тюрк тилинден дерс бере.

Бекир Чобан-заде Будапештте булуныр экен, анда айдын романтик услюпте язгъан бир шаир оларакъ етише. О, «Анам» (1915), «Сув анасы» (1917), «Яз акъшамы уй алдында» (1917), «Догъдым бир эвде» (1917), «Дунай таша» (1919), «Тувгъан тиль» (1918), «Къайтарма» (1919), «Оны да корьген бу кедай» (1919) киби шиирлери ве «Арманда бир шаир», «Индемез Джелиль» (1920) киби икяелерини яза.

Бекир Чобан-заде 1920 сенесининъ сонъунда Къырымгъа къайта ве Таврида университетининъ тильшынаслыкъ кафедрасына доцент оларакъ тайинлене.

1922 сененинъ март айында Къырым университетининъ профессору оларакъ сайлана. Бекир Чобан-заде Совет укюметининъ бутюн тюркий джумхуриетлеринде тюркшынаслыкъ боюнджа биринджи профессор ола.

1924 сенеси яш профессорны Азербайджан университетининъ тюркий тиллер ве эдебиятлары кафедрасына профессор ве бир йылдан сонъ исе шаркъ факультетининъ деканы оларакъ тайин этелер.

Йигирминджи сенелернинъ сонъунда ве 1930-ынджы сенелернинъ башларында о, эм Баку университетинде, эм де Озбекистаннынъ Фергъана (1930–1934) ве Бухара пединститутларында (1935), эм де Ташкент университетинде (1935) эсас лингвистик курслары боюнджа лекциялар окъуй.

Бекир Чобан-заде Бакугъа кетсе де, Къырымнен сыкъы алякъаларыны узьмей. О, мындаки матбуатта мунтазам суретте макъалелерини бастыра. Акъмесджитте арды-сыра «Къырымтатар ильмий грамматикасы» (1925), «Диний исляат ве медений девирюв» (1927), «Энъ сонъ девирдеки къырымтатар эдебияты» (1928) киби макъалелерини дердж эте.

Отузынджы сенелери, эр бир джумхуриетте олгъаны киби, Азербайджангъа да «улу террор девирюв» келе. Бу сиясет кетишатында эм Азербайджанда, эм Шималий Кавказда, эм Москвада юзлернен алимлер апске алына. Бойледже, Сталин террорынынъ чокътан-чокъ кърбанлары арасына профессор Бекир Чобан-заде де тюше.

Бекир Чобан-заде устюндеки махкеме Бакуда 1937 сенеси октябрь он экиде йигирми дакъикъада олып кече ве, о, 1937 сенеси октябрь айынынъ он учюнде къатиль этиле.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бекир Чобан-заде къачынджы сенеси ве насыл къорантада дюньягъа кельди? Башлангъыч мектепни насыл битиргени акъкъында икяе этингиз.

2. Окъувыны девам этмек ичюн, Бекирни къаерге окъумагъа ёллайлар? Анда о, ненен огърашкъаныны ве насыл эсерлер язгъаныны тарифленгиз.

3. Яш профессор 1920–1937 сенелери къаерлерде чалыша ве насыл ишнен огъраша?

4. Улу инсан, алим ве шаир насыл девирнинъ къурбаны олды?

Бекир Чобан-заденинъ ширий эсерлерине даир

Бекир Чобан-заденинъ ширий асабалыгъынынъ энъ гурьдели деври Будапештте окъугъан заманда ола.

Бу сенелери о, семерели иджат этип, бир сыра шиирлер яза. Оларнынъ эксериети гъурбет ильде, ватан асретлигинен язылгъан шиирлердир. «Дунай таша», «Булутлар», «Бир сарай къураджакъман» киби шиирлери о сенелернинъ махсулы сайылалар.

«Тынч татар чёлюнде» (1916) серлевалы шииринде къырымтатар халкъынынъ октябрь инкъилябындан сонъки вазияти «*От битмеген – йигит отъмеген*», «*Сувлары ичильмей – кзайгъыдан кечильмей*» киби ибарелерде тарифлене. Бу келимелерде халкъ акъыл-идракининъ образлылыгъы муджесемленгендир.

Тынч татар чёлюнде бир боран керек,
Бакъалар сусар!..

Байкъушлар, анъсыздан, тувса бир эркек,
Отълерин къусар!..

киби айырылгъан сёзлеринде октябрь инкъилябынынъ япкъан марифетини бир даа бир боран иле денъиштирмек керек олгъаны сёйлениле.

Бурада эр кес къой, сыгъыр я тавшан,
Айгиди, бир арслан!..

киби сатырларда халкъ арасында олып кечкен денъишювлер шаирнинъ гонълюне, юрегине ятмагъаныны косътере. О, инкъиляпнынъ япкъан тепрентисинен разы дегильдир. Инсанларнынъ рухий ве инсаний дюнъясы денъишкенини тасвирлеп, шаир халкъ арасында арслан йигитлер къалмагъаныны айта. Арслан йигитлер – мерд, къоркъу бильмеген къараманлардыр.

Къой, сыгъыр ве *тавшан* сималарынен – къоркъакълыкъ дуйгъусынен зеэрленген инсанлар косътериле. Халкъ арасына терен ве темелли синъип, мийлерини зеэрлеген къоркъакълыкъ дуйгъусы вакъыт кечкен сайын, джемиетининъ вазиетини феналаштыра биледжеги айдынлатыла.

«*Ой сувукъ шу гъурбет*» (1918) шииринде шаирнинъ къальбинде ташкъын озен киби къайнагъан ве зеинине синъген миллийлик руху усталыкънен ифаделене. Бу миллийлик аэнки ве дюнъябакъышы шаир тарафындан акс олунгъан табиат манзараларынынъ дюльберлигинде такъдим олуна.

Бульбули йырласа, мунъларым арта,
Сесчиги азгъана «Борлу»гъа тарта.

Дагъларгъа къарайман, Чатыргъа ошай,
Козълерим джашара, къальбим джимшай.

Булутлар къарара акъырын, акъырын,
Таптайман ялынъыз тозлу ёлларын.

Тюшкенде джавуны шувулдап къуйып,
Коюмнинъ узакъта ольген джашларын.

Миллийлик руху халкъ аятынынъ джанлы ве бедий тасвиринде усталыкънен бойле сатырларда айдынлатыла.

Ёлумда кулюмсей, къарай къызлары,
Козълерде онгъанлыкъ, суйгю ызлары.

Ошата оларны бахтсыз голь айгъа,
Къарамай кечемен джаныкълай, джана.

Опъкенде козюмни сыйпалап, суйип.
Ойлайман анамнынъ бол козь джашларын.

Бойле этип, Бекир Чобан-заденинъ бу шииринде тасвирленген миллий аэнк, миллий дюнъябакъыш маналы келимелер вастасынен ифаделене. Шаирнинъ гонъюль сырлары беян этиле.

Бекир Чобан-заденинъ шиириетинде янъы омюр ве аятнынъ Къырымда тикленюви, халкъ яшайышы ве алынынъ денъишюви тасвир олунгъандыр. Шаир халкъынынъ ве тувгъан юртунынъ, бугуни ве келеджегини пек терен къайгыра. Бекир Чобан-заденинъ эсерлериндеки лирик къараманнынъ къайгысы да Къырымнынъ кечмиши ве келеджегинен багълыдыр.

«Дунай таша» (1919) шииринде Бекир Чобан-заде маджар пролетариатынынъ 1919 сенесиндеки баш къалдырувыны, ондан етмиш сене эвель 1848–1849 сенелери олгъан биринджи исьяннынъ девамы деп эсап эте. Бу баш къалдырувларны о, Будапешт шеэрининъ ортасындан гурьдели акъкъан Дунай озенине бенъзете:

Дунай таша сарарып, агъувланып,
Чевресинде седлерге ачувланып...
Етмиш йылдыр, бундайын ташкъаны ёкъ,
Бу седлерни шай тезден ашкъаны ёкъ...

О сенелери, врангельджилернинъ зулумы астында инълеген халкъны, тувгъан ватаныны хатырлап, янъы азатлыкъ ёлуна аякъ баскъан маджар халкъына сукълангъаныны бойле сатырларда бильдире:

Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!
Инсанлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!
Чыкъарсам гъарип халкъымны тар гольчиктен,
Кенъ дерьягъа еткизсем, болсам озен.

Шаир бойле сёзлернен халкъынынъ такъдирини къайгырып, Дунайгъа хитап эте.

Къырымтатар шириетине миллийлик рухуны кирсеткен шаирнинъ эсерлеринде ватан, халкъ, табиат левхалары, халкъ аяты бедий тарзда, джанлы тасвирнен ифаделене. Бекир Чобан-заденинъ язгъан шиирининъ эр биринде миллий аэнк, миллий дюньябакъыш эсас ер алмакъта.

Шаирнинъ яраткъан эсерлеринде къырымтатар халкъынынъ кечмиши, бугуни ве келеджеги озъ тасвирини корьгендир. Мукъаддес ана ве Ватан сималары бераберликте, узвий багълылыкъта тенъештирилип ифаделене. Табиат левхалары халкънынъ ички дуйгъулары ве миллий чизгилерини ачыкъландырмагъа хызмет этелер.

Шаирнинъ «Яныкъ къавал» (1922) шииринде «Дунай таша», «Ой, сувукъ шу гъурбет», «Тынч татар чёлюнде» киби шиирлеринде акс олунгъан меселелер девам этиле.

1922 сенесининъ апрель айында язгъан бу шиирнинъ ильк сатырларында шаирнинъ омюриндеки денъишювлер акс олунгъан эди. 1922 сененинъ март айында Къырым университетининъ профессору тюркий джумхуриетлерде тюркшынаслыкъ боюнджа биринджи профессор олгъаны «*Бир джукел¹ болайым, къаялар ичинде, Я бир коль болсам да, серильсем чёлъ*» деген сатырларда, бир айдан сонъ, акъикъаткъа чевирилген эди.

Эки къысымдан ибарет бу шиирнинъ биринджи къысымында лирик къараманнынъ арзу хаяллары вастасынен шаирнинъ рухий дюньясы косътериле.

Халкъы ичюн буюк ишлер япмакъ арзусынен янгъан шаирни тувгъан юртунда сыгъдырмайлар. О, Азербайджангъа кетмеге меджбур ола. Бу рухий тюшкюнлик тесири аятында «*Олийим тавларда. Бир олю болайым мезарсыз, къадимсиз², зикирсиз³*» киби сонъки тилеклер языла ве 1937 сенеси акъикъаткъа чевриле.

Шиирнинъ экинджи къысымында лирик къараман гуя шаирнинъ рухий алына екюн чекерек, шахсий фикирлерини анълата. *Сен бир тар гольдесинъ, озсанъ да достларынъ, бакъаларны оздынъ. Юксек коклерге ынтылгъан арекетинъ тек къамыштан юксектир. Теренликке*

¹ джукел – юке тереги (рус.: липа)

² къадимсиз – дуасыз

³ зикирсиз – анъылмайып

далгъан еринъ сазлыкътыр. Бойле къыя усул иле шаир озюнинъ иджадына къыймет кесе. Халкъ арасында асыл олгъан вазиятлер акъкъында малюмат бере. Халкънынъ дагъыныкъ олгъаныны бильдирип, бу алдан къараманны къуртараджакъ йигитлик малы – яныкъ къавалыдыр дей. Шаирнинъ гонгълюни акс эткен шириет – яныкъ къавал симасынен айдынлатыла.

Бойледже, инкъилиптан сонъки девирде къырымтатар шириетининъ миллий негизине эссланып, онынъ инкъишафына иджадий гъайретини къошкъан Бекир Чобан-заденинъ иджадий яратыджылыгъы битмез-тюкенмез рухий хазине олып къаладжагъы шубесиздир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бекир Чобан-заденинъ дюньябакъышындаки ичтимаий-сиясий бурулыш не вакъыт олып кече? Бу девирде о, насыл бир шаир олгъаныны айтынъыз.

2. Будапешт университетинде оджалыкъ этмеге къалдырылгъан маальде иджат эткен эсерлерининъ эксерieti насыл мевзуларгъа багъышлангъандыр? Бу сенелерининъ махсулыны тешкиль эткен шиирлернинъ серлеваларыны айтынъыз.

3. Шаирнинъ яраткъан эсерлеринде насыл левхалар озь тасвирини корьгендир? Мукъаддес ана ве Ватан сималары насыл севиеде ифаделенгенини тарифленъиз.

4. «Дунай таша», «Ой сувукъ шу гъурбет», «Тынч татар чёлюнде», «Яныкъ къавал» серлевалы шиирлеринде тасвирленген меселелерни бирер-бирер айдынлатынъыз. Мисаллер кетирип исбатланъыз.

ТЫНЧ ТАТАР ЧЁЛЮНДЕ*

Тынч татар чёлюнде от битмеген,
Не макъбул¹ емиш!..
Коп вакъыт бу джолдан йигит отьмеген,
Ёллары къыйыш!..

* Шаирнинъ дерсликке кирсетилгъен шиирлери Акъмесджитте 2001 сенеси нешир олунгъан Bekir Çoban-zadeniñ «Bir sağıu qurasaqman!..» шиирлер джыйынтыгъындан алынды

¹ не макъбул – не къадар келишкен, ярашкъан, уйгъун

Тынч татар чёлюнде койлер япылгъан,
Инсанлар урькек¹,
Йигитлер сессиз мезаргъа джыйылгъан,
Балалары сейрек!..
Тынч татар чёллери, сувлары ичильмий
Уджсуз, буджакъсыз!..
Тынч татар чёллери къайгъыдан кечильмий,
Отсуз, оджакъсыз!..
Тынч татар чёлюне бир боран керек,
Бакъалар сусар!..
Байкъушлар, анъсыздан,² тувса бир эркек,
Отълерин къусар!..³
Тынч татар чёллерин къургъакълыкъ саргъан,
Къан керек, къан!..
Бурада эр кес къой, сыгъыр я тавшан,
Айгиди, бир арслан!..

Будапешт, 1916 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирдеки «*тынч татар чёлю*» келимесинде тувгъан юрт манасы берилир экен, миллетнинъ насыл бир табиат чизгилери косътериле?

2. Не ичюн «*тынч татар чёлюнинъ ёллары къыйыш*»? Эсердеки сатырлар вастасынен джевабынъызны исбат этинъиз.

3. «*Тынч татар чёлюнде*» не себептен «*инсанлар урькек*», «*йигитлер сессиз мезаргъа джыйылгъан*»? Халкъымызнынъ миллий психологиясындаки насыл бир чизгисини айырып косътермек макъсадынен, шаир, бу сатырларны язгъаныны анълатмагъа арет этинъиз.

4. Октябрь инкъилябы халкъ яшайыш тарзынынъ тамырларына бир дарбе эндирди, бир боран кетирди? Шаир даа насыл бир бораннынъ кереклиги акъкъында умют эте?

5. Шиирнинъ сонъки сатырларында эсернинъ мевзу гъаеси айдынлатыламы? Бу сатырларда шаирнинъ эсас макъсадыны сечмек мумкюнми?

¹ урькек – къоркъакъ

² анъсыздан – апансыздан

³ отълерин къусар – пек къоркъуп зафран къусарлар

ОЙ, СУВУКЪ ШУ ГЪУРБЕТ

Ой, сувукъ шу гъурбет, атешсиз, нурсыз,
Турмушы бизлерге гонъюльсиз, джырсыз...

Бульбули джырласа, мунъларым арта,
Сесчиги азгъана «Борлу»гъа¹ тарта...

Тавларын къарайман, Чатыргъа ошай,
Козълерим джашара, къальбим джымшай...

Булутлар къарара акърын, акърын,
Таптайман ялынъыз тозлу джолларын...

Тюшкенде джавуны шувулдап къуйып,
Опъкенде козюмни сыйпалап, сыйип.

Ойлайман анамнынъ о бол козъ яшларын,
Джуртумнынъ узакъта комяльген джашларын...

Джолумда кулюмсей, къарай къызылары...
Козълерде онъгъанлыкъ, сыйгю излери...

Ошатма оларны бахтсыз Эсмагъа,
Къарамай кечемен къайгъыра, къайгъыра...

Мелевше, къаранфиль, сармашыкъ эр ер,
Гуллери ачылгъан, япрагъы къатмер...

Гуллери бек къызыл, ах насыл къызыл,
Къызылны нечюн шай суемен² бу йыл?..

Къызыл да джуртумнынъ яйласы, къыры,
Къызыл да бу йылнынъ ташкъан Салгъыры...

Къызыл да «Джурт» деген юксек манълайлар!
О Ешилъ Аданы къызылгъа бояйлар.

Суемен бу ренкни, эрен³ ренки деп,
Эренлер бетинде джурт орьнеги деп...

Меним де къызылгъа боялсын манълайым,
– Гизлидже комъсинлер, коръмесин анайым...–

¹ «Борлу» – шаматалы ве шенъ халкъ авасы (маршы)

² суемен – севемен

³ эрен – эвлиянынъ, азизнинъ юзюнде

Байрамда, сейранда татар кызылары
Кунь корип онъмагъан танъ джылдызлары.

Къопарып такъсынлар кокреклерине,
Джурт ашкъы толар тез джюреклерине...

Олемиз оларны онъгъармакъ ичюн,
Татарны тахтына чыкъармакъ ичюн.

Я джуртны къоруй да, сюремиз омюр...

Я «Джурт» деп джана да, боламыз комюр...

Буданешт, 1918 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Гъурбет диярда булунгъан шаирнинъ дуйгъу фикирлери шиирде насыл девам эттириле? Шаирнинъ къулангъан сёзлерининъ манасына дикъкъат этингиз. Шаир тасавур эткен *«гъурбет не ичюн – атешсиз, нурсыз», «онынъ турмушы не себептен – гонгюльсиз, йырсыз»*.

2. Гъурбет топракъларнынъ эр бир дагъында, чёлюнде, тереклери, къушларында шаир тувгъан юртундаки дагъ, чель, терек ве къушларны коре. Бунинъ иле шаир озюнинъ тувгъан юртуна олгъан насыл бир мукъаддес дуйгъусыны тереннюм этмек истей?

3. Гъурбет ильде мевсимлернинъ эр бир денъишюви шаирнинъ анъында бир де бир тасавур пейда эте. Ягъмурнынъ ягъгъаны шаирге кимни хатырлата? Джевабынъызны мисаллернен пекинъиз.

4. Шиирде бир чокъ renkлер тасвир олунгъаныны сечтинъиз. Сизинъ фикринъиздже, кызыл тюсинъ манасы чешит сатырларда нелерни анълата? Октябрь инкъилябынынъ миллетнинъ такъдирине япкъан менфий тесирини эсердеки сатырларнен тасдыкълангыз.

5. Шиирнинъ эсас мевзу ве гъаесини нетиджелеген сатырларны айырынгыз. Бу сатырлар шаирнинъ назмиетинде эсас лейтмотив олгъаныны тайинленгиз.

ДУНАЙ ТАША

Дунай таша сарарып, агъувланып,
Чевресинде седлерге¹ ачувланып.

¹седлерге – маниаларгъа, расткельген къаршылыкъларгъа

Далгъалана, шувулдай, шай копюре!
 Копюрни итей, ташларны шай кемире.
 Халкълар тура четинде тюшонелер:
 – Бу Дунайгъа не болды?.. – окюнелер...
 Алтмыш йылдыр бундайын ташкъаны ёкъ,
 Бу седлерни шай тезден ашкъаны ёкъ...
 Озь истегин эр шейден изгу бильген¹,
 Сенинъ парлакъ бетинъде озюне кульген,
 Шу менликчи инсанлар бильмей сени...
 Дунайчыгъым, о ташкъын яш гонълюнъни...
 Сени корьдим бу кунъде шай копюрген,
 Нидже седни копюгинъ ашып кирген...
 Ачыкъ диймен, гонъюлим ташмакъ тилей!..
 Шу бинъ йыллыкъ седлерни ашмакъ тилей!..
 Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!..
 Инсанлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!..
 Чыкъарсам гъарип халкъымны тар кольджиктен,
 Кенъ дерьягъа еткизсем, болсам озен!..
 Сонъ болдурсам, чекильсем озь башыма!..
 «Шукюр олды!» язсалар баш ташыма!..
 Менден къалгъан топракъта бир джаш акъай
 Сонъ бир янъы «авва»ман къурса сарай!..
 Янъы отлар, чечеклер оссе ерден,
 Бир янъы халкъ төресе, айгиди, бирден!..
 О вакъытта корерсинъ, эшитирсинъ,
 Бир тынч гедже аслына етиширсинъ:
 Тюз ялынъда, себепсиз юкъламадым!..
 Мунълы бетим сувунъда чайкъамадым!..
Буданешт, 1919 с.

Суаллер ве вазифелер:

¹ изгу бильген – яхшы бильген

1. Гъурбетликте булунгъан шаир Дунай озенининъ ташкъаныны гонъюлининъ ташкъанынен тенъештиргенини шиирден окъуп, анълатынъыз. (Башта шаирнинъ мураджатына эмиет беринъиз. Сонъра шаирнинъ шахсий фикирлерини тасдыкълагъан сатырларны тапынъыз).

2. Шаирнинъ гонъюлю насыл бир къасеветнен толу? Гъурбетликте булуныр экен, о, кимнинъ акъкъында къайгъыра? Онынъ, «бинъ йыллыкъ седлерни йыкъсам, якъсам!..», «чыкъарсам гъарип халкъымны тар гольчиктен, кенъ дерьягъа эткизсем, болсам озен!» деген сёзлеринде насыл муим маналар тасавур этильгенини айтып олурсынъызмы?

3. Шаирнинъ хаялында джанландырылгъан халкъ симасы ве тувгъан юртта тизиледжек янъы девлет анги сатырларда муджесемленгендир? Окъуп тапынъыз.

4. «Янъы отлар, чечеклер оссе ерден, бир янъы халкъ тёресе, айгиди, бирден!..» киби сатырларынен муэллиф не демек истей? Бу сатырларда онынъ билъдирген фикирлери халкънынъ парлакъ келеджегинен багълымы?

5. Шиирде талиль этильген меселелер эсасында шаирнинъ ватанперверлик ислерини айдынлатмагъа тырышынъыз. Ватанперверлик ислерини тешкиль эткен амеллерни айырынъыз.

ЯНЫКЪ¹ КЪАВАЛ

Бир ирмакъ болып да, сынджырсам² кольге,
Я бир коль болсам да, серильсем³ чёльге!..

Бир джуке болайым къаялар ичинде,
Чевирсин кевдемни къарувлы селлер⁴,
Къаядан къаягъа шыпырсын еллер,
Йылдырым ишлесин яш фидан экенде...

Кичкене саваплар, кичкене эмгеклер⁵
Кичкене гуняхлар язмасын мелеклер!..

Ольмектен къоркъаман гъафиллер кибик⁶,
Олийим тавларда, аслымда кийик!..

¹ яныкъ – къасеветли, къайгъылы

² сынджырсам – акъып, тёкюльсем

³ серильсем – айылсам, сувумнен чёльни тойдурсам

⁴ къарувлы селлер – кучъюлю селлер

⁵ эмгек – эмек, иш, замет

⁶ гъафиллер кибик – апансыздан олып кечкен вакъиада не япаджагъыны билъмегенлер киби

Бир олю болайым мезарсыз, ташсыз,
Къадимсиз, зикирсиз, яланджы козьашсыз!..

Тиймесин тенеме титреген эллер!..
«Ольди!» демесин тувмай¹ ольгенлер!..

«Кирли!» деп ювманъыз ольгенлер темиздир!
Ольгенлер къайгъысыз, къоркъусыз, тегиздир².

Ешиллик ерлерде, сельбилер тюбюнде,
Комюльсин бир даа яшамакъ тилеген!
Дженнетке кирмекчюн савап ишлеген,
Киминъ, ке китабы, анахтар джебинде!..

Яшавдан къоркъмагъан, олюмден урькмеген,
Яшавчюн тиленип, тоз ёлда юрьмеген,
Эр вакъыт тырмашкъан, терлеген эрлер,
Дженнетке кирселер, дестурсыз³ кирерлер!..

* * *

Бекир, сен зайыфсынъ, къарувынъ къайткъан⁴,
Ананъ бешигинъде тылсымлар айткъан;

Сен бир тар кольдесинъ, бакъалар достынъ,
Энъ чапкъан вакътинъде шуларны оздынъ!..

Юксельдинъ коклерге къамыштан юксек!..
Далгъанынъ сазлыкъ, сазлыкъ тюбюнеджек!..

Бильмиймен, баш дуванъ макъбул болурмы..
Такъдирмен ольмектен башынъ къутулырмы?..

Йигитлик тилегинъ, ачувынъ уфакъ...
Юуртынъда къая ёкъ, сувлары къургъакъ...

Кичкене тавлардан вулканлар чыкъмаз...
Алчачыкъ агъачны йылдырым якъмаз...

Ялынъыз бир шейинъ – йигитлик малынъ:
Къутарса къутарыр – яныкъ къавалынъ!..

Акъмесджит, 1922 с.

¹ тувмай – догъулмайып

² тегиздир – тюм-тюздир

³ дестурсыз – изинсиз, рухсетсиз

⁴ къарувынъ къайткъан – такъатынъ биткен

Суаллер ве вазифелер:

1. «Тынч татар чёлюнде», «Ой, сувукъ шу гъурбет», «Дунай таша», «Яныкъ къавал» шиирлеринде тасвир олунгъан меселелер девам этилеми?

2. Эр бир инсаннынъ бу бакъый омюрге япкъан хызмети насыл амеллер эсасында къыймет кесиледжек? Шиирде бу акъта насыл сатырлар бар? Оларны окъуп, анълатынъыз.

3. Халкъымызнынъ кечмиши ве келеджегинен багълы сатырларны шиирде айырынъыз. Оларнынъ да эсас маналарыны анълатмагъа аракет этинъиз.

Эдебият назариеси

Лирик къараман акъкъында

Лирик эсерлерде шаирнинъ я да халкънынъ омюринде олып кечкен денъишювлер нетиджесинде пейда олгъан гъамкъасеветлер, тюшюнджелер, рухий вазиятлер тасвирлене. Бу дуйгъуларны эсерни язгъан шаир ис эте. Шаир аятий вазиятлерге нисбетен олгъан дуйгъуларыны лирик сималар вастасынен ифаделей. Амма бу тюшюнджелер тек шаирнинъ рухий дюньясыны бильдирген тюшюнджелер дегильдир. Бу тюшюнджелер девир сынавыны кечкен бутюн инсанлыкънынъ тюшюнджелеридир.

Лирик эсернинъ эсас къараманы шаирдир. Яни шаирнинъ шахсиети лирик къараманнынъ симасында умумийлештирилип косьтерильгени ичюн, лирик къараман эсернинъ меркезий симасы сайыла. Эсерде шаир ве лирик къараман, лирик къараман ве шаир даима бераберликте аракет этелер.

Бекир Чобан-заденинъ «Дунай таша», «Тынч татар чёлюнде», «Ой, сувукъ шу гъурбет», «Яныкъ къавал» серлевалы шиирлери лирик шиирлердир. Чюнки бу шиирлерде шаирнинъ ички дюньясы, рухий вазияти, этрафтаки барлыккъкъа шахсий мунасебети тасвир олунгъандыр. Бу эсерлерни ватанперверлик, ватандашлыкъ, халкъсеверлик киби мевзулар бирлештире.

Лирик къараманнынъ тюшонджелери – шаирнинъ тюшондже ве фикирлеридир.

Лирик къараман халкънынъ бир векилидир. Тувгъан халкъынынъ такъдирини къайгъыргъан лирик къараман оны бу вазиятлерден чыкъармакъ чарелерини арай.

Инсанлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!..

Чыкъарсам гъарип халкъымны тар кольджиктен,
Бир янъы халкъ төресе, айгиди бирден!..

Лирик къараман халкъына бахт-сеадет тилеген, халкъыны джан-юректен севген инсандыр. О, халкъынынъ келеджеги огърунда атта джаныны феда этмеге азырдыр.

Я джуртны къоруй да, сюремиз омюр...

Я «Джурт» деп джана да, боламыз комюр

Шаирнинъ халкъына хызмет этив мевзусы онынъ эсерлеринде кыяслар, эпитетлер вастасы иле айдынлатылалар. Шаир тарафындан ишлетильген бутюн бедий тасвирий васталар эсернинъ миллийлигини юксельтелер.

Ташсам, акъсам, санджырсам, серильсем ве даа булар киби бир чокъ шиирлерде къулланылгъан фииллер лирик къараманнынъ ве умумен бутюн халкънынъ арекети, истеги, эмирини ифаделейлер.

Бекир Чобан-заденинъ эсерлериндеки лирик къараман юртуны, халкъыны севген ве оларны къайгъыргъан акъыкъатсевер ве алидженап инсандыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Лирик эсерлерде инсаннынъ насыл ички дуйгъулары тасвирлене? Бу ис-дуйгъуларны тасвирлемеге ярдым эткен васталарны айтынъыз.

2. Лирик къараман анълайышыны тарифленъиз. Лирик къараман симасында насыл чизгилер тасвир олуна?

3. Лирик къараман ве шаир арасындаки багъны тарифленъиз.

АМДИ ГИРАЙБАЙ ^[9] (1901–1930)

Къырымтатар эдебияты тарихынынъ йигирминджи сенелеринде иджат эткен ве иждадынен шириетимизни миллий анъанелернен зенгинлештирип, шириетнинъ зумрют таджы сайылгъан Амди Гирайбай 1901 сенеси февраль айынынъ он дёртюнде Кефе уездининъ Ени Къале коюнде дюньягъа кельди. Онынъ эзан ады – Абдулъзахат Абдул Лятиф огълудыр.

Амди Гирайбай 1910 сенеси Къарасувбазар иптидаий мектебини битире. Он учъ яшыннан шиирлер язып башлай. «Къырым гулю», «Оксюз», «Къартал», «Яз», «Къыш» адлы кыскъа шиирлерлери 1915 сенеси языла.

1917 сенеси Акъмесджитте ачылгъан рушдие мектебине окъумагъа кире, лякин, инкъиляп себебинден, рушдиедеки окъувыны битирип оламай. 1917 сенеси Амди Гирайбайнынъ «Эляк олды йигитлер» адлы шири дердж олуна.

Джемаатчы яш шаир 1918–1919 сенелери генчлик арасында ичтимаий ишлер алып бара. Акъмесджит Рушдие-синде озъ тешеббюсинен талебе джемиети къура ве 1920 сенеси большевиклер тарафындан ачылгъан гимназиягъа окъумагъа кире.

1921–1922 сенелери мемлекетте ачлыкъ башлангъаны себебинден, окъувыны яры къалдыраракъ, миллет ишлери комиссарлыгъында чалышып башлай.

Генч шаирнинъ иждадий яратыджылыгъы хусусан йигирминджи сенеден сонъ кенишлей. 1920–1922 сенелери ана юртны, тувгъан миллетни къорчалагъан генчликни курешке давет эткен шиирлер яза. Бу эсерлер «Бильги», «Илери»,

журналларында ве «Яш къувет» газетасында дердж олуналар. Сонъра исе 1922 сенеси нешир олунгъан «Джашларгъа» серлевалы шиирлер джыйынтыгъында нешир этиллер. Бу джыйынтыккъа «Кетме, балам, айыптыр» (1919), «Эски татар мектеби» (1919), «Хош кельдинъиз» (1920), «Ачлыкъ» (1921), «Яш татарларгъа» (1921), «Джигитке» (1921), «Татар оджасына»(1921), «Джигитнинъ джыры», (1922) «Джашлыккъа»(1921) киби даа бир сыра шиирлери кирсетиле.

1921 сенеси аз бир вакъыт девамында рабфакта окъуй. Эки йылдан сонъ, 1923 сенеси Вели Ибраимовнынъ ярдымынен, Истанбулгъа кетип, андаки дарульфунуннынъ филология шубесине окъумагъа кире. Учъ сенеде бу шубени мувафакъиетнен битирген Амди Гирайбай «Къырым тарихы» адлы диссертациясыны язып, бутюн профессорларны шашыра. Иште, шу вакъыт, Истанбул университетининъ оджалары асыл Абдульэхат адыны денъиштирип, онъа Амди Гирайбай лагъабыны берелер.

1926 сенесининъ сонъунда Истанбулдан Къырымгъа къайтып келе, миллий маариф ве медениетимизнинъ инкишафына буюк иссе къоша. Ленинградда (Петроградда) педагогика институтынынъ тарих факультетини ве Истанбул университетининъ филология факультетини битирген Айше Сейдаметова (Джемилъ Сейдаметнинъ къызкъардашы) ве Амди Гирайбай шу сенеси эвленелер.

1927 сенеси онынъ омюринде мудхиш девир башлана. Оны шу сенеси июнь айынынъ йигирми секизинде ГПУ тюрмесине апске алалар ве вахший усуллар къулланып, чекиштирелер, соргъу кечирелер. Нетиджеде, 1928 сенеси январь айынынъ йигирми едисинде Тюркие джасусы сыфатында кимлернен багълы олгъаныны огренмек макъсады иле, азат этип, эвине къайтаралар.

1928 сенеси август айынынъ биринде Амди Гирайбай кене соргъугъа чагъырыла. Чешит тѣхмет, ифтиралар устюне юкленип, миллетчиликте къабаатланып, 1930 сенеси сентябрь айынынъ он учюнде Москвада «Бутырка» апсханесинде вахшийджесине ольдюриле.

Арадан 61 йыл кечкен сонъ, 1991 сенеси апрель он едиде акълана.

Къырымтатар эдебиятынынъ йигирминджи сенелеринде миллий медениетимизнинъ бутюн сааларында янъы иджат деври башланды. Бойле ынтылыш эльбетте, бу девирде яратылгъан эсерлернинъ бедий севиесининъ зайыфлашмасына тесир этти. Амма Амди Гирайбайнынъ шириетинде бу ал озюндже бир алель-хусус чизги алып, кениш инкишаф етише.

Девирнинъ кучлю акъынтысы бутюн джемиетни озь даиресине уюруп кеткенине бакъмадан, Амди Гирайбайнынъ шиирлеринде миллий рухийет, миллий анъ ве маневий дюньябакъыш меселелери тек онынъ къалемине аит усул ве услупте косьтериле.

Шаир эсерлерини саде халкъ тилинде, чокъусыны чель шивесинде яза. Халкъымызынынъ аятыны ве базы эскирген адетлерини «Заваллы татар къызы» (1921), «Талакъ» (1921) киби назм эсерлеринде ифаде эте. Миллий эдебиятмызда корюмли ер туткъан «Иджрет» поэмасы 1927 сенеси басыла.

Тюкенмез къалемини драматургия саасында сынагъан Амди Гирайбайнынъ 1919 сенеси «Эски татар мектеби», 1923 сенеси «Оксюзлер» киби серлевалар алтында балалар ичюн язылгъан пьесалары нешир олуна.

Шаирнинъ вефатындан сонъ, 1935 сенеси Романияда чыккъан «Къырым шиирлери» меджмуасында онынъ миллий эдебиятымызынынъ тарихы акъкъында язгъан «Къырым эдебиятына бир бакъыш» серлевалы ильмий макъалеси басыла. 1944 сенеси кене де Романияда шаирнинъ «Яш татарларгъа» адлы назм эсерлер джыйынтыгъы нешир олуна.

1997 сенеси Акъмесджитте «Таврия» нешриятында Амди Гирайбайнынъ назм эсерлер джыйынтыгъы нешир олуна.

Бойледже, бутюн анълы омюри бою миллетининъ парлакъ келеджеги ичюн къайгъыргъан, миллетпервер Амди Гирайбайнынъ эсерлери халкъ арасында окъулып, ватанперверлик рухунен нурлангъан дуйгъу-ислерини хатырлатып тураджакълар.

Суаллер ве вазифелер:

1. А. Гирайбайнынъ окъув деври къаерлерде ве насыл кечти? Онынъ аяты акъкъында икяе этинъиз. Къач яшындан шиирлер язып башлагъан эди?

2. 1915–1927 сенелери девамында яш шаир насыл шиирлер ве эсерлер яратты?

3. Онынъ эсерлерининъ эсас хусусиетлерини айтынъыз? О, шиирлеринде халкъымызнынъ, миллетимизнинъ къайсы тарафларыны тасвирлемеге тырышты?

4. Романияда А. Гирайбайнынъ насыл макъалелери ве джыйынтыкълары нешир этильди?

5. А. Гирайбай не вакъыт якъаланды ве къачынды сенеси вахшийдже ольдюрильди? Къачынды сенеси акъланды?

6. Шаир анги шиирлеринде халкъымызнынъ аятында эскирген адетлерни ифаде эте?

7. Амди Гирайбайнынъ балалар ичюн язганъ эсерлерининъ серлеваларыны айтынъыз. Бу эсерлер къачынды сенелери азылды?

Амди Гирайбайнынъ шииретине даир

Амди Гирайбай озюнинъ иджадынен шииретте миллий шуурнынъ джанланмасына хызмет эткен эдебий джерьянгъа темель азырлагъан шаирлерден биридир. Онынъ шиирети мевзусынынъ кенишлигинен ве миллий чизгилернинъ тасвир олунувынен гъает зенгиндир. Бу эсерлерде джесюрликке ынтылыш, халкъымызнынъ парлакъ келеджегине ишанч киби дуйгъулар эминликнен тасвир олунмакъталар.

Халкъ арасында миллий анънынъ осьмесине хызмет эткен Амди Гирайбай озюнинъ иджады иле миллий шииретимизнинъ гъаевий мундериджеси эм де шеклине янъылыкъ кирсетти. Хусусан, 1920–1922 сенелери азылганъ эсерлеринде халкъ башына тюшкен мушкуль мусибетлер ичтимаий-сиясий тюр алып янъгырагъаны бу девир шииретинде муим бир янъылыкъ эди.

Бу девирде Къырым де беяз ордунунъ, де большевиклернинъ элине кечкени, ярымадада яшагъан халкънынъ аяты мушкуллешкени шаирни битараф къалдырмады. Амди Гирайбай бу яшайышнынъ шааты оларакъ, эсерлеринде, шу девирде яшагъан къараман симасына акъикъий джигит сыфатыны синъдирип, коюзмиз огюнде джанландырды.

Тувганъ юртуны, миллетини севген къараман джигит – кимседен ве ич бир шейден къоркъмайып, намыны, шаныны къорчалагъан, озюнинъ ким олгъаныны билъдирген инсан

оларакъ тасвирленди. Шаир, эр бир агъыр мушкуль вазиеттен насыл этип чыкъмагъа керек олгъаныны, осеяткъан генчлерге насиат беререк огрете ве мураджаат эте:

Эй, джигит, къальбинъи йылдырым урса,
Душманынъ коксюнъи тепмелеп турса,
Мезарынъ устюне сарайлар къурса,
Астындан кене де «акъман» деп багъыр,
Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр.

Бу сатырларда ана фикирнинъ гъаевий шерефи сакълыдыр. Насиат бериджи бу гъаевий сатырларда терен мана муджесемлене. Келинъиз, бу сатырларда тариф олунгъан маналарны бираз олса да, анъламагъа тырышайыкъ.

«*Къальбинъни йылдырым урса*» – омюрде олып кечкен денъишювлер, акъсызлыкътан гонълюнъ кырылса, йылдырым алтында къалып, янгъан киби къавурылса, демектир.

«*Душманынъ коксюнъи тепмелеп турса*» – душманынъ даима коксюне дарбелер эндирип турса, адалетли яшавда сангъа къаршылыкъ косътерсе, «*мезарынъ устюне сарайлар къурса*» – миллетнинъ эджададыны аякъ астына алып, озюни юксельтсе, демектир.

«*Астындан кене де «акъман» деп багъыр*», – озюнъни алчалтмагъа, акъаретлемеге ёл берме, демектир.

Миллетнинъ къорчалануву огърунда алып барылгъан куреште бирдем, берабер, бирлик олмакъ меселеси муимден-муим вазифе олгъаныны шаир «*Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр*» – деерек насиат бере.

Миллий гъаелернинъ огърунда япылгъан къараманлыкъ ич бир вакъыт унутылмагъаныны исе «*Джигитлик ич ольмез, хавфынъ олмасын...*» яни къоркъунъ олмасын, къоркъма киби нетиджели сатырларда къандырыджы нутукъ иле ишанч бильдириле.

Бу бир шиирининъ мисалинде, биз шаирнинъ миллетининъ келеджегини юректен къайгъыргъан, миллетининъ башына насыл бир адджы такъдир келеджегини эвельден дуйгъан, амма сонъки дакъикъасында биле, озъ дюньябакъышындан, сёзюнден къайтмагъан ве таймагъан миллетпервер инсан олгъаныны коремиз.

1921 сененинъ январь айынынъ йигирми бешинде язылгъан «Татар ичюн» шииринде айны гъаелер девам этиле. Затен, къырымтатар эдебиятынынъ энъ кыйметли шахэсерлерининъ сырасы бу эсернен зенгинлеше.

Эсерге синъдирильген фельсефий теренлик шиирнинъ кыйметини юксельте. Эсерге къуюлгъан миллий муит девирнинъ вазиятини даа да терен ис этмеге давет эте. Та кечмиш асырлардан берли халкънынъ вазияти бойле олгъаныны яхшы бильген шаир озюнде буюк бир кучъ тапа. Козюнинъ огюнде чал сакъаллы къарт сифатында кечмиш джанлангъанда:

Бир арсландай баш тиклеймен, тураман,
Санки джавны къалибинден ураман,
Кенъ темельни инечикмен къазаман,
Емин этип, шу сёзлерни язаман –

деп, ант эте. Шаирнинъ къальбинде миллий курешнинъ, исъянынъ кыгъылчымлары нешелене. О, «*Мен Алтайнынъ бир чечеги – татарман!*» – деп гъурурлана. Бу сатырларында истибаткъа къаршы исъян янъгъырагъаныны дуямыз. Бу гъаевий-бедий ёнелиш онынъ акъикъатен халкъ шаири олгъаныны тасдыкълай.

Бойле этип, Амди Гирайбайнынъ ичтимаий-сиясий лирикасыны тешкиль эткен ватанперверлик, тувгъан юртны, миллетни къорчалав, генчликни курешке чагъырув киби мевзулары бу эки шииринде кениш айдынлатыла.

Осеяткъан несильге нисбетен ашлагъан умюти ве ишанчы бедий усталыкънен ифаде этиле. Эсерде къулланылгъан ибарелерде фельсефе кенишлиги дююла. Шаир, миллетининъ генч несLINE мураджаат этерек, гуя башына кельген акъсызлыкъларны тасвирлеп, илериде даа оладжакъ акъсызлыкъ ве укъукъсызлыкълардан къорчалай.

Шаирнинъ шиириетинде азатлыкъ, миллий тасиль, ахлякый меселелерге багъышланып, айдынлатылгъан мевзулар ичтимаий-сиясий, умуминсаний меселелернен сыкъ багъланып, акс олуна. Оларнынъ эписи шаирнинъ миллет-северлиги, джесарети, шаирлик истидады ве ватанпервелик чизгилерин теренном этмектедир.

Шаир, алевленген юрегиндеки дуйгъуларны бутюн табийлигинен джанландырмагъа бильген бир уста сыфатында, козюмиз огюнде кевделене. Классик негизлер, халкъ агъыз иджадынынъ нумюнелери анъаневий шекильде бирлешип, шиирнинъ къыйметини юксельтелер.

Амди Гирайбайнынъ миллий дегерликлеримизнинъ зенгинлигини шерейлендирген **«Багъчасарай»** ве **«Къарасув»** серлевалы шиирлеринде кечмиш тарих, шаирнинъ ве лирик къараманнынъ шахсиети, халкънынъ келеджегинен тенъештирилип такъдим олуна. Бу эсерде тасвирленген левхалар табийлигинен бизни джоштуралар.

Эки къадимий шеэрнинъ тасвири алтында лирик къараман, шаир, халкъ симасы ифаделене. *«Багъчасарай, Хансарай, дертли сарай», «Ай, Къарасув, Къарасув, къарт Къарасув, джаш чагъынгда джуректен урулгансынъ»* киби сатырларда шеэрлернинъ ве халкънынъ башына келип кечкен адиселер бир такъдир олгъаны косътерилип, миллий мукъаддес чизгилер шерейлендириле.

Бу шеэрлернинъ кечмиш тарихы эр эки шиирде пек ачыкъ-айдын ифаделене:

Кябесидир татарнынъ Багъчасарай,
Бугунъ халкънынъ козюнде хор болса да,
Татар кене къыбла деп онъа къарай,
Багъчасарай багъында гуль солса да.

Къарасувда къарт анам къар джалагъан,
Ят-ябанджы татарны хорлагъанда,
Душман сени айлакъ да пек талагъан,
Сыкъыштырып Къырымны зорлагъанда.

Бу дёртлюклерде шеэрнен халкънынъ кечмиши бир хор кечмиш олгъаны косътериле. Бунъа бакъмадан, шаир шеэрлернинъ ве халкънынъ келеджегине умют багълагъаныны, рухтан тюшмегини, миллетининъ ве шеэрлернинъ парлакъ келеджегини козь огюмизде джанландырып, юксек меаретле тариф эте.

Бойледже, къырымтатар эдебияты тарихынынъ йигирминджи сенелер классик шиириетнинъ темели, негизи ве анъанелерини эсерлеринде девам эткен ве, бар акъикъатны

олгъаны киби тасвирлеген шаирнинъ иджады, халкъ тилининъ миллий джеухерлеринен ашланылып язылгъаны ичюн, халкъ арасында эбедий яшайджакътыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Амди Гирайбай шириетте насыл эдебий джерьянгъа темель азырлагъан шаирдир? Онынъ шириетинде насыл меселелер айдынлатылгъаныны айтынъыз.

2. Тувгъан юртуны, миллетини севген къараман джигит эр бир агъыр мушкуль вазиегтен чыкъа биледжегини шаир анги бир эсеринде тасвирлей? Сатырладан мисаль кетирип, анълатынъыз. О, генчлерге насыл мураджаатнен булуна?

3. Миллий гъаелернинъ огърунда япылгъан къараманлыкъ акъкъында шаир насыл фикирлер бильдире? Мисаллер кетирип, бу акъта шахсий фикринъизни бильдиринъиз. Б. Чобан-заденинъ шириетинен сесленген сатырларны хатырламагъа арекет этинъиз.

4. Миллетининъ келеджегини юректен къайгъыргъан, дюнья-бакъышындан, сёзюнден къайтмагъан ве таймагъан миллетпервер гъаелерини шаир анги шииринде девам эте? Насыл этип бу гъаелер шиирде тасвир олунгъаныны сатырлардан мисаль кетирип анълатынъыз.

ДЖИГИТКЕ

Эй, джигит, къальбинъи йылдырым урса,
Душманынъ коксюнъи тепмелеп турса,
Мезарынъ устюне сарайлар къурса,
Астындан кене де «акъман»¹ деп багъыр,
Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр.

Дерьялар буз болып устюнге джавса,
Парланса бу дюнья, бошлыкъкъа авса²,
Душманынъ сулюкдай къанынъны савса³,
Ичинъде джангъан от сёнмесин, джансын,
Артынъдан къалгъанлар «джигит» деп анъсын.

¹ акъман – акълыдырым, меним айткъаным догърудыр

² авса – авдарылса, теренлерге тюшип кетсе

³ савса – сагъса, сувурса

Эгер де къальбинъде джангъан от сёнсе,
Менлигинъ кырылса, хорлукъкъа конъсе,
Чархынъ¹ токътаса, терсине дёнсе,
Умютинъ узулип гонълюнъ солмасын,
Джигитлик ич ольмез хавфынъ олмасын...

1921 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Миллетнинъ парлакъ келеджеги огърунда япылгъан къараманлыкълар шиирде насыл тасвир олуна?

2. Шаир насыл ибарелерде джигит симасыны тарифлей? Акъикый джигитнинъ табиат чизгилерини ифаде эткен сатырларны сечинъиз, анълатынъыз.

3. Амди Гирайбайнынъ «Джигитке» серлевалы шииринде лирик къараманнынъ къасевети неден ибарет олгъаныны айтынъыз. Бу къасеветнинъ къуветлендирилип айтылгъан сатырларыны къайд этинъиз.

БАГЪЧАСАРАЙ

Багъчасарайлы Айше тотайгъа

Багъчасарай, Хансарай, дертли сарай,
Кунеш акъшам сюзюлип къавушкъанда,
Мезарындан баш тиклеп, Гирай къарай,
Кунь сакъланып, ай тувып авушкъанда.

Багъчасарай дегенде козьлериме,
Джылай тургъан бир оксюз кыыз корюне,
Къулакъ сал, эй тувгъаным, сёзлериме,
Хансарайнынъ козь ташла бир тёрюне.

Кябесидир татарнынъ Багъчасарай,
Бугунъ халкънынъ козюнде хор болса да,
Татар кене кыыбла деп онъа къарай,
Багъчасарай багъында гуль солса да.

¹ чархынъ – омюринъ, омюр копчегинъ

Багъчасарай деселер, козь торлана,
Гонълум джоша, мугъайып къальбим джылай,
Ичке акъа козьяшлар, джан хорлана,
Багъчасарай, йыкъылдынъ ничюн булай¹?

Медресеси, мектеби, чардакълары,
Бирер тенбель ювасы – къаве болгъан,
Озь топрагъы, чай ичкен бардакълары,
Къавелерге татарлар къойдай толгъан.

Багъчасарай, юкълама, баарь кельди,
Кунеш тувды, дюньяны ярыкълатты,
Кесерткилер, йыланлар талып ольди,
Сенинъ сабырынъ душманни айыкълатты².

Багъчасарай, багъчалар, багъчасы бол,
Бульбуллеринъ джырласын, джырласынлар,
Сен татарнынъ озь кучю, акъчасы бол,
Чечеклеринъ Къырымны сырласынлар³.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирде миллий мукъаддес чизгилерни тарифлеген сатырларны сечинъиз.
2. Шаир шииринде Багъчасарай, Хансарай акъкъында левха яраткъанда «дертли сарай» ибаресини къууллана. Бу ибаре шеэрнинъ кечмиш тарихыны айдынлатмагъа хызмет этеми?
3. «*Кябесидир татарнынъ Багъчасарай*» ошатувына бенъзеген келимени сиз анги шаирнинъ шииринде расткельген эдинъиз? Хатырлап, тенъештиринъиз.
4. Шиирнинъ девамында «дертли сарай» ибаресини терен ве кениш анъламагъа ярдым эткен сатырларны айырынъыз.

¹булай – бойле

²айыкълатты – шашмалатты, серсемлетти

³сырласынлар – дюльберлештирсин, гузеллештирсинлер

КЪАРАСУВ

*Къарасув акъкъында бир шей
язмагъаным ичюн опъкелеген
Чобан кызы Зелиха тотайгъа*

Ай, Къарасув, Къарасув, къарт Къарасув,
Сен дженнетнинъ төрюне къурулгъансынъ,
Джайлавлардан козюнъе чалт бара сув,
Джаш чагъынъда джуректен урулгъансынъ.

Къарувлысынъ Къарасув къартайсанъ да,
Топрагъынъда азизлер джайрап джата,
Бугунъ эски кучюнъни джокъ сайсанъ да,
Сенден чыкъкъан джигитлер эрлик сата.

Къарасувда къарт анам къар джалагъан,
Ят-ябанджы татарны хорлагъанда,
Душман сени айлакъ да пек талагъан,
Сыкъыштырып Къырымны зорлагъанда.

Пешман эттим мен сенден кеткениме,
Айланаджакъ мен сагъа къайтаджакъман,
Танърым шахид¹ шай емин эткениме,
Дертлеримни тек сагъа айтаджакъман.

Къарасувнынъ кузьдеки тойларында,
Боткъа пише, пирничтен я да тюйден,
Къызлар джурер аралыкъ бойларында,
Тойларындан сонъ къызлары чыкъмаз уйден.

Къарасувнынъ джашлары тойларында,
Джырлагъанда эвлерни зирильдетир²,
Мырза, къара ёкътыр ич сойларында,
Чингенеси давулны гурюльдетир.

¹Танърым шахид – *мында*: оладжакъ шейлернинъ догърулыгъыны танърым тасдыкълар

²зирильдетир – къалтыратыр

Къарасувнынъ бульвары, къарагъачы,
Мелешелик, чечеклик, шаир джурты,
Лякин бугунъ къуругъан дал агъачы,
Оны ичтен кемирген сыртнынъ къурты¹.

Къарасувнынъ дёрт гулю, акъ къаясы,
Хан джамиси оксюздай монълы² тура,
Денъишмеген ичте де кок боясы,
Къарасувгъа баргъанда, джурек ура.

Ай, Къарасув, Къарасув, Къарт Къарасув,
Къоркъма кене тирильдинъ, яшайджакъсынъ,
Учлю-дёртлю эгизле, арт Къарасув,
Джанты ачкъан бир гульге ошайджакъсынъ.

1921 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ватанперверлик, миллетсеверлик чизгилерни тарифлеген сатырларны къайд этинъиз.

2. Миллий анъанелер анги дёртлюклерде усталыкънен косътерильгенини анълатынъыз.

ТАТАР ИЧЮН

Татар алын тефтиш этип³ джурьгенде,
Мен бу оксюз татарларны корьгенде,
Козьяш тёкип, джыламагъа башлайман,
Джавнынъ кучюн козьден тёбен ташлайман⁴.

Буюк бир кучь табаман мен озюмде,
Балкъ-джалкъ этип джашын джашнай⁵ козюмде,
Чал сакъаллы бир къарт келе къатыма,
Мен джер тепип атланаман атыма.

Бир арсландай баш тиклеймен тураман,
Санки джавны къальбинден ураман,

¹ сыртнынъ къурты – *бу ерде*: четтен кельген кельмешеклер

² монълы – башы асыкъ, кейфсиз, къасеветли

³ тефтиш этип – сорап, арашытырып

⁴ козьден тёбен ташлайман – корьмеген киби олам

⁵ джашын джашнай – яшын яшнай, йылдырым йылтырай

Кенъ темельни инечикмен къазаман,
Емин этип, шу сѣзлерни язаман:

Татар ичюн джехеннемде янарман,
Татар ичюн къызыл откъа атарман,
Татар ичюн кольмегимни сатарман,
Мен Алтайнынъ бир чечеги – татарман!

Къол котерип татар, татар! дегенде
Татар къаны сынъырларгъа кельгенде,
Мен дюньягъа бир джумурдыкъ¹ урарман,
Душманымнынъ таджын, тахтын къырарман!

Татар ичюн дерьяларны тыярман,
Бир иненинъ тешигине сыярман,
Татар ичюн инджерермен, азарман,
Татар сѣзюн башташыма язарман!

Татар ичюн дарагъачкъа асылсам,
Топракъ болып, аякъларман басылсам,
Джер астында кене де шай айтарман:
«Татарман!» – деп, мен ахретке къайтарман!

1921 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Татар ичюн» серлевалы шиирде насыл мевзулар айдын-латыла?

2. Шаир осеяткъан генч несильге насыл мураджаат эте?

3. Шаирнинъ «Джигитке», «Багъчасарай», «Къарасув» ве «Татар ичюн» шиирлери сизинъ къальбинъизде насыл дуйгъулар пейда эттилер? Бу шиирлерни окъугъанда, сизинъ хатыранъызгъа насыл аятий левхалар ве сималар синъип къалгъаныны икяе этинъиз.

4. Шаирнинъ эсерлерини бирлештирген мевзуларны ве гъаелерни айырынъыз. Мисаллернен исбатланъыз.

¹ Джумурдыкъ – юмрукъ

Йигирминджи сенелер несирджилигининъ илерилев хусусиетлери

Йигирминджи сенелерде кырымда чешит неширлер тешкиль олунды. 1921 сенеси «Енъи дюнья» меркезий газета, «Яш къувет» генчлер газетасы, «Бильги» ве «Янъы чолпан» меджмуалары нешир олуна башлай. Йыл сайын меджмуа ве газеталарнынъ сайысы арта. Матбуат саифелеринде бедий эсерлер ве чешит мевзуларгъа багъышлангъан макъалелер басыла.

О вакъыт энди белли олгъан Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Абляким Ильмий, Абибулла Одабаш киби кырымтатар языджылары юксек севиели нефис эсерлер яраталар. Уйкен несиль языджыларынынъ пешинден Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Джемиль Сейдамет, Амет Озенбашлы киби генч языджылар да иджат этип башлайлар. Оларнынъ эсерлери ве макъалелери матбуатта сыкъ-сыкъ басыла.

Эдебиятшынаслыкъ саасында да салмакълы тедкъикъатлар алып барыла. Бекир Чобан-заде, Абдулла Ляtif-заденинъ ве Амди Гирайбайнынъ ильмий тедкъикъатлары ве макъалелери бу саада айрыджа муим ер алалар. Шириет, несир, драматургия ве публицистика саасында дегерли ёнелиш бельгилене, классик эсерлер языла.

Абляким Ильмийнинъ 1926 сенеси «Ачлыкъ хатирелери» («Сюндюсин хатире дефтеринден»), 1928 сенеси «Къуртчу Бекирчик» серлевалы колемли икяесини нешир эте. Баланынъ рухиет дюньясыны терен тасвирлеген бу эки эсер кырымтатар эдебиятынынъ алтын фондуна кирди.

Абибулла Одабашнынъ «Унутмайджакъ», Умер Ипчининъ «Зейнеп тизе», «Куреш» (1925), «Къакълыкъ базарында» (1926), «Ачлыкъ хатирелери» (1927), «Хатип» (1927) икяелеринде о девирдеки омюр бутюн акъикъаты ве варлыгъынен тасвир олуналар.

Несирджилик саасында фааль иджат эткен яш истидатлы языджы Джафер Гъафар «Омюрден орьнеклер» (1927) серлевалы биринджи китабына кирген икяелери иле эдебиятымызгъа янъылыкъ кирсете. «Азманлар» повести, «Ёлджулыкъта» икяелери меджаз усулынен язылгъан маналы нефис эсерлернинъ сырасына кирелер.

Яш язиджылардан Джемиль Сейдамет 1926 сенеси язылган «Къанлы кольмек», «Къуртлагъан кокюс» серлевалы фаджиалы икяелеринен окъуйджыларны терен тюшонджеге далдыра.

Бу девирде публицистика саасында да дегерли ишлер япыла. Матбуат саифелеринде белли муэллифлернинъ чешит мевзуларда чокътан-чокъ тедкъикъатлары ве макъалелери басыла. Амет Озенбашлынынъ «Къырым фаджиасы» (1926) китабы къырымтатар халкъынынъ тарихында, медений аятында, миллий анъынынъ шекилленювинде муим бир адисеге чевириле.

Бу эсерде Русие истилясындан сонъ, Къырымда асыл олган дешетли муит, халкънынъ чар эсарети алтында, акъукъукъсыз хорлангъаны, хырпалангъаны ве ватанындан иджрет этмеге меджбур олгъаны терен тасвирлене.

1928 сенеси совет акимieti тарафындан къырымтатар devlet ёлбашчылары ве зиялыларына къаршы кучлю уджюм башлана. Къырым укюметининъ корюмли эрбабы Вели Ибраимов майыс айында бефтан къабаатланып къуршунлана ве онынъ бир сыра ишдешлери джезаланалар.

Бу фаджиалы вакъиадан сонъ, Къырымда дешетли девир башлана. Корюмли зиялылар, медениет, илим, devlet эрбаплары ачыкътан-ачыкъ такъип этилелер. Оларны, устьлерине уйдурма къабаатлар, ифтиралар юкленилип, акъсыз ерде джезаланалар.

1928–1929 сенелери биринджи къурбанлар арасында къырымтатар зиялыларындан Амди Гирайбай, Абибулла Одабаш, Абляким Ильмий, Амет Озенбашлы ве дигерлери де бар эдилер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Йигирминджи сенелер къырымтатар шириетинде насыл меселелер тасвир олунгъаныны хатырланъыз.

2. Йигирминджи сенелер несирджилигинде ифаде олунгъан мевзулар янъы догъгъан эдебиятнынъ шекилленюв джерьянына хызмет этилерми?

3. Абляким Ильмийнинъ бу йигирминджи сенелерде язгъан эсерлерининъ серлеваларыны айтынъыз.

4. Абибулла Одабашнынъ «Унутмайджакъ», Умер Ипчининъ «Зейнеп тизе», «Куреш», «Къакълыкъ базарында», «Ачлыкъ хатирелери», «Хатип» киби икяелеринде насыл меселелер тасвирленгенини анълатынъыз.

АБЛЯКИМ ИЛЬМИЙ ^[10] (1887–1947)

Къырымтатар эдебияты тарихына салмакълы иссе къошкъан – Абляким Ильмийнинъ омюрине 1920–1930 сенелернинъ сонъунда олып кечкен шиддетли репрессиялар буюк тесир этти. Бу репрессиялар нидже-нидже зиялыларымызнынъ башына къарсамбалы яшайыш ве мусибетлер кетирдилер...

Къырымтатар несирджилигинде дегерли хызметлер япкъан, аджайип сёз устасы Абляким Ильмий (эдебий тахаллюсы Ариф-заде, Алтайлы) Къачы боюнда ерлешкен Эски-Эль коюнде, Аджы-Ариф эфендининъ къорантасында дюньягъа кельди. Зекаветли огълан башлангъыч ве орта тасилини Багъчасарай орта мектебинде ала. Бабасы Аджы-Ариф орта аллы къоранта саиби олгъанындан себеп, огълунынъ алий тасиль алмасына чаре арап, Истанбулгъа окъумагъа ёллай.

1905–1906 сенелери Русие падишасы Николай II-нинъ азлыкъны тешкиль эткен миллетлерге илян эткен уриетлерининъ нетиджесинде четёллерге бармагъа акълары олгъан эди.

О девирнинъ бир чокъ генчлери киби, Абляким Ильмий де Тюркиеге кетип, Истанбул дарульфунунына окъумагъа кире. Тюркие ве Русиенинъ сиясий аягында иштирак эте. Къырымда чар акимиетинден миллий азатлыкъ девиримлерини азырлагъан «Къырымтатар талебе джемиети» не аза ола. Къырымдаки кениш халкъ кутълелерининъ сиясий анъыны уяндыра, чар зулумына къаршы курешке чагъыра. Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Абибулла Одабаш киби илери генчлер иле достлаша.

Абляким Ильмий окъувыны битирип, биринджи джиан дженки башлангъаны себебинден, Къырымгъа къайтмагъа меджбур ола ве мында онынъ оджалыкъ фаалиети башлана. 1914 сенеси о, Тавдайыр медресесининъ мудерриси олып чалыша.

Уста къалем саиби яваш-яваш озюни языда сынамагъа башлай, несир эсерлер яза. 1914 сенеси «Терджиман» газетасында ноябрь айынынъ биринде биринджи джиан дженки мевзусына багъышлангъан «Чубарым, балам» адлы икяеси дердж олуна.

Бундан сонъ о, чокъусы сиясий арекетлерде иштирак эте ве парламентнинъ риясетине сайлана.

Газетаджылыкъта белли бир меаретке иришкен сёз устасы 1916 сенеси бир-эки ай девамында, Асан Сабри Айвазовнынъ ерине къалып, Багъчасарайда «Терджиман»нынъ баш муаррири вазифесинде булуна. Акъмесджитте Абляким Ильмий 1917 сенеси июнь айынынъ йигирмисинден исе мустакъиль суретте «Къырым оджагъы» газетасыны нешир этмеге башлай.

1918 сенеси кене оджалыкъ фаалиетини девам этерек, «Зынджырлы» медресесинде джогърафия дерслерини бере. 1919 сенеси исе «Зынджырлы» медресеси къапалып, оджа ве талебелери дагъытыла.

1920 сенелерде А. Ильмийнинъ къырымтатар тилине багъышлангъан макъалелери ве 1926 сенесинден башлап, «Илери» меджмуасында «Ачлыкъ хатирелери» («Сюндюсин хатире дефтеринден») серлевалы повести нешир олуна. 1928 сенеси онынъ «Къуртчы Бекирчик» серлевалы эсери айры китап шеклинде нешир этиле. Бу эсерлери иле о, джемаат арасында сёз устасы оларакъ таныла башлай.

Абляким Ильмийнинъ иджадий фаалиети чокъкъа сюрмей, шу сенелери бир чокъ оджа, яzydжы ве алимлеримиз репрессиягъа огърайлар. Абляким Ильмий де 1928 сенесининъ декабрь экисинде ОГПУ тарафындан якъалана. Декабрьнинъ он едисинде чыкъарылгъан къарар муджиби, беш йыллыкъ апс муддети иле тюрмеге быракъылып, Сибирьге айдала. Дজেва муддети биткен сонъ да, Абляким Ильмий Къырымгъа къайтмай, Украинада насылдыр бир ишханеде джамджы олып чалыша.

1942 сенесининъ октябрь айында Албат районынынъ меркезинде едиджи-секизиджи сыныфларны битирген истидатлы къырымтатар балалары ичюн ачылгъан лицейде оджалыкъ эте. Дженкнинъ сонъунда рефикъасы иле Романиягъа кетмеге меджбур ола. Абляким Ильмий 1947 сенеси Меджидие шеэринде вефат эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сёз устасы Абляким Ильмий халкъымызнынъ аятында насыл бир къарсамбалар олып кечкен девирде иджат этти? Онынъ аяты акъкъындаки билъгилерингъизнен пайлашынъыз.
2. Абляким Ильмийнинъ оджалыкъ, газетаджылыкъ фаалиети акъкъында икяе этинъиз. «Илери» журналында онынъ насыл бир эсерлери дердж олунды?
3. Муэллифнинъ омюрининъ сонъки сенелеринде олып кечкен вакъиаларны хатырланъыз. Бу вакъиалар къачынджы сенелерде олып кечти?

Баланынъ рухиет дюньясыны тасвирлеген эсер

Къырымтатар эдебияты тарихында бала рухиет дюньясыны ве хусусан миллий рухиетни терен тасвирлеген сёз устасы Абляким Ильмийнинъ икяелери ве повести гъает меракълыдыр. Онынъ эсерлеринде тасвирленген мевзулар халкъымызнынъ белли бир тарихий девирдеки вазиятини акс этелер.

Абляким Ильмийнинъ къырымтатар балаларынынъ рухий дюньясыны тасвирлеген «Ачлыкъ хатирелери» повестинде 1921–1922 сенелери Къырымда олып кечкен ачлыкъ тасвир этиле. Ачлыкъ сенелеринде Къырымда асыл олгъан агъыр вазияет косьтериле.

Бу эсерде акс этильген бала рухиетининъ тасвираты муэллифнинъ сёз усталыгъыны косьтере. Онынъ образлы хаял сюрюви зенгин олгъаныны исбат эте. Къараманларнынъ симасында ифаделенген фикир кескинлиги бу эсернинъ кыйметини юксельте.

Эсерде ана-бабадан оксюз къалгъан балаларнынъ такъдир буук усталыкъ ве кямиллик иле тасвирлене. Бу балалар

тувгъан эвнинъ сыджакълыгына, ана-баба оджагына мухтадж олгъанларыны, балалар эвинде яшагъанда, пек терен ис этелер. Эсерде тасвир олунгъан эр бир левхада баланынъ рухият дюньясы усталыкънен айдынлатыла. Эр бир къараманнынъ дуйгъусы ве фикирлеринде о девирде яшагъан балаларнынъ ички дюньясы терен косътериле.

Оксюз къалгъан Сюдюснинъ симасында 1921–1922 селелерининъ ачлыгы вакътында къырымтатар балаларынынъ башына тюшкен мусибетлер айдынлатыла. Бойле мусибетлерде инсанлар даима бири-бирине ярдым элини узатмакъ керек олгъаны ифаделене.

Сюдюс Акъяргъа кельген сонъ, о ердеки яшайышны койдеки аджыныкълы алынен къыяс этип, шашып къала. Не ичюн шеэрде яшайыш койдекинден бойле фаркълаша, деген суальге джевап тапалмай.

Муэллиф ачлыкъ акъибетлерининъ аджыныкълы левхаларыны, бутюн къорантасынен гъайып олып кеткен заваллы инсанларнынъ такъдирини коюзмиз огюнде усталыкънен джанландыра.

Языджи халкъынынъ келеджегини къайгъырып, яшларнынъ насыл бир инсан олып оседжегини тюшюне. Балалар эвинде Сюдюс, Куддус, Наиле ве Шакир озълерине зенаат сайлайлар ве эр бири келеджектеки омюрни озюнде тасавур этелер. Сюдюс тувгъан койлерини унутып оламай, гъарип анасыны, бабасыны, тувгъанлары ве койдешлерини хатырлай.

Беш-алты йыл девамында бу осьмюрлер осе-етишелер, оларнынъ дуйгъу-фикирлери, дюньябакъышлары денъише. Олар омюрнинъ муреккеплигини анълайлар, озълерининъ ве халкънынъ келеджеги акъкъында къасеветленелер. Оларнынъ эр бири бу омюрге озюне акъикъий ёл тапмагъа тырышалар. Къуддус заводда къала, Наиле тыббият окъув юртунда окъуй. Шакир ве Сюдюс койлерине къайталар. Лякин олар энди бильгили, озълерининъ арекет ве дуйгъуларыны, такъдирлерини идаре этмеге бильген шахыслардыр. Оларнынъ арзу-истеклери тувгъан халкъынынъ яшайышы, такъдиринен багълыдыр.

Бойледже, А. Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повестинде адий къырымтатар къызчыгынынъ такъдири вас-

тасынен сиясетнинъ гъарез ниети мейдангъа чыкъарыла. Халкъымызны ёкъ этмек ичюн, махсус тешкиль этильген ачлыкънынъ дешетлери тасвир этилип, сиясетнинъ вахшиане акъибети айдынлатыла. Халкънынъ келеджеги сайылгъан – осяткъан несильнинъ – къырымтатар балаларынынъ миллий негизден, тамырлардан узюле башлагъаны косьтериле.

Повестте айдынлатылгъан бутюн сималарда халкъымызнынъ умумийлештирилъген бедий суретининъ акси бардыр. Абляким Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повести къырымтатар эдебиятында баланынъ рухиет дюньясыны тасвирлеген терен психологик повесттир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Абляким Ильмийнинъ эсерлеринде халкъымызнынъ аятында олып кечкен насыл бир адиселер тасвирлене?
2. Дженкнинъ менфий тесири эсерде насыл косьтериле? Мисалернен анылатынъыз.
3. А. Ильмийнинъ насыл эсеринде баланынъ рухиет дюньясы икяе этиле?
4. Муэллиф баланынъ ана-баба оджагъына мухтаджлыгъыны анги сималар вастасынен тасвирлей?
5. Оксюз къалгъан Сюдюсининъ симасында къачынджы сенелернинъ ачлыгъы айдынлатыла? Мусибетли вазиятлер вакътында инсанлар озьлерини насыл тутмакъ кереклер?
6. Сюдюс, Къуддус, Наиле ве Шакирнинъ балалар эвиндеки яшайышыны икяе этинъиз. Беш-алты йыл девамьнда оларнынъ дюньябакъышы денъиштимми?

АЧЛЫКЪ ХАТИРЕЛЕРИ* *(Сюдюсин хатире дефтеринден)*

(повесть)
(къыскагъартылгъан)

Ачыкъкъанда, не ачыкъкъаным! Ачкозь эджель маддеси тырмалай, суvara, козьлерим кяде къарара, сёне ки, кяде акъыя, алыкълаша. Ах, бильсенъиз де, не яман ашайджагъым келе!.. Энди къайда барайым? Къомшу-къулум чокътан

безди, догърулдыгъымы корьселер, къапу-баджаны япып, ичке сакъланалар. Къысым-акъраба десек, олар да чокътан юзь чевирди. Дайым, енгепчем эвде ёкъ да. Эвель арасыра чагъырып, бир тилим отъмек ашата тургъан эдилер. Шимди: «Энди, тувгъаным, биз де биттик», – деп эль чектилер. Анамын къызлыкътан къалма досту Сание дудум мени кяде чагъырып тойдура тургъан. Манъа бола, къоджасындан котек ашагъанындан берли о да вазгечти.

Сен дюньянынъ худжурлыгъыны бакъ. Инсан базыда джеми-джемаат арасында, къысым-акъраба ортасында, тувгъан еринде де япа-ялынъыз къала экен! Санки мевлям ёлунда адашып къалгъансынъ... О опыкелер энди бир якъта турсун, нелер тапып ашайым экен?.. Истейим, бермейлер. Тутып алмагъа кучюм етмей. Хырсызлап тапманы тюшюнем – къоркъам. Затен орталыкъта къыйырыладжакъдай шей де ёкъ! Фукъарелер барын-ёкъун ашап битирди, байлар да ашаладжакъдай неси бар, неси ёкъ – сакъладылар. Орталыкъта кене де улакъ-токъул¹ юре амма, бар алчы, бакъайым. Къалтырап тургъан бир джанынъ бар, тип-тирилей сувурып чыкъарырлар... Гъарип Къуртий агъама нелер яптылар: къутургъан копекдай къувалап, тутып, булгъалап ольдюрдилер. Аман, Яраббим, бу инсан джанаварлыгъы бир шейге ошамай экен!.. Не ашайым экен?.. Тюшюнем, тюшюнем уйде-азбарда чалмагъа джарты чарыкъ, ыслав эскиси биле къалмады. От ашар экенсинъ, орталыкъ там-такъыр. Тобан, пичен, чалы-чырпы чайнар экенсинъ, авуз къарышты, такъат етмей!..

Мен бу ачлыкъ саргъошлыгъынен азбаргъа чыкътым. Читлер² арасында чивильдешкен торгъайчыкъларгъа сукъланам, тиш къайрайым амма, насыл тутасынъ?.. Сонъ, бирден-бирге, козюм джаптаки мезарлыкъкъа илише, титрейим. Олюм къоркъусынен къарышыкъ дженнет ашлары козюмин огюне келе. Ай, дейим, шу къушчукълар дженнетте огюме къавурылып келеджегине шимдичик келе къойса да,

* Арап уруфатындан Исмаил Асан-огълу Керимнинъ транслитерациясы. Къырымтатар эдебияты. – Акъмесджит: Къырым-девокъувпеднешир, 1995. – С. 148–212.

¹ улакъ-токъул – бир яшындаки эчки баласы

² читлер – къоралар

гъаджыр-гъуджур бир ашасам. Лякин къайдан аласынъ... учып юрген бир айван озь башына къызарырма. Иште, учты къачтылар, тапсанъ ал. Бойле къызартмалар олса-олса, мендай ачларын хаялындан келип кечкендир. Не исе чаре ёкъ, насыл да олса, тапып ашамакъ керек. Истеп ал, тутып ал, хырсызлап ал... догърусы, бабамлардай олип кетеджегим кельмей. Гъарип бабам ольди. Мезарыны биле тапамадыкъ. Анам десенъ, кефинсиз комюльди.

Манъа кельгенде, иште алым-чулум: орталыкъта къалгъан чуллу, джиренчли, оксюз бир къыз... Эбет, кене яшайджагъым келе. Бу азаплы омюрими бир кунъ даа узатмакъ хатири ичюн, масалларда айтувлы падиша балаларынынъ балдырларыны кесип, минек къушуна¹ къаптыргъандай, мен де балдырымдан бир парча кесип чип-чий ашайджагъым келе. Келе амма! Онъа да юрек чыдаймы я... Ах, Яраббим, бу инсан ачыкъмаса, не ола экен?!

Къаш къараргъан. Мен шай чекишип тургъанда, буруныма кескин бир къатлама къокъусы ура. Насыл англа тайым, джанчыгъым, бир шей олса «миснинъ гъамбер къокъусы»² – дей тургъанлар, амма бу къокъугъа не мисин айры келе, не гъамбер. Мен бир баш ёлгъа фырлап чыкъам. Къокъу кельген якъкъа таба делидай чапам. Ёлда бириси къаршыма чыкъып: «Сюндюс, къайда барасынъ?» – деп мени токътата, къойнундан чыкъарып манъа бир чий къартоп туттура. Бир де бакъсам, о чапкъын – Къуддус экен. Мен оны корьгенимнен: «Къайдан келесинъ я, улан, бу къартопларны къайдан алдынъ?» – деп сорагъандже, о: «Къычырма, джурь къачайыкъ, Сюндюс» – деп башкъа бир лаф къошмайып, мени озь эвлерине суйреп алып кете. Къуддусларын эви де бизим эвдай чыр-чыплакъ, копек ювасына ошап къалгъан. Ах, Сале дудум, гъарип савлыгъында оны къутучыкъдай тутар эди. Эр шейчиги темиз, эр шейчиги ерли-еринде булуныр эди. Бакъ, шимди не алгъа кирген! Ах, бу ачыкъ кимлерни ольдюрмеди де, кимлерни ольдюрмеди... Къуддусын мал дегенде, бир бакъыр чайниги къалгъан. Сале дудумын савлыгъында

¹ минек къушу – шаин, лячин

² миснинъ гъамбер къокъусы – миснинъ (рус.: духи) назик ве гузель къокъусы

йылым-йылым йылтырагъан бу чайнигин ичи-тышы кюе бийлеп къалгъан. Не исе биз шу арада къартопларнынъ бир азыны шунга толдырып, атешке астыкъ. Бир азыны да кульге комъдик. Бир якътан чийли-пишкенли чыкъарып-чыкъарып, ашап тургъанда, зырп этип ичери Асие енгем кирди де козьлерини яшландырып: «Балалар, мен янчыкъ къаве огюнден кечип келем, Мурадша бай къыямет къопарып бара ята. Сен, балам, онынъ килерине¹ далгъансынъ, «оны да агъасыдай ольдюрмек керек» – дейлер. Джаным, балам, сакъланынъыз, сизлерни тапсалар, парча-кесек этерлер». Къуддус бу хаберни анълап абдыракълады. «Мен бу къартопларны онынъ килеринден алгъанда, апайы сезгендай олгъан эди... Айса дуйгъанлар. Энди магъа бу кой арам. Мен артыкъ Акъяргъа кетем. Кетейик, Сюндюс. Бу къартоплар мени де, сени де бар-ёкъ Акъяргъа алып кетер. Истесенъ, айды сен де!»

Биз бу хабер къоркъусынен, къаш къараргъанда, апансыздан ёлгъа чыкътыкъ. Мен даа бу яшыма къадар озь башыма койден тышкъа чыкъкъан бала дегиль эдим. Озюм Акъярын адынен чокътан таныш эдим. Озюни не корьген, не де корьмек акъылыма кельмеген эди. Мен шу къызгъынлыкънен ёлгъа чыкъсам да, бирден-бирге койден айырылмакъ, озю де койден айырылып бир къазакъ шеэринне кетмеге манга яман худжур кельди. Артыма айланып бакъкъан сайын койнинъ, къылыый козьдай чалтылдагъан идаречиклери узакътан узакъкъа козь къырпып, мени чагъыргъандай ола башлады. Бир тарафтан акъшам къаранлыгъы, тумандай бурум-бурум джылгъалары² толдура, байырларны къаплай эди. Кузьнинъ серт еллери узакълардан къатмерли къара булутларны къамчылай-къамчылай бизге догъру айдай, дагъларын шувлата эди. Ава серт, гедже къаранлыкъ, ёл узун эди. Къуддусын айтышына коре, бутюн гедже юрсек, кене сабагъа къадар Акъяргъа бармайджакъ эдик. Я бир де ягъмур ягъса, къайда сыгъынаджакъ эдик?

Кене де озь коюнъ башкъа – хорлагъан олса, аджыгъан да тапыла. Темирша байлар бизни дёгеджек олгъан олса, Асие енгем келип бизни аджыр, къуртармагъа тырышыр эди.

¹ килерине – аранына, ахырына

² джылгъалары – вадийлери, дерелери

Я ёлда-изде къласакъ, бизни ким таныр да, кърчалар? Бир-эки айдан берли олю-тири яшадыкъ, такъан-тукъан кене де яшар кетер эдик. Тезден «паёк» да келеджек дей эдилер... Мен бу шейлерни тюшюнип Къуддускъа: «Айды, кълайтайыкъ», – дейим. Лякин о янына джувукъ алмай. Манъа яхшы бир копек тазири ура. «Кой баба-аналарымызын башыны ашады, барымызны-ёкъумызны кой байлары талап алды... Еди яшымдан берли эль кълапусында чалыштым да, бугунъ мени ёл ортасына котерип аттылар. Бабам балалыгъындан берли Мурадша байларын кълапусында ыргъатлыкъ этти де, кълара куньлерде оны бир кълыш асрап чыкъарамадылар. Агъам коюн орталыджа бир ыргъаты эди. Абкъадыр акълайын бир бузавы ичюн тепелеп ольдюрдилер. Мурадша бай озюмин сачкъан, бабамын суварып чапалагъан кълартопларындан беш-он кълартоп алгъаным ичюн, бакъ, мени де ольдюреджек ола экен. Бизге, Сюндюс, бу арам койден хайыр ёкъ. Биз кълысметимизни башкъа ерден кълыдырайыкъ. Мен догърулгъан еримден кълайтмам. Сен истесенъ, иште кой, мына ёл!» – дей.

Сонъ о манъа Акълярда биздай ач балалар ичюн махсус ерлер ачылгъаныны, юкълары маллелерден Айшечиги де эмджеси анда ерлештирип кельгенини, андаки отъмек боллугъыны, балаларгъа пиляв, паста ашаткъанларыны эшиткенини анълатып, мени янъы баштан чоштырды.

Биз лаф кълызгъынлыгъынен баягъы ёл алгъанмыз. Кой энди корюнмей. Бахтымызгъа булутлар да чезильген, ель де мавукъкъан эди. Къуддусын гурълери, ниетининъ кълаттылыгъы юрегимде онъа къларшы ишанч, сайгъы уяндырды. Акъляргъа сыджакълана башладым. Болдургъан аякъларыма тамла-тамла кълует акълтыгъыны сезгендай олдым. Къуддус: «Айды, анавы атеш башында бир ял алайыкъ¹...» демеген олса, даа юреджек эдим.

Бу атеш бес-белли, биздай джаяв ёлджуларын туташтырып ташлагъан атеш иди. Къуддус чалы-чырпынен буны шу арада туташтырды. Балабан, зевкълы бир оджакъ башы олды. Биз кълалгъан кълартопларны кене кульге комъдик. Сыджакъ-сыджакъ ашадыкъ. Гедже дагъ ичинде, атеш ба-

¹ ял алайыкъ – раатланайыкъ

шында о сыджакъ къартопларны ашамакъ манъа не яман леззетли кельген эди.

Мен ёрулгъаным. Оны отургъан сонъ дуйдым. Бир якътан да атеш ёргъун вуджудымы балавуздай¹ йымшатты. Бу ёргъунлукънен мен Къуддусын тизине янтайып, юкълагъан да къалгъаным...

Балабан бир сарай ичинде экеним. Этрафы мейдан багъчалыкъ. Шу арада анда анам да тапылды, къолумдан тутып мени бир талай балалар ичине ташлап кетти. Мен анамын кеткенини корип абдырадым, чалымсырамагъа башладым. Анавы кызылар мени къушатып алдылар. Менден келип-келип бир шейлер сорамагъа башладылар. Къолларында бирер тилим без отъмек манъа узаталар. Мен де алып ашайым дегенде, Къуддус мени уята, мен онынъ уяткъанына ачувлана да: «Аман, Къуддус, мени не уята къойдынъ, тюшюмде олса да, барем отъмегими ашагъайдым да, сонъ уяткъайдынъ! Отъмек пек сагъындым...»

Мен тургъанда, атеш башы гъумралыкъ² эди. Акъяргъа кеткен-къайткъан джаявлар атеш корип токъталгъанлар. Ичлеринде яш татар апайлары да бар экенлер. Гъариплер Акъяргъа комюр алып кете экенлер. Босагъасындан атлап, тышкъа чыкъмагъан татар апайлары шимди чалпан-чарыкъ комюр алыш-веришине япышкъанлар. Отуз-къыркъ вёрстлик ерге джаяв-чалпы комюр ташыйлар. Араларында отуз яшларында бир марушке, биз къарарларында эки къазакъ баласы, къыркълыкъ бир де татар акъайы бар.

Марушке иш кыдырып, ялы боюна кете экен. Акъярда иш тапмагъан, къазакъ балаларынынъ айтышларына коре, сырт беттен кельгенлер. Къарылгъачлардай, ава сувгъан сайын тайпына-тайпына Акъяргъа кельгенлер, анда да баш сокъаджакъ ер тапамагъанлар да, Ялтаны сыджакъ деп эшиткенлер, анда авуша экенлер. Усть-башлары чуллу олса да, озълери тири, айдамакъ баллар. Онлар дюньяны долашаджакъ, ачтан оледжекке бенъземейлер. Татар акъайы гъарип пек фарыгъан, бети шишик, козылерининъ нуру сёнюк, тили куръмекленген, лакъырдысы да арув анълашылмай. Гъарипнинъ о къадар чокъ дерди бар, ки-

¹ балавуздай – мумдай (рус.: воск)

² гъумралыкъ – къалабалыкъ

тапларгъа сыгъмайджакъ. Тек анълатмагъа меджалы¹ ёкъ. О, озь озюни бильгенден берли, эки къолунен чалышкъан. Беш джанлыкъ чийильдеме хорантаны эки къолнен асрагъан. Хорантанынъ дегирмени онынъ аркъасында чекилип келир, якъары онынъ аркъасында ташылыр, отъмеги онынъ омузында ташылып, чекилир экен. Чалышкъан-чапалагъан сонъ, тамла къуветине къадар тырышкъан, хорантасыны шимдиге къадар кечирген, амма кесатлыкъ², ишсизлик оны бус-бутюн шашыргъан. Хорантасы, бозулгъан бир къуш ювасыдай, дагъылгъан. Озю де сонъ, башыны алгъан чыкъкъан экен. Гъарип о къадаргъа кельген, бильмем Акъяргъа етип олурмы? Етсе де, о Акъярда не япар? Ах, шимди ёллар ичинде ким бильсин не къадар бойле хоранта башлары сюрюнип юрелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Повестте ачлыкъ левхалары кимнинъ тарафындан икяе олуна?
2. Сюдюснинъ башына насыл бир мусибет тюше? Джевабынъызны метиндеки мисаллернен исбатланъыз.
3. Къуддус кимдир? О, Сюдюснинъ кими олгъаныны повесттен тапып, озь сёзюнъизнен анълатынъыз.
4. Не ичюн Къуддуснен Сюдюс, тувгъан коюни ташлап, Акъяргъа кетелер? Себеплерини айтынъыз.

Ялта кезинтиси Шакирде кой дердини къоздургъан эди. Ондан сонъра, мунасебетли-мунасебетсиз озь кою, озь юрту, озь азбары акъкъында сёз ачар, онынъле меракъланырды. Атта о, койге къайтмайы биле козе алдыргъан эди. Лякин оны мен тутып тура эдим. О, «Голландия» багъчасында Къуддусле расткелишкен куню, манъа бутюн джиддиетле озь мерамыны анълаткъан эди: «Айды, бирликте къачайыкъ!» О вакъыт мен онъа джыллы джевап бермесем де, о меним пешими быракъмай, тена къалдыкъ, койлеринден, койдеки эв-азбарларынынъ яхшылыгъындан сёз ачып, коюн шеърден раатлы, ярашыкълы олдугъына мени къандырмагъа чалышырды.

¹меджалы – къувети, такъаты

²кесатлыкъ – ёкъсузлыкъ

Бу базар корьдиги Исвечре манзаралары оны эпимизден зияде чоштургъан эди. О, даа театрода экен, мангъа янашалап: «Бакъ, – деген эди, – бизим коюмиз де бунлардай гузель. Барып кельсенъ, къайтаджагъынъ кельмез!»

О куню, акъшам устю, биз Шакирле бир шейлер маначыкъ этип, ясала яткъан бала шеэрчигини корьмее чыкътыкъ. О ер бизден бир километрлик ёл узакъ эди. Шакир бутюн ёл бою кеткенде-къайткъанда, мени кое къайтып, бирликте яшамагъа къандырды...

– Шеэрде яшамакъ ичюн шеэрли олмалы. Койде алышкъан кишиге мында къатланмакъ пек кучь. Шеэр кип-килеги таш, демир, цемент. Эр ер къалабалыкъ, гурюльги. Башынъ-мийинъ айлана. Мен энди бунлардан бездим. Тарла, багъча, орман сагъындым. Къозучыкълары, бузавчыкълары, тайчыкълары биле сагъындым. Куньде секиз саат гурюльтилер, думанлар комюр тозлары машина зырылтылары арасында заводда чалышмакъ... Бир кунь дегиль, яз ве къыш, бутюн омюр бою чалышмакъ. Бу меним табиятыма сыгъаджакъ шейлер дегиль. Мангъа коре, истедигинъ вакъыт ятмалы ве къалкъмалы, истедигинъ вакъыт чалышмалы, башламалы ве ташламалы. Албуки, бойле сербестликлер исе заводгъа, машинагъа келишмей. Завод омюри тертип ве низам истей. Мен исе тертип ве низам севмейим. Ойле бир омюре янашмакъ ичюн шеэрлилешмек, машиналашмакъ керек. Заводда отуз-къыркъ йыл чалышкъан ишчилер бар. О, машина янында чалыша-чалыша машиналашып къалгъан, озю де джанлы бир машина алына кирген. О, эр кунь ишлемезсе, машинадай тотланаджакъ, бозуладжакъ. Оны да иш ипрандыра, лякин тотландырмай. О, ичтен-тыштан кене йылтырай. О, кене тири, ырлай, куле, кульдюре, ойнай, шакъалаша. О заводдан чыкъса, сувдан чыкъкъан балыкъ киби бошайджакъ, бонгъайып оледжек. Мен исе заводда бир йыл къалсам, тарсыкъып оледжегим. Шеэр мени бир къач йыллар асрады. Эвалла! Эндиден меним мында ишим ёкъ. Мен мындан къачам, Сюдюс! Кель, Алла эшкъына, берабер къачайыкъ!

О вакъыт Шакир Къуддуснынъ сёзюни пек буюк бир эеджанле кескен эди. О, бир чокъ шейлер даа айтмакъ истеген, лякин айталмагъан эди. Сёлениркен, онынъ кеттикче

къызаран сагълам симасы, ягълы козьлерининъ козь яшларыле кеттикче къабармасы, солугъынынъ кеттикче сыкълаштырмасы онынъ айтылмайып къалан сёзлерини пек айдын тамамлагъан эди.

Демек, о кетмейи чокътан козе алдыргъан эди. Оны мында багълап тургъан бир зынджыр мен эдим. Эбет, эбет онынъ «Голландия» багъчасындаки ильк теклифи расткеле бир фикир дегиль эди. О, бугунъ айны теклифи козь яшларыле текрарлай эди.

Бир къач йыллыкъ аркъадашларле бирликте оюн-кулькю вакъыт кечире эдик. Шимди исе, Къуддус бус-бутюн мен ичюн гъайып этилен бир аркъадаш эди. Шакир де, англашыла, кетеджек эди. Найле Акъмесджите кетсе, онынъ козю артта къалмайджакъ эди. Бу сонъ кунълерде мен Шакири озюме дост ве якъын бир огълан сая эдим. О да чыкъып кетсе, мен оны къайдан къыдырып тападжакъ эдим? Мен кенди кендима шунлары тюшюниркен, Шакирин юреги артыкъ мавукъкъан¹ эди.

Биз «Голландия» иле инженерлер джылгъасы арасында, денъиз кенарында сыйыккъан бир къайычыкъ кольгесинде отура эдик. О, меним къолумдан тутып къаршыма кечкен... «Къана я, айтса?!» – деп ялвара. Менден джевап беклей эди. Онынъ симасы, шимди мана даа самимий, даа севинчли, даа ишанчлы корюне эди. Онынъ дос-догъру юрегиме къадар сокъулан ягълы козьлеринден акъыттгы козь яшлары, санки юрегимде олан яныкъларын устюнде сыджачыкъ-сыджачыкъ тамлаяракъ, онлар гъычыкълай эди. Шимди биз экимиз де агълай эдик. Бири-биримизден айырыладжакъымыздан янып агълай, ёкъса домдан бирликте къачып къуртуладжакъымызамы къуванып агълай эдик. Оны мен айырамадыгъым киби, бельки Шакир де фаркъалаяламай эди...

Шакир базы ялварды, опькеледи, базы агълады-сызлады, мени де озь койлерине къачмагъа къандырды. Берилен къарар, къурулан план узьре Шакир эки афталыкъ маашыны алдыгъы базар сабасы даа ере ярыкъ тюшмеден къалкъып кетти. Онынъ аякъ даушыны домда менден башкъа кимсе абайламады. О, койде бир афта къадар къа-

¹мавукъкъан – сувунгъан

ладжакъ, эв ве азбарын не алда олдугъыны огренеджек. Дайысынынъ къызына иши анълатаджакъ. Енгепчесини де ишлери бир сырая къоюлынджая къадар, мени озьлерининъ эвинде къызларына бир аякъдаш оларакъ, къабул этип турмаларына разы эткенден сонъра, дайысынынъ къызыле Акъяра келип, мени кое алып къайтаджакъ. Шакир яваш-яваш озь ишлерини, эв-азбарыны ёлуна къояджакъ. Мен де бир талай вакъытлар дайысынынъ эвинде ятып-къалкъып тураджагъым... Сонъ, вакъыт кельгенде, мен онынъ ёлдашы, омюр ортагъы олып къаладжагъым...

Мен ондан хабер беклеп азырланып тургъанда, Джеватын кёр атыдай, эмджем сюрип келе. О, язым-сызымдан домун дагъыляяткъаныны, меним бир огъланле такъышыкълы ол-дугъымы анълагъан олмалы, мени алмагъа кельген. Кельдигиле, догъру маариф идаресине баргъан. Лязим къыгъытлары кълонуна алгъан. Менимле корюшмезден эвель догъру мудирге къыгъытлары косътерип, мерамыны анълаткъан ве онынъле де иши битирдиктен сонъра, мени чагъырткъанлар. Мен хатыр-хаялыма кетирмедигим бир заманда эмджем корюндже бирден шашырдым. Не къуванманынъ, не агъламанынъ, не де ачувланманынъ чаресини таптым. Мудир (бизи экинджи завдом мудир, деп айтмагъа алыштыргъан эди) башыны къалдырып манъа бакъты.

– Сюдюс, азырлан да койге къайтаджакъсынъ. Эмдженъ алмагъа кельген.

– Эмджем бу замана къадар къайда экен? – даргъын бир сеснен сорайым. Эмджем бунынъ узерине манъа бир богъча узата.

– О лакъырдылары ёлда этермиз. Ёлумыз узун.

Богъча ичинде бир чифт аякъкъап, бир чифт чорап, антер, бир де фырланта бар эди. Аякъкъап иле чораптан башкъаларынынъ тюслери бири-бирине селям бермезсе де, озьлери айры-айры бегенильмейджек шейлер дегиль эди. Мен онлара, бу эдиелере, чокъ севинсем де койге къайтмагъа ич бир тюрюю разы оламадым. Лякин не чаре. Къыгъытлар азырлангъан. Бир къорчаласа, оджалар къорчалайджакъ. Онлар да меним Шакир иле такъышыкълы олдугъымы сезингиреген эдилер. Шакирин мектебини ве дому ташлап къачмасы, о къачтыкътан сонъра меним шубели тавур-

ларым онлары бес-белли, бус-бутюн уяндыргъан олмалы. Эписи эль бирлигиле мени эмджемин къолуна теслим эте эдилер. Мен исрарын файда бермейджегини анълап олгъан ве кенди кендими шойле алдаткъан эдим. Он-он бир яшында экен, койден къачманынъ чаресини тапкъан бир къыза он беш-он алты яшындан къачмакъ зор дегиль. Кою бир барып корейим. Ишиме кельсе – къалыр, кельмезсе – айланыр къайтырым...

Биз эмджемин леленкасы иле къайтамыз. О да бираз къызгъын. Джебиндеки ракъы шишесин башы джеп агъызындан къызарып тура. О, ракъы къызгъынлыгъыле токътамай лакъырды эте. Ара-сыра сорай, сесленмесенъ, джевабыны да озю бере.

– Энди, кой сенинъ бильдигинъдай дегиль. Отъмек бол. Не къадар истесенъ аша! Кишининъ тувгъан еридай олам?! Озь урувынъ, озь халкъынъ арасында яшамакъ башкъа, коресинъ...

О, атлары къамчылай. Сонъ кене башлай.

– Мен сени бир ерчикке бермез, озюм къорчалар эдим. Мени озь алыма ташлагъан олсалар, сени дегиль, раметли бабангъы-анангъы да ачлыкътан къуртарыр эдим. Не япайым...

Эмджем атларыны макътап тургъанда, аркъадан бир араба айдап келип, огюмизге чыкъаджакъ ола. Къабургъаларында араба коръдиклериле атлар абдыраштылар. Эмджем де эки къолгъа бир къамчы, айдай... Шимди эки араба ян-яна чапыша. Эмджем янашадаки арабаны ал, оздум дегенде, о арабаджы атларына кериле берип бирер къамчы яндыра, кене янашамыза айлан чыкъа. Оны корен эмдже кене эки къолгъа бир къамчы озюни оздурмай. Мен къоркъам, боджалайым. Арабаджылар бири-биринден дели, бири-биринден сархош. Киме анълатасынъ, о бир арабаджы эмджемин танышы экен. Аркъадан: «Чекиль, Халиль, бастырырым!» – деп къычыра. Эмджем де онгъа: «Акъай олсанъ, бастыр, бакъайым!! – деп къаршылай. Арабалар ян-яна ойле хызле чарпышалар, эгер шу алда ек-дигерине чарпаджакъ олсалар, парча-кесек дагъыладжакълар. Мен эмджеме ялварам, багъырам. О, козь бар, ярыкъ ёкъ, айдай. Сонгъра мангъа багъыра: «Къоркъма, сен, бир шейчик олмаз!» Ойле тар, ойле айланчыкъ ёлларда араба айдашылыр да, бир шейчик олмазмы, я?! Ёлун тар

бир еринде арабалар ян-яна сыгъышмайып, бири-бирине токъуштылар... Бизим арабанынъ солдан эки ян копчеги шу сарсынты иле ёлдан тайды да, араба къапакъланды...

Берекет берсин атлар юваш экен. Араба авдыгъыле, айванлар шарт токътадылар. Мен эмджеми араба тюбюнден чекип чыкъардым. О да къазаны хайырлы кечирди... Ере сол омузы устуне тюшкен. Омузы зиядедже сарсыла. Арабанынъ да ялынъыз къанатлары зарарлана.

Къушлукътан ятсылара къадар сюрген ёлджулукъ, арабадан учмакъ мени пек ёрулткъан олмалы, гедже раатсыз юкъладым. Бир къач керелер агъыр руялардан¹ къоркъып уяндым.

Къалкътым. Бус-бутюн башкъа бир ал... Бизим мейдан ятакъхане ерине алчаракъ, уфакъ бир ода, яйлы кроватлар ерине тандыр усътуне серилен бир тёшек. Вуюк сырлы дивар кузьгюси ерине дивара илювли хурда² бир кузьгю. Озю де бир пармакъ тоз бийлеп къалгъан.

Шу арада димагъда чешит фикирлер фыкъырдашмагъа башлады. Мен бир талай вакъыт санки бир сейирджи вазиятинде къалам. Шашкъын-шашкъын бир заманлар бакътыкътан сонъра фикиримде шу суаль джанлана... Мен кимим шу? Акъикъатта мен кимим шу? Бундан дёрт-беш йыл эвель мен Къуддусын артына такъылып, Акъяра кельген эдим. Ойле бир ерге ки, адындан башкъа, мендже, эр ери къаранлыкъ. Дёрт-беш йыл сонъра, паттадакъ эмджем келе. Зор-топуз мени койге суйреп къайта. Бундан бир афта эвель мен домдан къачмакъ ичюн Шакире сёз бердим, кене белли-башлы бир фикир эдинмеден, айдын-ачыкъ иши анъламадан Шакирин артына такъылып, анда кетеджек олам. Ондан даа эвель, мен эмширемиз олан Шерфе татайын зоруле эбанай мектебине кетеджек къызларын джедвелине кечем... Мен кимим шу? Он алты яшымда экен, ильк дефа мен шу суали кендима берем. Эрте-кеч манъа бунынъ джевабыны араштырмакъ, араштырып булмакъ лязим олдугъыны идракъ этем. Мен онынъ джевабыны тапмайынджа озъ элими, озъ-озюми алып баралмайджагъымы анълайым. Етишмектен, суйрекленмектен бездим. Мен

¹ руялардан – тюшлерден

² хурда – эскирип къалгъан

бу суалин джевабыны тапмайынджа суйрекленмектен къртуртумакъ къайда, джетилип къайда суйрельдигими биле феркълаялмаджагъымы таныйым? Мен кимим шу? Мен бугуньден, бу дакъкъадан башлап, яхшы бир къыз, файдалы бир къадын, дегерли бир инсан олмакъ ичюн эр шейден эвель шу суалин джевабыны арайджагъым. Къайдан тапмакъ мумкюн, насыл тапмакъ мумкюн, бутюн варлыгъымле къыдырып, оны тападжакъ, онъа коре огренеджек, азырлана-джакъ, онъа коре чалышаджакъ ве яшайджагъым!

1926 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Акъяргъа келип чыкъкъан Сюндюс, нелерни корип, сукълана ве айретлене?
2. Куддуснен Сюндюс къаерде ерлешелер? О ердеки яшайшнынъ тарзыны беян этинъиз.
3. Не ичюн Сюндюс озъ коюнде кълмайып, Шакирнен кетмек къарарына келе? Себебини эсерден тапып, анълатынъыз.
4. Эмджеси алып кетеджеги акъкъындаки хаберни Сюндюс насыл кълбул эте? Джевабынъызны эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.
5. Сюндюс, эмджесининъ эвинде булуныр экен, акъылына кельген суальге джевап тапа бильдими?

Эдебият назариеси

Психологик повестьнинъ хусусиетлери

Повесть эпик жанрынъ бир чешитидир. Омюрде олып кечкен адисе-вакъиалар повестте этрафлыджа ве кенишче тасвирлене. Повестьнинъ колеми икъяден баягъы буюкче ола. Повестте баш къараманнынъ симасы кениш ве тафсиллятлы айдынлатыла. Языджылар повесттеки къараманларнынъ симасыны тасвирлемек ичюн, эсерде бир чокъ ярдымджи персонажлар да яраталар.

Психологик повестте ахлякъий меселелер, инсан шахсиети, къараманнынъ ички дюнъясы, онынъ дюнъябакъы-

шынынъ илерилеви тафсиллятлы тасвир олуна. Психологик повестьлерде монолог ве диалоглар ишлетиле. Бу монолог ве диалогларда къараманларнынъ дуйгъулары, рухиет дюньясы тасвир этиле.

Абляким Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повестинде Сюндюснинъ монологында онынъ дуйгъулары, рухиети ифаделене. Эсерде ачлыкъ фаджиасы Сюндюснинъ дуйгъулары, фикирлери, рухиет дюньясынынъ ачылувынен акс олуна. Месея: *«Ачыкъкъанда, не де ачыкъкъаным! Ачкозь эджель панджасы тырмалай, сувур, козьлерим кяде кгарара, сёне ки, кяде акъыя, алыкълаша. Ах, бильсенгиз де, не яман ашайджагъым келе!.. Не ашайым экен?.. От ашар экенсингъ, орталыкъ там-такъыр. Тобан-пичен, чалычырны чайнар экенсингъ, авуз къарышты, такъат етмей»*. Бу сатырларда Сюндюснинъ омюриндеки агъыр вазиет косьтериле.

Эсерни талиль эткен мисаллеримизнинъ эсасында психологик повестьнинъ хусусиетлерини къайд эте билемиз. Биринджиден, психологик повестте къараманларнынъ рухиет дюньясы арекетте ве инкишафта косьтериле. Экинджиден, бойле эсерлерде къараманларнынъ агъыр вазиетлери акс этиле. Учюнджиден исе, психологик повестьлерде къараманнынъ рухиет дюньясына омюрдеки вазиетлерининъ тесири косьтериле.

Бала психологиясыны яхшы бильген Абляким Ильмий эсеринде къырымтатар балаларынынъ шеэр, медениет, техника, санаткъа олгъан мунасебетлери, дуйгъулары, умют ве арзуларыны акс эте. Баш къараманы – Сюндюснинъ дуйгъу-фикирлерини, тюшюнджелерини, къайгъы-къасеветлерини, рухий алы, ички дюньясыны муэллиф этрафлыджа тасвирлей. О, къызнынъ рухий дюньясыны онынъ иш-арекетинде, диалог ве ички монологларында айдынлата, онынъ психологик чизгилерини акс эте.

Языджы эсеринде халкънынъ о девирдеки вазиети, турмушы, ичтимаий мунасебетлерини тасвирлей. Демек, къараманларнынъ дуйгъу-фикирлерини, тюшюнджелерини, къайгъы-къасеветини, рухий алы, ички дюньясыны тафсиллятлы тасвирлеген повестьке **психологик повесть** дерлер.

Суаллар ве вазифелер:

1. Эпик жанрнынъ насыл чешитлерини билесинъиз? Оларны тарифленъиз.
2. Насыл повестьке психологик повесть дейлер? Психологик повестте ахлякый меселелер, инсан шахсиети, къараманнынъ рухиет дюньясы насыл тасвирленгенини айтынъыз.
3. Сюндюсниъ рухиет дюньясы насыл левхаларда айдынлатыла? Эсерден мисаллер кетирип анълатынъыз.
4. Психологик повестьнинъ эсас хусусиетлери неден ибареттир? Буны Абляким Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повести эсасында анълатынъыз.

Йигирминджи сенелер драматургиясынынъ илерилев хусусиетлери

Къырымтатар эдебиятынынъ уянув девринде язылгъан драматик эсерлерде халкънынъ яшайыш тарзында денъишкен миллий амеллер акс олуна. Миллий амеллернинъ девирлер кечкен сайын бербат олунып башлангъаны тасвир этиле. Нетиджеде ахлякый меселелернинъ бедий эсерлерде айдынлатылувы эдебиятта меркезий меселеге чевириле.

Драматик эсерлерде асырлар девамында тизилип келинген ахлякый тертиптен халкъ четлешип, яшап башлагъаны терен ве кениш косьтериле. Халкъымызнынъ яшайышында миллетке менсюп олмагъан ят унсурларнынъ табиат чизгилери, адетлери ве арекетлери пейда олгъаны тарифлене.

Къырымтатар эдебиятынынъ уянув девринде пекинген бу медений темельнинъ эсасында, Къырымда, йигирминджи сенелерде драматургиянынъ инкишафына кениш мейдан яратыла.

Инкъиляптан сонъ, Багъчасарай театр дестесининъ ярдымынен Акъмесджит, Кезлев, Алушта, Къарасувбазар ве дигер шеэрлерде театр дестелери тешкиль этиле. Саналарда Айше Тайганскаянынъ «Башмагъым», «Дюгюнден бир сана», «Чингене чалашы», Усеин Балатоковнынъ «Айше ханым», Амет Озенбашлынынъ «Йыкынтылар астында» (1917) киби спектакллер саналаштырыла.

Айны шу сенеси Умер Ипчи де озюнинъ биринджи «Гъарип аскер» (1917) ширий драмасыны яза. Эсерини саналаштырып, баш рольни озю иджра эте.

Йигирминджи сенелернинъ башында яни 1923–1924 сенелери халкъ агъыз иджадынынъ классик сюжетлери ишленилип «Таир ве Зоре», «Чора батыр», «Арзы къыз» киби пьесалары саналаштырыла.

Шу сенелери дигер тиллерден бир чокъ эсерлер тилимизге терджиме этилип саналаштырыла. Н. В. Гогольнинъ «Эвленмек» («Женитьба»), Н. А. Островскийнинъ «Джизезсиз къыз» («Бесприданница») пьесалары санада къоюла. «Джизезсиз къыз» пьесасынынъ терджиманы О. Акъчокъ-ракълы олгъаны беллидир.

1924 сенеси Умер Ипчи тарафындан Этель Лилян Войничнинъ «Овод» романы сана ичюн келиштирилип, «Шейх Ислям» пьесасы шеклинде сейирджилернинъ дикъкъатына авале этиле. Бойле этип, иджаткяр векиллер йигирминджи сенелер къырымтатар драматургия саасына терджиманлыкъ фаалиетинен иссе къошкъан сайын, оларнынъ иджады терен тамыр ата башлай.

Йигирминджи сенелернинъ башында язылгъан пьесаларнынъ чокъусында эски ве янъы омюр тарзы, бири-бирине къарама-къаршы къоюлып, такъдим этиле ве янъы омюр шерфлендириле. Амди Гирайбайнынъ «Эски татар мектеби» (1921) ве «Оксюзлер» (1923) серлевалы пьесалары генч несильнинъ эски девирдеки вазиети, ачлыкънынъ инсан такъдирине япкъан тесири косътериле.

Йигирминджи сенелернинъ орталарында язылгъан драматик эсерлерде чар сиясетининъ Къырымда япкъан зорбалыгъы, тазыйыгъы айдынлатыла. Помещик ве моллалар тарафындан фукъаре халкънынъ эзиетленгени косътериле. Халкънынъ чар сиясети ве мемурларына къаршы япкъан арекетлери тасвирлене. Умер Ипчининъ «Алим» (1924), Вели Габилевнинъ «Адиль яхуд бинъден бири» (1925), «Учъ ёл» (1927) киби пьесаларда бу меселелер айдынлатыла.

Йигирминджи сенелер драматургиясыны тешкиль эткен драматик эсерлернинъ мундериджеси халкъымызнынъ тарихий кечмиши ве бугунинен багълыдыр. Оларнынъ чокъусында тарихий, ичтимаий ве сиясий вакъиалар тасвирле-

не. Чешит кыйынлыклар зорунда булунган халкынын такъдири косътериле. Йигирминджи сенелерде халкымызынын тарихындан белли бир девирлерни, белли тарихий ве эфсаневий сималарны тасвирлеген бир сыра эсерлер языла ве саналаштырыла.

Умер Ипчининъ «Ненкеджан ханым» (1926), «Шаингерай» (1929), Осман Акъчокъракълынынъ терджимесинде «Багъчасарай козьаш чешмеси» (1927) киби пьесалары халкымызынынъ тарихий кечмишине багъышлана. Бу эсерлерде эски девирдеки девлет укюмдарларынынъ яшайышы ве авам халкынынъ аджныкълы вазияти тасвирлене.

Бойледже, йигирминджи сенелер драматургиясы сиясий сарсынтылар девринде шекилленгенине бакъмадан, илериде инкишаф этеджек драматургиягъа темель къоюлмасына имкян ве мейдан яратыла.

XX асырнынъ йигирминджи сенелери къырымтатар драматургиясынынъ илерилевине дегерли иссе къошкъан Умер Ипчининъ хызметлери гъает меракълыдыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Йигирминджи сенелер драматургиясы ве сана санатынынъ илерилевине къавий темель яраткъан драматик эсерлерни хатырланъыз. О девирде анги эдиплернинъ пьесалары язылды?

2. Къырымда, йигирминджи сенелер драматургиясынынъ инкишафында насыл янъылыкъ ве денъишювлер олып кече?

3. Йигирминджи сенелернинъ башында халкъ агъыз иджанынынъ классик сюжетлерине аит насыл пьесалар саналаштырылгъаныны сёйленъиз. Терджиме этилип, ишленильген эсерлернинъ серлевалары ве муэллифлернинъ адларыны хатырлатынъыз.

4. Умер Ипчининъ драматургия саасындаки терджиманлыкъ санатына аит хызметлери насыл эсернен тарифлене? Бу эсерни анги миллетнинъ языджысы язгъаныны айтынъыз.

5. Йигирминджи сенелернинъ башында анги къырымтатар языджылары тарафындан насыл пьесалар язылып саналаштырылды? Бу пьесалар къачындыжы сенелери язылгъаныны ве оларда насыл меселелер тасвир олунгъаныны икяе этинъиз.

УМЕР ИПЧИ ^[11] (1897–1955)

Умер Ипчи къырымтатар эдебиятынынъ шириет, несир-джилик, драматургия ве сана санатынынъ тарихына иссе къошкъан ве инкъиляптан сонъ инкишаф эткен эдебияткъа темель къойгъан эдиплерден биридир.

Эдебиятымызгъа янъы аят къуруджылыгъы рухуны кирсеткен, къырымтатар несири, шириети ве драматургиясыны янъы мундеридженен зенгинлештирген Умер Ипчи (эдебий тахаллюсы – Алкедай, Умби) 1897 сенеси Багъчасарайда къайышчы эснаф Ипчи Бекирнинъ аилесинде дюньягъа кельди. Та балалыкъ чагъында оксюз къалгъан Умерчикнинъ, къарын токълугъы ичюн, ялмагъан иши къалмай. Бир локъма отъмек хатирине чешит ишлерде чалыша. Шорбаджыларынынъ къамчысы ве сёгюшини ашап, ильк омюр мектебини халкъ арасында кечире.

Он дёрт яшында олгъанда, яни 1911 сенеси, о, Тавдаир кой мектебине окъумагъа кире. 1913 сенеси темелли бильги алмакъ ниетинен, шу койнинъ медресесине окъумагъа авуша. Эдебияткъа авесленип, къолуна тюшкен китапларны, сув ичкени киби, меракънен окъуй. Амма, медреседеки окъув шараитинден тёнъюльген Умер, 1915 сенеси Уфагъа кете. Анда, «Галия» медресесининъ сербест дингълейиджиси оларакъ, эки сене девамында, окъувгъа къатнай.

Умер Ипчи, Уфада окъугъан маалинде, та 1915 сенеси «Медресе», «Эвлерге бакъкъанда», «Гъазы Мансур» киби ильк эсерлерини яза.

Сенелер кечкен сайын, Умер Ипчининъ иджадий фаалиети юкселе ве онынъ кениш ичтимаий фикирлерине, бедий

тасавурына шириет мейданы эп тарлыкъ эте башлай. Нети-джеде, о, эсас дикъкъатыны несирге джелъп эте. Несир эсерлер язув саасында берильген мейиль, онъа бу саада юксек къазанчлар эльде этмек имкяныны ярата.

Икяе ве повесть жанрынынъ хусусиетлерини кенишлеткен ве миллий къараманнынъ симасыны яратувгъа, миллий психологияны айдынлатувгъа, йигирминджи сенелер несирине, буюктен буюк иссе къошкъан эдип бир сыра эсерлер яза. Онынъ «Зейнеп тизе» (1924), «Къакълыкъ базары» (1926), «Ачлыкъ хатирелери» (1927), «Куреш» (1925), «Хатип» (1927) киби эсерлери юксек гъаелернен ашланылгъан эсерлер сырасына кирмектелер.

Бундан сонъ, У. Ипчининъ 1918 сенесининъ башларындан 1921 сенесине къадарки деври оджалыкъ фаалиетинен бельгилене. О, муаллим оларакъ, кой мектеплеринде окъугъан балаларгъа бильгиге севги ашлай.

1922 сенесинде район театр группасында, 1923 сенесинден 1928 сенеге къадар Къырым Девлет театросында артистлик, режиссёрлыкъ, директорлыкъ вазифелеринде чалыша. Айны вакъытта «Енъи дюнъя» газетасында эдебий хадим оларакъ да хызметини девам эте.

Бу сенелери Умер Ипчи бир сыра драматик эсерлер язып, сана санатыны зенгинлештире. Халкъымызнынъ тарихий кечмишини икяе эткен «Алим» (1925), «Ненкеджан ханым» (1926), «Шаингерай» (1929), миллетимизнинъ инкъиляптан сонъки яшайыш тарзыны кямилликнен акс эткен «Файше» (1924–1925), «Мотор», «Айыныкълар», «Азат халкъ» (1930), «Душман» (1933) киби пьесаларыны яза.

Эдебиятымызнынъ бутюн жанрларынынъ инкишафына иссе къошкъан гъает кениш икътидарлы санаткярнынъ къырымтатар драматургиясы ве театр санатынынъ илерилевине япкъан хызметлери айырыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. О девирде инкишаф эткен къырымтатар совет драматургиясына темель къойгъан драматург Умер Ипчидир. Эр бир девирлерде, муим ве актуаль олгъан меселелерни эвельден коре бильгени, ве пьесаларында оларны кямиллик иле айдынлатмагъа ынтылгъаны, онынъ иджадынынъ эсас къазанчыдыр.

Драматургнынъ къыска бир девирде язгъан йигирмиге якъын пьесасы, земанемизнинъ джанлы суаллерине джевап

берген драматик эсерлер оларакъ, къырымтатар миллий театримизнинъ илерилевинде буюк ер алмакътадыр.

Нефислик ве камилликнен терджиманлыкъ санатына иссе къошкъан Умер Ипчининъ фаалиети айрыджа дикъкъаткъа ляйкътыр. Уста терджиманнынъ мергин къалеми иле джиан эдебияты ве рус классиклерининъ отузгъа якъын колемли эсерлери къырымтатар тилине терджиме этильди. В. Шекспирнинъ «Гамлет» трагедиясы, И. Шиллернинъ «Айдултар» драмасы, Э.Л. Войничнинъ «Овод» ве А. Барбюснынъ «Атеш» романлары, Л. Толстойнынъ «Казакилер» повести, М. Горькийнинъ «Ана», «Артамоновларнынъ иши», «Клим Самгиннинъ аяты» романлары киби даа бир чокъ эсерлер, онынъ икътидары саесинде, къырымтатар эдебиятынынъ терджиманлыкъ саасыны зенгинлештирмектелер.

Умер Ипчининъ аятий ве иджадий фаалиетининъ муимлиги, назар итибаргъа алынып, девамий суретте огренilmektedir. Бу эснада, Ташкентте, 1972 сенеси Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында Ю. Болат ве А. Балич тарафындан тертип олунгъан У. Ипчининъ «Икяелер» джыйынтыгъы, айны шу сенеси «Къаранфиль япракълары» коллектив джыйынтыкъта онынъ шиирлери нешир олунгъаны беллидир. Исмаил оджа Керимовнынъ 1988 сенеси Ташкентте «Теренлик» серлевасынен чыкъкъан эдебий библиографик очерки бутюнлей Умер Ипчининъ фаалиетине багъышланып язылгъандыр. У. Ипчининъ «Мени дуадан унутманъыз» серлевалы икяелер ве публицистик макъалелер джыйынтыгъы 2003 сенеси Ш. Селим тарафындан тертип олунуп, нешир этильгендир.

Эдебиятымызда миллий къараманнынъ рухиет дюньясы ве симасыны яратувгъа иссе къошкъан, миллий вариетизмизге буюк иджадий асабалыкъ къалдыргъан Умер Ипчи 1937 сенеси Сталин репрессиясына огъратылды. Чокъ сенелер девамында лагерьлерде булунуп, репрессиянынъ мудхиш азапларыны чекти. Апсте булунгъан девринде яни 1955 сенеси январь айынынъ он биринде Томск шеэрининъ тюрьмесинде вефат эти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Умер Ипчининъ насыл ширий ве несир эсерлерини билесинъиз? Серлеваларыны анъып, бу эсерлерде тасвирленген адисе-вакъиаларны тарифленъиз.

2. Муэллифинъ оджалыкъ фаалиети анги сенелернен бельгилене? 1922 сенесинден 1928 сенесине къадар насыл ишлернен мешгъуль олгъаныны икяе этинъиз.

3. Умер Ипчи бу сенелери къырымтатар драматургиясы ве сана санатыны насыл эсерлер язып, зенгинлештиргенини айтынъыз. Бу эсерлернинъ эр бири насыл меселелерге багъышланып язылгъандыр?

4. Терджиманлыкъ санатында Умер Ипчининъ фаалиети насыл эсерлернен тайинлене?

5. Умер Ипчининъ аятий ве иджадий фаалиетининъ муимлигини ве девамий суретте огренильгенини тасдыкълагъан джыйынтыкъларнынъ серлеваларыны айтынъыз. Бу джыйынтыкълар къачындыжы сенеси ве анги бир тертип этиджининъ тарафындан нешир олунгъандыр?

6. Сталин репрессиясына огъратылгъан эдип, къач сене девамында лагерьерде апсте булунды? Къачындыжы сенеси ве къаерде вефат эткенини айтынъыз.

Умер Ипчининъ «Файше» пьесасына даир

Умер Ипчининъ «Файше» пьесасы йигирминджи сенелер драматургия вариетининъ земане меселелерини тасвирлеген муим эсердир. Чюнки драматург бу пьеса узеринде чалышкъан девринде энди артыкъ театроджылыкъ санатында буюк бир теджрибеге малик олгъан эди. Айны маальде Къырымда, о, эм драматург, эм истидатлы актёр, эм де уста режиссёр сыфатында танылгъан шахыс эди.

Бу эсерни муэллиф 1924 сенеси язмагъа башлай ве 1925 сенеси екюнлей. Шундан себеп, китапнынъ нешир этильген сенелери эки сенели ракъамнен косътериле. Пьеса Къырым Девлет драма санасында чокъ сефер саналаштырыла ве эки дефа: биринджи сефер – 1926 сенеси, экинджи кере – 1935 сенеси джыйынтыкъ сыфатында нешир олуна. Биринджи сефер китап «Файше яхут бир койлюнинъ башына келенлер», экинджи кере исе – «Файше» серлевасынен нешир этильгени беллидир.

Пьесадаки вакъиалар 1923–1924 сенелерде Къырымнынъ бир коюнде ве Акъмесджит шеэринде олып кече. Бекир ве кой молласы экевлешип, Акъмесджитке кетелер. Бекир дюгене сатмагъа, кой молласы исе балаларына къышлыкъ урба ве керек шейлер алмагъа кетелер. Амма комисчилерге алдангъан Бекир къорантасынынъ сонъки капигини ичкиджиликке ве фаишеликке масраф этип, амансыз хасталыкъкъа огърай.

Умер Ипчи бойле саде бир сюжет вастасынен зарарлы бир ичтимаий-ахлякъий меселеге халкънынъ дикъкъатыны джелъп эте. Токътав бильмеген дженклернинъ ве ичтимаий аятнынъ бозуджы сарсынтылары нетиджесинде, асырлар девамында шекилленип кельген сагълам миллий ахлякънынъ джемиетни йыкъыджы, сукъуткъа (деградациягъа) огъратылувы драматургны затен къасеветлендирип кельгендир.

Пьесада бир чокъ ичтимаий меселелернен бир сырада сиясий меселелерге де дикъкъат айырыла. Пьесанынъ мундериджесине совет укюметине, сиясетине къаршы тенкъит ве мыскъыллар муэллиф тарафындан анълы оларакъ кирсетиле. Совет сиясетининъ экиюзлюги, ийлекярлыгъы къараманларынынъ сёзлеринде ачыкъ-айдын косьтериле. Месея, эсерде къараманларнынъ бириси: *«Большевиклер халкъгъа топракъ берген экенлер! Не бабаларынынъ топрагъыны бергенлерми?! Оны да бизден алдылар!»* киби сёзлеринде советлернинъ этек туюбу, экиюзлю, ийлекяр сиясети фаш этиле.

Пьесанынъ сонъуны фаджианен екюнлеген драматург, омюрге расткельген аджнынкълы вазиетлернинъ тасвири вастасынен яшайыш ве инсаннынъ аяты не къадар къыйметли олгъаныны косьтермек истей. Ирадели инсан эр бир аятий вазиетке къаршы турып, оны енъе бильмек кереклигини тасдыкълай. Аиле тизген эр бир инсан, оджакъ къоруны сёндирмейип, садыкълыгъынен оны джылытып яшамакъ кереклигини бильдире.

Умер Ипчининъ «Фаише» пьесасы бир реалистик эсер олгъаны ичюн, санада ойнала-ойнала сейирджилернинъ дикъкъатыны къазанды. Чюнки драматург бу пьесасында инсан такъдирине девирнинъ япкъан тесирини косьтере

бильди. Миллий негиз, миллий темель, янғы сиясет тесиринден джоюлып башлагъаныны айдынлатты. Эр бир миллетнинъ, халкъ оларакъ чечекленмесине, миллий муит, миллий яшайыш тарзы къавий дирек олгъаныны тасдыкълады.

Бутюн анълы омюрини медениетимиз ве театримиз иле багълагъан Умер Ипчи бир сыра драматик эсерлер язып, уста режиссёр сыфатында, оларны саналаштырды. Истидатлы артист оларакъ, санада жанлы миллий сималар яратты. Бутюн медениетимизнинъ юксельмесине хатири сайыладжакъ хызметлер косътерди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Йигирминджи сенелер драматургия вариетининъ земане меселелери Умер Ипчининъ «Фаише» пьесасында тасвирленгенини исбатлайды делилленен анълатынъыз. Эсернинъ язылув ве нешир олунув тарихы акъкъында не айта билесинъиз?

2. Пьесадаки вакъиалар къачынды сенелерде ве къаерде олып кече? Бекир ве кой молласы экевлешип, Акъмесджитке кеткенде, насыл адисе-вакъиаларгъа огърагъанларыны икяе этинъиз.

3. Пьесада бир чокъ ичтимаий меселелернен бир сырада сиясий меселелерге де дикъкъат айырылыр экен, совет укюметине, сиясетине къаршы тенкъит ве мыскъылларны тарифлеген вакъиалар ве алларны хатырлатынъыз.

ФАИШЕ*

(беш пердели, алты левхалы пьеса)

Иштирак эткенлер:

Бекир – койлю, орта аллы, 35 яшларында.

Селиме – онынъ къарысы, 28 яшларында.

Энвер – оларнынъ огълу, 7 яшында.

Молла – кой молласы, узун бойлу, арыкъ.

Зибиде – молланынъ къарысы, алчакъ бойлу.

Ефет Шорбаджы – комиссионер, шишман бир адам.

Вели – онынъ яыздыжысы, 23 яшларында.

* Арап уруфатындан Исмаил Асан-огълу Керимнинъ транслитерациясы. Йылдыз. – 1997. – № 6. – С. 70–100.

Сеит – койлю.

1 койлю.

2 койлю.

эки койлю даа.

Даша
Маруся } фаишелер.

Эки фаише даа, ресторанджы, ресторан хызметчиси, доктор, сельсовет реиси, музыкантлар, хастахане хызметчилери.

(Вакъиа 1923–1924 сенелери Къырымнынъ бир коюнде ве Акъмесджитте кече).

Биринджи перде

(Бекирнинъ азбары. Сагъ тарафта эвге кирильген къапы ве пенджереве. Азбарнен багъча ортасы хоранен айырылгъан. Сол тарафта амбар ве онынъ огюнде къую. Перде ачылгъанда, Бекир ящиклерге армут тизе, ящик устьлерини кягъыт ве тахтанен оръте. Молла эв огюндеки басамакъта армут ашай. Узакътан Селиме йырлай).

Селиме *(йырлай)*.

«Эр къасапта эт булунмаз

Алма-армут сергиде.

Гидер айныкъ, гелир сархуш

Саат алты-едиде.

Базар-базардан гезерсинъ,

Буламадынъ араба,

Малынъ-мулькюнъ сатып ичтинъ,

Ракъы иле шараба...»

Молла *(динъленип)*. Селименинъ сеси яхшы... Мына, бизим Зибиде хич йырлап оламай. Догърусы, мен, яхшы, йырласалар, динълемеге севем.

Бекир *(янынъдаки шишеден ракъы ичип)*. Сеси яхшы, лякин... *(ящиклерни сырагъа тизип)*. Базаргъа сиз де кетеджексинъиз, дегильми?

Молла. Алып кетсенъ, Бекир, кетеджегим... Къышлыкъ балаларгъа урба, фелян алмакъ керек.

Бекир. Керек дейсинъизми?.. (кулер). Ха-ха-ха... эфенди, мен сизинъ шеэрге не ичюн шай-сыкъ-сыкъ баргъанынъызны билем...

Молла (этрафына бакъынып). Тс... Бекир!..

Бекир Биз, Ибраимнен берабер Кантарныйнынъ башындан кечкенде, сизинъ кезгенинъизни коръдик. (Кене ичип).

Лякин, эфенди, мен айтмам.

Молла (бакъынып, Бекирнинъ янына келир). Мен де сени коръдим, лякин мен де айтмам.

Бекир. Догърусыны айткъанда, эфенди, бу иш сизге ярашмай, джемаат дуйса яхут да, оджа ханымгъа барып сёйлеселер...

Молла (бакъынып). Тс, Бекир, бала келе...

Энвер (элинде сепет, келир). Анай, даа джыяйыкъмы? – дей.

Бекир. Етер, джыйманъыз... Бар, сен эки селе¹ тобан кетир де арабанынъ астына ерлештир.

Энвер (кете, сонъ токъталып). Анай айта, бабанъ сангъа пальто аладжакъ, – дей.

Бекир. Аладжакъым, сонъ.

Энвер (багъчагъа кирип кете. Сеси эшитиле). Анай, артыкъ джыйманъыз – дей.

Молла (Бекирнинъ янына келип). Бекир... Э, Бекир!

Бекир. Не бар я, эфенди!

Молла. Зибидеге айтмазсынъ, я?

Бекир. Айтмам. Лякин, сиз де меним ичюн кимсеге... «ни слова»...

Зибиде (арттан кгычкырып). Бекир. Бекир! Эфенди агъанъ сиздеми?

Бекир. Джурынъиз, оджа ханым, эфенди мында, бизде... (Зибиде кирер).

Молла (онынъ кгаршысына чыкгып). Эбет, Зибиде, мен мына, мындам...

Зибиде. Бутюн койни кыдырдым, анавы Исмаилнинъ копеги аз къалды тишлей язды... Къана, сен шеэрге бу сыфатынънен кетеджексинъми... Баргъан еринъде отура къаласынъ. Айды, джурь, азырланмакъ керек...

¹ селе – тобан къойгъан терен, балабан сепет

Бекир. Онъа азырланмакъ не керек я? Арабагъа минер, джуре берирмиз ёлумызгъа.

Молла (*кулип*). Биз, Зибиде, джуре берирмиз ёлумызгъа. Зибиде. Ёкъ, ёкъ! Айды, чамашыр денъиштирсин. Эм шимди шеэрге шай, сарыкънен¹ кетильмез, масхара этерлер.

Бекир. Кечикменъиз, кечке къайлмайыкъ.

Зибиде. Кечикмез, (*тюртин*) джурь, айды! (*кетерлер*).

(*Бекир ящиклерни сырагъа тизер. Элинде бош сепетлернен Селиме кирер*).

Селиме (*сепетлерни ташлап*). Дюгенеден² эки кучюк терек даа къалды, бареме оны да джыйгъан олсакъ...

Бекир. Шимдилик турып турсун, бир даасына къалсын.

Селиме. Я, эфенди къайда кетти?

Бекир. Шимди келеджек, оджа-ханым келип, алып кетти.

Селиме. Билесинъми не, эв? Багъчаны котерген сонъ, бир сыгъырчыкъ алайыкъ да...

Бекир. Сыгъыр дейсинъми?

Селиме. Эбет, сыгъыр...

Бекир. Даа атларнынъ борджуны берип битирмедик.

Селиме. Я, сен оны берип битирмединъми? Даа кеченлерде банктан да пара алдым – дей эдинъ де?..

Бекир. Банктан да алдым, лякин кене битмеди.

Селиме. Я, оларны не яптынъ? Эм яз бою шеэрге махсул ташыйсынъ, ёкъсам, оларны да?!

Бекир. Эбет, оларны да ичтим! Сонъ, не дейджек оласынъ?

Селиме. Бойнумыз урулгъан экен де... Мен десе, геджекунъдюз чалышкъанымизнынъ бир ферахыны корермиз, ич олмагъанда борчтан къуртулгъан сонъ, бир де сыгъыр алырмыз, дей эдим.

Бекир. Айды, чокъ зырылдама! Мен не япкъанымны озюм билем.

Селиме. Озюм билем, экен! Халкъ, анда, сен шеэрге барсанъ, иче – дейлер... Сонъ, къызларнен де...

Бекир. Зырылдама – дейим! (*турып*) иче – дейлер экен! Кимнинъ парасыны ичкеним?!

¹ сарыкъ – такъиенинъ устюнден сарылгъан без басма

² дюгене – армутнынъ бир джынсы

Селиме (*агъламсырап*). Мен десе, тишими-тырнагъымы сёкип раат яшайджакъмыз, эльге мухтадж олмайджакъмыз деп, къувана эдим (*агълар*).

Бекир. Етер, айды! Кель, тут юклеийк (*озю ящикнинъ бир башындан тутар, Селимени беклер*).

Селиме (*козьлерини сюртип*). Япма артыкъ, ичме... халкъ тилине тюшмейик.

Бекир. Меним ичкеним ич бир кимсенинъ иши дегиль!.. Кель, дейим санъа! (*Селиме ящикни тутар*). Гузель тут. Котер! (*Алып эв артына кетерлер*).

(*Молланен Зибиде кирелер. Молланынъ башында къалпакъ*).

Зибиде. Анъладынъмы? Шеэрге баргъанынъ киби, догъру Нимет эфендининъ эвине бар. Бу сархушкъа къошулып джурьме!

Молла. Ёкъ, ёкъ Зибиде...

Зибиде. Онынъ акъкъында халкънынъ айтмагъан шейи ёкъ. Бир кере сени де...

Молла (*абдырап*). Мени дейсинъми?

Зибиде. Не козьлеринъи акъайттынъ? Сенинъ де къыз пешинден кезгенинъи корьгенлер.

Молла. Тёвбе де, Зибиде, тёвбе де!

Зибиде. Корьмеселер, айтмазлар.

Молла. Валлахи, Зибиде, мен...

Зибиде. Сен меним айткъанларымы динъле. Ярын кене Бекирнинъ арабасынен къайтып келирсинъ. Бала хаста олмаса, мен озюм де кетер эдим, лякин...

Молла. Балагъа доктор кетирейик де...

Зибиде. Оны не япаджакъсынъ?

Молла. Я дуадан файда олмай, дейлер де!

Зибиде. Будала, озь хастангъа доктор кетирсенъ, сонъ санъа ким дуа яздырыр, э?

Молла. Шай олса, керекмей, Зибиде...

Зибиде. Сен энди, бус-бутюн шашырдынъ. (*Бекирнен Селиме кирерлер*.)

Бекир. Айды, буны да алайыкъ да, сонъ араба янындакилерни юклермиз. (*Алырлар*). Гузель тут – дейим санъа! (*Алып кетерлер*).

Зибиде. Буларгъа бир ал олгъан. (*Моллагъа*). Мангъа антерликни Халиль-акъайнынъ анав Акъмесджитте окъугъан къызынынъ устюндеки шейден ал (*белиндеки шал арасындан бир парча чыкъарып*). Мына, бакъ, бойле къаверенкли олсун... Ма, гузель сакъла.

(*Молла парчаны алып, акъча кисесине къояр*).

(*Селиме эвге кирер*).

Селиме (*торбаларны чыкъарып*). Эфенди, меним сизге бир риджам бар эди.

Молла. Айтса, Селиме.

Селиме. Джаным, эфенди, Бекирге мукъайт олунгъыз, ичмесин, халкъ оны...

Зибиде. Эбет, бутюн халкънынъ тилинде о... Акъмесджитке барса, зиль-сархуш ичип кезе, – дейлер.

Селиме. Мен оны, ат борджларыны берип битиргендир, – дей эдим. Шеэрге ташыгъан бутюн махсулларыны ичкен... Банктан алгъан парасыны да ичкен...

Молла. Халкъ айтыр, Селиме... Эль авзына элли аршын без етмез.

Селиме. Озю де айта, ичем, – дей. Андан да башкъа...

Бекир (*арттан*). Селиме, Селиме, торбаларны кетир!

Селиме. Джаным, эфенди, мукъайт олунгъыз шунгъа... (*кетер*).

Молла. Арув, Селиме. (*Кетелер*).

(*Перде къапалыр*).

Суаллер ве вазифелер:

1. Шеэрге кетеджекте, Бекирнен Селименинъ арасында пара акъкъында лакъырды олып кече. Бу лакъырдыдан сиз, эки инсаннынъ табиат чизгилери акъкъында не айта билесингиз.

2. Молла: «Балагъа доктор кетирейик де...» дегенине, апайы – Зибиде насыл джевап къайтара. Метинден тапып окъунгъыз. Бунынъ манасыны ангълата билесингизми?

3. Йыл девамында къан терлерини тѳкип, осьтюрген емишлерини саткъанда, койлюлер комисчилернинъ насыл айнеджиликлерине расткелелер?

Учюнджи перде

(Акъмесджитте почта аралыгъы)

Д а ш а . Мени раат быракъ, мен мындан ич бир ерге кетмейджегим.

М а р у с я . Ёкъ, Даша, мен сени бу ёлдан къуртараджагъым...

Даша, ялварам санъа.

Д а ш а . Кет, кет! Токъунма манъа. Анълайсынъмы, мен мындан ич бир ерге кетмейджегим!

М а р у с я *(агъламсырап)*. Япма, Даша, манъа кель, мен чалышыр, сени бакътырырым... Сен мында эм озюнге, эм де башкъаларына языкъ этеджексинъ. Кель, Даша!

(Къолтукълап алып кетмек истер)

Д а ш а *(онынъ элинден къуртулып)*. Быракъ, чекме Маруся! Мен озъ къанымда кезген мараз киби, бир маразым. Онынъ микроблары мени насыл махв этселер,¹ мен де, мени бу алгъа кетирген инсанлары ойле чюрютмек, махв этмек истейим... Анъладынъмы, кет янымдан!

М а р у с я . Сен сархошсынъ да, онынъ ичюн сёйлейсинъ. Айыныкъ олгъанда, сен ойле фена дегильсинъ. Айды, Даша...

Д а ш а . Мен сархош киби салланаммы? *(озюни догъуртып)*.

Мен буны биле-биле япам... Иште, бириси келе, кет янымдан!..

М а р у с я . О, демин бизимнен ичкен Велининъ агъасы Бекир.

Д а ш а . Даа эйи, кельсин.

Б е к и р *(келир, Дашаны къолтукълап)*. Санъа, Дашка-ханым, джаным феда олсун! Айды, кетейик. *(Кетерлер, Бекир йырлар)*. Давул да, зурна чалдырып, мен кеттим Ордан...

М а р у с я . Даша, Даша къайт!.. Ах заваллы къыз анъламай *(телеграф дирегине даянып агълар)*.

(Яваш-яваш этрафына бакъынып молла кирер).

М о л л а *(Маруськаны корип)*. Хи-хи-хи... Баришна, баришна.

(Маруся эшитмез, молла этрафына бакъынып).

Кимсе ёкъ. Зибидеге барып айтмазлар. Кимсе коръмей...

(эллерини увып). Баришна, хи-хи Баришна. *(Маруськаны тюртер)*.

М а р у с я *(моллагъа айланып)*. Я санъа не керек?

¹ махв этселер – ёкъ этселер, гъайып этселер

Молла (*пармаггынен косътерип*). Рубиль, баришна! Хи-хи-хи рубиль!

Маруся. Утан-арлан сачынъ-сакъалынънен!

Молла. Пайдом, баришна, рубиль!..

Маруся. Кет, кет, папаз эриф! (*Моллагъа бир шамар чекер, озю кетер. Молла бетини тутып, этрафына бакъыныр*).

Молла. Я, Зибиде корьген олса?.. Кимсе корьмеди... (*Маруськанынъ пешинден кетип*). Баришна, баришна!

(*Перде къапалыр*).

Дёртюджи перде

(*Бекирнинъ эви. Бекир пенджерере тюбюнде, тёшек ичинде, аркъасына бир къач ястыкъ къойып, пенджерере таянып йырлай. Чырайы гъает фена. Сач-сакъалы бираз етишкен*).
Бекир (*йырлай*).

Хаста тюштюм, мен тёшекте ятырым...

Сагъыма, солума ястыкълар къоюнъ...

(*Сонъра*). Ягъы биткен чыракъ киби озюмнинъ яваш-яваш янып сёнгеними сезем. Бир къач айдан берли, иште бу тёшекте, бу пенджерере янында ятам... Яшайджагъым келе, кене эвельки киби яшамакъ истейим... (*Кене йырлай*).

(*Селиме кирер. Къапы тюбюнде токътар. Бекирге бакъып ах чекер*).

Селиме. Эфендиге хабер эттим. Бираздан келеджек...

Бекир. Мен, Селиме, сапарнагъа тюшсем, яхшы олурым, беллейим. Алим акъай да тамам меним киби олгъан, башта бурьтюклеген, сонъундан къотурлашкъан. Онынъ да сачлары тёкюльген. Сапарнадан сонъ бус-бутюн яхшы олып кеткен... Тек, мына, акъча меселеси бар... Атларны саттыкъ, банкка борчларны бермедик. Артыкъ сатмагъа ич бир шей къалмады... борчкъа алайым десенъ де, кимсе бермез.

Селиме. Эбет, борчкъа бермезлер я. Оны башта тюшюнмек керек эди. Шеэрге кетип ичмей, эвде отурып багъчамызны, озъ хозяйствомызны бакъкъан олсанъ, биз де бу алларгъа къалмаз эдик... Эм анда, сельсоветке, кягъыт кельген, банкка борджу олгъанлар кетирип берсин – дей. Секретарь

айтты: «Сизинъ, банкка эки юз кумюш борджунъыз бар, бир шейлер этип кетирип беринъыз», – деди.

Бекир. Къатейик, Селиме?

Селиме. Мен де бильмейим... Керчек, кеченлерде Ефет шорбаджыгъа сенинъ айткъанларынынъ яздырып джибердим. Къягъытны окъугъан сонъ джырткъан да: «Бизде кредит ачмагъа банк ёкътыр, биз параны мал кетиргенге беремиз» – деген.

(Къапы къакъылыр).

Бекир. Къапы къакъылыр, гъалиба. Бакъса, ким экен?

(Селиме чыкъар. Бекир пенджеренден бакъып, ах чекер. Селиме кирер).

Селиме. Комиссия кельген, дей. Эв-эвден хасталарны бакъып джуре экенлер. Сельсовет реиси кельген: доктор сизге де келеджек, деп хабер эте.

Бекир. Доктор дейми?

Селиме. Эбет, доктор, дей. Кельсин, бакъсын даа, бельки файдасы олур. *(Тыштан молла оксюрир)*. Эфенди кельди, гъалиба. *(Къапыны ачып)*. Буюрынъыз, эфенди акъам, джурюнъыз.

(Молла кирер. Бойнуна къапыста япракълары кгойып багълагъан).

Молла. Селям алейким.

Бекир. Алейким селям, буюр, эфенди, джурь.

Молла. Насылсынъ, Бекир? Бугунъ бир аз яхшысынъ, гъалиба.

Селиме. Шукюр, эфенди, бугунъ бир къарар эди.

Молла. Сен меним язгъан дуаларымы такъкъандырсынъ, я?

Бекир. Такътым, эфенди.

Молла. Сен, бир де къурбан козюнен чайкъангъан олсанъ, арув олур эди. Онынъ бундай къотурларгъа, чыбанларгъа шыфасы бола тургъан. Къурбан козю, бизим къомшу Назифе-капайда бардыр.

Бекир. Селиме, бар кетирсе... Хазыр эмджемеден кир, он кумюш даа берип турсун да...

Селиме. Мен эмдженъе дюн де бардым. «Акъчам ёкътыр, олса да бермем, барыны-ёкъуны ичмегейди», – дей.

Бекир. Ойле исе, тийземеден бар, онда бардыр, о берип эди.

Селиме. Барып бакъайым... *(кете)*.

Молла. Айды, Бекир, мен де абдестим олгъанда, бир-эки нефес шуфлейим. Эзуз билляхи...

(Бекир ята. Молла тизленип окъур ве шуфлер. Бираздан Энвер кирер).

Энвер *(тышкга бакъып)*. Мына, мында, джурюнъиз! *(Доктор, сельсовет реиси кирерлер. Энвер бабасы янына барып)*.
Бабай, доктор кетирдим...

Доктор *(молланы косътерип)*. Я, бу ким?

Реис. Бу, бизим кой молласы, хастаны окъуй...

Молла. Хи-хи... Гаспадин дохтур, молла... лечим...

Доктор. Молла. Хастагъа сизинъ окъумангъыздан ич бир тюрлю файда олмаз. Сиз буны анъламакъ керексингъиз.

Молла. Шыфасы будит, гаспадин дохтур, будит...

Энвер. Оджамыз да шай дей, хастагъа молланынъ окъумасындан файда олмаз – дей.

Реис *(моллагъа)*. Сиз бу ерден турунъыз, хастаны доктор бакъаджакъ... *(молла турыр)*.

Молла. Шай олса, мен кетейим, гаспадин дохтур, дасвиданий...

Доктор *(молланынъ бойнундаки сарггыны корип)*. Я, сизин бойнунгъызгъа не олду, эфенди? Къана, чезингъиз я, бакъайыкъ!

Молла *(бойнуны кгашып)*. Шай, мен... бир-эки къотур пейда олды да... хи-хи... къапыста япрагъы байлагъан эдим, хи-хи...

Доктор. Чезингъиз, бакъайыкъ. Сонъ иляджлармыз, тез савулыр.

Молла. Нинада, гаспадин дохтур, нинада... *(къапыгга чыкгалар)*. Дасвиданий. *(Чыкмакъ истер)*.

Доктор *(реиске ишарет этип)*. Джиберменгъиз! *(Реис молланынъ ёлуны кесер)*.

Молла. Хи-хи... Абдулла эфенди, мен чыкъайым...

Реис. Ёкъ, эфенди, биз койде ич кимсени бакъмай джибермеймиз... Доктор бакъсын да, сонъ чыкъарсынгъыз.

Доктор. Башта бакъайыкъ да... Къана, якъын келингъиз! *(Молла джелъкесини кгашый-кгашый келир)*. Шай... чезингъиз! *(Молла сарггысыны чезер. Доктор якъасыны да*

чезип кокрегини, кӱолтукъ астларыны бакъар). Аха, так, так... Бетингизде, бурун тублеринде, козь кошелеринде, кӱолтукъ астларынгызда кӱотурлар бар. Шимди ачынгыз агъзынгызыны!

Молла. Агъзым агъырмай, гаспадин дохтур...

Доктор. Ачынгыз! (*Молла агъзыны ачар, доктор бакъар*). Насыл, бурьтуклегенингизге ве кӱотурламагъа башлагъанынгызгъа не къадар олду?

Молла. Ким биле оны, гаспадин дохтур, шай, бир учь-беш айлар олса керек. Булар базан чыкъа, базан озь башларына гъайып олып кетелер.

Доктор (*реуске*). Сифилис... Лякин бу, буны къайдан алгъан экен? (*Моллагъа*). Молла, бу ойле къапыста япрагъы, бильмем даа нелернен яхшы оладжакъ уфакъ-тюфек кӱотурлардан дегиль. Бунгъа сифилис дейлер, ангъадынгызымы? Сифилис энъ фена хасталыкълардан биридир. Бакъынмасанъ, инсан бундан яваш-яваш чюрип, олип кете.

Молла. Ничиво, гаспадин дохтур. О, озю де шай кечер...

Доктор. Сизде бала-чагъа бармы, эфенди?

Молла. Бар, гаспадин дохтур. Докъуз яшында бир кыызчыгъым бар.

Доктор. Онда хасталыкъ ёкъмы?

Молла. Ёкъ, дохтур, сап-сагълам.

Энвер (*докторгъа*). Онынъ кызы Сафие бир къач йылдан берли хаста ята.

Доктор. Эфенди, дердини гизлеген ич бир заман дерман булмаз. Сёйленгиз, къарынгызда да бу сой бурьтук яхут кӱотур бармы?

Молла (*кулумсиреп*). Насыл айтайым, дохтур... (*тюшюнип*) бар... Ёкъ...

Доктор. Сиз шимди эвингизге къайта билесингиз. (*Реуске*). Мындан чыккъан сонъ молланынъ эвине де барырмаз.

(*Тыштан Зибиденингъ сеси*).

Зибиде. Кене мында экен! (*Кирип, моллагъа*) Мен сангъа эр заман айтам, барма оларгъа, дейим! Кене кельгенсингъ. Тез джурь, айды, эвге! (*Молланынъ этегинден чекер*).

Доктор. Молланынъ къарысы бумы?

Молла. Эбет, гаспадин дохтур, Зибиде мая жёнка...

Зибиде. Бу кяхпенинъ эвине аякъ басма, деп эр заман айтам... Джурь!

Доктор. Ханым, рухсет этсенъиз, сизни де бакъар эдик... Зибиде. Кимни? Меними? Аллам косътермесин. О недайын шей о! Мусульман къарысы санъа кокрегины ачып косътерджекми?

Реис. Оджа-ханым, эфенди пек яман бир маразгъа тутунгъан, бельки, сизге де юккъъандыр, доктор бакъмакъ керек. Зибиде. Джююлынъыз кяфир, динсизлер меним башымдан! (*Моллагъа*). Не авзынъны ачып къалдынъ? (*Тюртуп*). Джурь, огъурсыз, онда баласы олжум тешегинде ята, сен исе оны окъуйджакъ ерде, мында келип бу явурларнен огърашасынъ. Бакъ сен оларгъа, бакъайыкъ экен! Алла бойнунъызны урсун, кяфирлер!

Доктор. Ханым, бунда фена бир шей ёкъ, мен ялынъыз... Зибиде. Кетинъиз башымдан! О недайын шей о? Молла къарысы эмиш, кяфир къаршысында союнсын... (*молланы тюртуп*). Джурь! Джурь, дейим санъа! (*Итеклер, чыкъарлар. Зибиде сёюнур*). Бакъ, кяфирлернинъ айткъанына, Алла бойнунъызны урсун, мусибетлер...

Доктор. Къоркъулы къадын... (*Бекирге*) Сизинъ адынъыз не?

Бекир. Бекир Халиль огълу.

Доктор. Не замандан бери ятасынъыз?

Бекир. Бир къач айлар олды.

Доктор. Къана, кольмегинъизни чезинъиз (*чезер*). Шай... Буда сифилис... Сиз эвлисинъизми?

Бекир. Эбет, доктор, бир де огълум бар (*Энверни косътерир*). Иште, бу!

Доктор. Гузель!.. Биз оны мектепте бакъкъан эдик, лякин аджайип шей, насыл олгъан да, балагъа юкъмай къалгъан?.. Лякин артыкъ онъа мукъайт олмакъ керек, хасталыгъынъызнынъ бу деври де юкъунчлыдыр...

Бекир. О, шимди эмджесинде отура...

Доктор. Сиз, Бекир, сифилисни шубесиз, Дашадан алгъансынъыз. Бундаки къабаат сизинъ озъ устюнъизге тюше. Эвли-баркълы адам олгъан сонъ, инсан бозукъ

ёлларда джурьмемели, затен яшлыкъта, бежарлыкъта да бу киби шейлерден чекинмелидир.

Бекир. Насыл, доктор, мен бу мараздан савулырыммы?

Доктор. Эгер эйи бакъынсанъыз, табий, савулырсынъыз. Биз шимди койнинъ ярыдан зиядесини кездик. Учъ-дёрт сифилисли киши бар. Лякин энъ эски – сизинъки. Бу себептен буны сиз джайратсанъыз керек...

Бекир. Мен, дейсинъизми?

Доктор. Эбет, сиз. Биз шимди бутюн сифилислилерни хастаханеге алып бакъаджакъмыз. Сизни де кетирирлер.

(Селиме агълар).

Бекир. Не къадар дехшет, Демек, мен бир къач адамнынъ бахтсызлыкъгына себепчи олдым, ойлеми?

Селиме. Ах, Бекир, Бекир! Сен мени ич бир шейден хаберни ёкъ беллей эдинъ. Лякин мен сенинъ нелер япкъанынъгы чокъ эйи биле ве эр заман: ичме, бозукъ ёлларда джурьме, Бекир, дей эдим... Сен исе: «Меним не япкъаным ич кимсенинъ иши дегиль, ялан айталар!» – деп кечире эдинъ. Шимди артыкъ япкъанларынъгы озъ агъызынъдан эшиттим.

Бекир. Селиме, ялварам санъа, дарылма! Мен эписине пешман этем.

Селиме. Пешман этесинъ, ойлеми? Я башта акъылынъ къайда эди? Мени эр не къадар санъа зорлап берселер де, мен санъа алыштым. Сен меним къоджам эдинъ. Бельки ёлгъа келир, деп бекледим, сени севмеге ве озюми санъа севдирмеге гъайрет эттим. Сен исе... *(агълар).*

Бекир *(узунджа сюкюттен сонъра)*. Сифилис! Сифилис... Селиме де... Эписинде де къабаатлы – мен, *(башыны ястыкъкъа къойып)*. Мен ольмек истейим... Чюрип ольмек, халкъны да чюрютмек!.. Яхшы олурсынъ – дей... Бельки де савулырым... Бельки. Я чюрюсем?... Чюрюсем?.. *(Агълар, Селиме кирип, къапы янында токътар. Узакъ сюкюттен сонъра Бекир башыны котерип, онъа бакъар).*

Бекир. Селиме, багъышла мени!.. *(Агълар бетинен ястыкъкъа къапаныр).*

Селиме *(козлерини сюртип, онынъ янына келир, Бекиринъ башыны сыйпар)*. Бекир, Бекир... агълама! Доктор яхшы олурсынъ – деди.

Бекир *(башыны котерип, Селимеге бакъар)*. Яхшы олурым. Лякин, Селиме... Багъышла мени Селиме!..

(Окюрип агглар, Селименинъ тизине йыкгылыр. Селиме де агглап онынъ башыны сыйпар).

(Перде кгапалыр).

Бешинджи перде

(Биринджи пердедеки декорация. Кузь куню, акгшам устю. Тереклерден япракглар тёкюле. Энвер, Селиме эв огюнде, мердивен устюнде отуралар).

Энвер. Сонъ, анай, бабам хастаханеден не заман къайтаджакъ я?

Селиме. Яхшы олса, къайтыр, огълум. Мен дюн барып бакъкъанда, доктор: «Оны чокъкъа бармай чыкъарырмаз, энди яхшы олмагъа башлады» – деди.

Энвер. Анай, мектепте балалар айталар: «Сенинъ бабанъ хастаханеде ята-ята акълыны ойнаткъан» – дейлер, догърумы, э?

Селиме. Ёкъ, Энвер, ялан айталар, бабанъ кене эвельки киби, акълы-фикри еринде... Тек, ана, инсан хаста олгъан сонъ...

Энвер. Сен энди яхшы олдынъмы, анай?

Селиме. Эбет, огълум, мен энди яхшы олдым. Доктор энди сенден башкъасына юкъмаз, – деди.

Энвер. Мен ушюмеге башладым. Эвге кирейик де, анай.

Селиме. Кирейик, огълум... Тезден бабанъ бус-бутюн яхшы олур. Артыкъ эвельки киби ичмез. Бахтлы олурмыз, бахтлы яшармыз. *(Турып)*. Айды, огълум, кирейик эвге... *(сахна кгаранлыкълаша башлар)*. Орталыкъ да кгаранлыкълана, кеч олды.

Энвер. Меним юкъум кельмеге башлады.

(Хастаханенинъ эки хызметчиси, эллеринде фенерлер, багъча ичини къыдырып келирлер).

1 хызметчи. Онынъ эвге тараф кельгенини корьгенлер.

2 хызметчи. Лякин багъчада корюнмей де.

1 хызметчи. Кенеде олса, сорамакъ керек. *(Кгапыны ккакъгып)* Хазяйка, хазяйка!..

Селиме *(эвден)*. Ким, о? Ким бар анда? Не дейсинъиз?

2 хызметчи. Бекир-агъам бугунъ акъшам устю хастаханеден къачып кетти, мында кельмедими?

Селиме. Бекир къачты дейсинъизми? Ёкъ мында кельме-

ди. Бельки къачмагъандыр. Мен шалымы алайым да... тюф, тюф (*эвге кирип шалыны алыр*). Айдынъыз, барып эмджесине хабер берейик! Тез, тез! (*Кетерлер. Бираздан Бекир сакълангъан еринден чыкъар*).

Бекир. Мени къыдырып кеттилер. Тутсалар, кене анда алып кетеджеклер. (*Къую билезигине келип отурыр*). Мени сандыракълай, дейлер, о эриф мангъа анда «сен делисинъ» – дей эди. Шимди «сандыракълай» – дей. (*Къуюгъа бакъыл*). Къую... Мен бу къуюдан сув чеке, атларымы суvara эдим. (*Къую кенарына тѣкюльген сары япракъларны алып*). Япракълар къую кенарына къонгъанлар. Къую ичине тѣкюлелер. Бу япракълар ничюн шай сараргъанлар? Э, ничюн я, мен не ичюн сарардым? (*Ветини козюни тутар, сонгъра элине бакъар*). Сифилис!.. Сифилис!.. Чюрюк, сары сифилис!.. Анда бири чюрюп ольди... Япракълар да сарарды, олар да чюрюди!.. Даша да чюрюген... (*Къуюгъа бакъыл*). Бу сифилис япракъларны мында джиберсем... (*ташлар*). Кетелер, кетелер... Энди корюнмей ха-ха-ха... корюнмейлер. (*Къуюгъа эгилип, дикъкъатнен бакъар*). Даша! Даша!.. Анда не япасынъ? Чыкъ! Чыкъ андан!.. Чыкъмайсынъмы? Фахише!.. Мына мен анда, сангъа барайым... Аякъкъаплаарымы чыкъарайым... Шай! Шай... (*аякъкъаплаарыны чыкъарыр, къуюнынъ билезигине минер*). Дашка, Даша!..

(*Селиме багъчадан келир, къую устюнде Бекирни корер*).

Селиме. Бекир, Бекир! Кетерсинъ къуюгъа, чекиль!..

Бекир. Келелер, Даша! Келелер... Сакъланайыкъ, Даша! Ма, ал мени де! (*Къуюгъа озюни атар*).

Селиме. Къуюгъа атты, етишинъ! Озюни къуюгъа атты! (*Чапып къую янына келир*). Бекир, Бекир! (*Къую билезигине таянып, байылып кгалыр*).

(*Перде къапалыр*).

1925 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мараз хасталыкъкъа огърагъан Бекирни, молла насыл этип тедавийлей? Метиндеки парчаны тапып окъунъыз.

2. Пьесадаки къараманлар акъкъындаки фикирлеринъизни бильдирънъиз. Бойле инсанлар бизим куньлерде де расткелеми?

3. Пьеса сизге насыл тесир этти? Фикирлеринъиз иле пайлашынъыз.

КЪЫРЫМТАТАР ИДЖРЕТ ЭДЕБИЯТЫНДАН

Иджрет эдебиятынынъ илерилев тарихындан

Къырымтатар халкъынынъ башына кельген сарсынтылар, къарсамбаларнынъ миллий эдебиятнынъ илерилевине буюк тесир эткенини билесинъиз. Чешит диярларда яшагъан халкъ векиллери эдебиятымызнынъ инкишафына салмакълы иссе къошкъанларыны огрендинъиз.

Къырымтатар иджрет эдебиятынынъ тарихы XVIII асырнынъ сонъундан башланып, та XX асырнынъ йигирминджи сенелерине къадар девам эте. Сиясий тепрентилер 1920–1930 сенелерде ве Улу Ватан дженкинден сонъ да, халкъ тувгъан юртундан сюрдюю олунгъанда, нелер олып кечкенини секизинджи сыныфта огренген эдинъиз.

XVIII асырнынъ сонъундан та халкъ тувгъан юртундан сюрдюю олунгъанына къадар, юртундан иджрет эткен къырымтатар халкъы Алмания, Исвечре (Швейцария), Австрия, Тюркие, Ингильтере ве Америкада ерлештилер.

Русие укюмети 1783 сенесининъ апрель айында Къырымны басып алып, озюнинъ теркибине къошты. Бундан сонъ, Къырымдаки незарет чар идаресининъ элине кечкенинен, Русиенинъ баскъындылыкъ сиясети эп теренлешип, Къырымда джамилер, медреселер арды-сыралыкънен къапатылды, генчлер аскерликке алынып башланды. Русиенинъ чевре-четинден Къырымгъа славянлар кочюрилип ерлештирильди. Халкънынъ миллий негизден марум олунуп башланувына темель яратылды.

Бу вазиетнинъ нетиджесинде, халкънынъ яшайыш тарзы агъырлашкъанындан, оларгъа къаршы япылгъан адалетсизлик, зорбалыкъларгъа чыдап оламагъанындан, халкънынъ сабыры тюкенип, миллет оларакъ озюни сакълап къалмакъ, Ватаныны терк этип, дигер юртларгъа кетмеге меджбур олдылар.

Тилини, динини джоймагъа истемеген юз бинглернен халкъ XVIII асырнынъ сонъларында топракълары, эвлери, багъ-багъчаларыны уджуз сатып, я да быракъып, Тюркие, Добруджа (Романия), Булгъарстангъа кочьмеге меджбур

олгъаныны огренгенде, кочюв акъибетлернинъ тесирини озюнгъиз де ис эткендирсингъиз.

Кочюв акъынтылары о девирде ойле кучлюю олгъанындан себеп, Къырымдан он беш йыл девамында беш юз бинъ адам кочккен. 1815 сенесинден та 1929 сенесине къадар кочюв акъынтысынынъ даа бир далгъасы олгъан. Бу вакъыт Къырымда эки юз бинъге якъын халкъ ватанындан иджрет эткен.

Кочювнинъ учюнджи акъынтысы 1854–1862 сенелеринде олып кечкен. Бу вакъыт Къырымдан учъ юз бинъ адам кочип кеткени тахмин этиле.

Иджрет далгъалары Русиеде олып кечкен чешит сиясий вакъиаларнынъ тесири алтында ХХ асырнынъ йигирминджи сенелерине къадар девам эте.

Чешит сенелерде Къырымдан дигер юртларгъа кочип кеткенлер арасындаки халкънынъ чокъусы зиялылар олгъан. Зиялылар, оджалар кочип баргъан ерлериндеки акимиятнен бир сёзге келип, оларнен анълашып, чешит газета, меджмуа ве неширлер мейдангъа кетирелер.

Иджрет топракъларында тешкиятландырылгъан бойле медений оджакълар халкъымызны миллет оларакъ, сакълап къалмагъа ярдым этелер. Олар динини, тилини, эдебиятыны унутмайып, илерилев эснасына иссе къошалар.

ХІХ асырнынъ сонъу ХХ асырнынъ башындан отузундчы сенелерге къадар, Тюркие, Романия, Булгъарстанда яшагъан ватандашларымыз ана тилинде «Добруджа» (1888), «Харекет» (1896), «Садакъат» (1897), «Сада-и-Къырым» (1898), «Тонгъуч» (1909) «Добрудже седасы» (1910), «Тешвикъ» (1910), «Ышыкъ» (1914), «Мектеп ве аиле» (1915), «Къырым» (1918), «Танъ» (1921), «Эмель» (1930) киби газета ве журналлар нешир этелер. Олар иджрет эдебиятынынъ пейда олмасына темель яраталар.

Суаллер ве вазифелер:

1. ХVІІІ асырнынъ сонъларында олгъан кочюв акъынтылары акъкъында билъген малюматларынъызнен пайлашынъыз.

2. Гъурбет топракъларгъа иджрет этювнинъ эсас себеплерини тарифленъиз.

3. Къырымдан дигер юртларгъа кочип кеткен зиялылар насыл?

Добруджадаки кырымтатар эдебияты

Иджрет топракъларда инкишаф эткен эдебият – кырымтатар иджрет эдебиятынынъ тек озюне хас чизгиси, услуби ве усулы бардыр. Ондан да гъайры иджрет эдебиятында, гъурбет топракъларгъа иджрет эткен кырымтатар халкъынынъ тарихы, медениети, урф-адетлери, мерасимлери бар, акъикъатынен сакъланып, озь тасвирини корьгендир.

Бу эдебият, аля бугуньге къадар, иджрет эткен миллетнинъ, яшатыджи ве теселля бериджи, медений хазинеси олып кельмекте. Ондан да гъайры, бу эдебият эдебий эснасынъ, эдебият инкишафынынъ чизгилерини огренмеге ве талиль этмеге гъает терен менбаларгъа зенгин эдебияттыр. Чюнки иджрет эдебиятынынъ озюне хас бедий услуби, миллий аьанелерини тасвирлеген усталыкъ инджеликлери бардыр.

Кырымтатар иджрет эдебияты кырымтатар эдебияты тарихынынъ бир пытагъы сайылып, халкъымызнынъ тарихында олып кечкен сиясий сарсынтылар ве денъишювлерни акс эткен эдебияттыр. Кырымтатар иджрет эдебияты гъурбет ерлерде шекилленген эдебияттыр.

Добруджада яшап иджат эткен муэллифлернинъ эсерлерининъ гъаевий ёнелиши миллийлик, ватанперверлик гъаелеринен ашланып язылгъандыр. Оларнынъ чокъусы шималь шивесинде, Истанбул аьанелерини девам этип язгъан муэллифлернинъ эсерлери исе тюрк тилинде язылгъандыр.

Романияда инкишаф эткен кырымтатар иджрет эдебиятынынъ бир пытагъыны зиялылар ве оджалар бирлешип, «Добруджа» (1888), «Харекет» (1896), «Садакъат» (1897) киби газета ве меджмуаларны нешир этип, илерилеттилер.

Добруджадаки кырымтатар иджрет эдебиятына Мемет Ниязий, Салиха Аджи Фазыл кызы Мемет, Мустеджип Улькюсал, Неджип Аджи Фазыл, Мемет Вани Юртсевер, Исмаил Зиядин, Абдулла Вели Шуайып, Энвер Мамут, Невзат Юсуф, Мемедемин Яшар, Алтай Керим, Аджемин Бавбек киби муэллифлер шахсий исселерини къошып, бирдем миллий эдебиятны зенгинлештирдилер.

Бу эдебият кырымтатар эдебиятынынъ бир кысымы олып, миллетининъ келеджегини къайгъыргъан, дюньябакъыш-

ларыны терен ве кениш ифаделеген, гъает зенгин, эдебий вариет сайылмакъта.

Романияда нешир этильген «Романия» (1921), «Туна» (1925), «Хакъ сёз», «Бизим сёзюмиз» (1929), «Тюрк бирлиги» (1930), «Йылдырым» (1932), «Чардакъ» (1937), «Бора» (1938) киби, фаалиети къыскъа олгъан газета ве журналлар иджрет эдебиятынынъ илерилемесине менбаа олдылар.

Бу эдебий неширлернинъ эписи Романияда яшагъан сойдашларымызнынъ рухий ве медений дертлерини савуштырмакъ ве тиллерини джоймамакъ ичюн, хызмет этилер. Миллий анъанелер, урф-адетлер, ана тилимизни сакъламагъа мейдан яраттылар. Иджретте ве сюрюнликте яшагъан ватандашлар халкъымызнынъ фаджиалы такъдирини бутюн дюнъягъа бильдирдилер.

Бу меджмуалар арасында Мустеджип Улькюсалнынъ реберлигинде 1930 сенеси нешир этильген «Эмель» меджмуасы чокъ йыллар девамында къырымтатар халкъынынъ азатлыкъ, девлетчилик огърунда алып баргъан курешини акс этип кельмекте.

Добруджада яратылгъан къырымтатар иджрет эдебияты назм эсерлеринен зенгиндир. Добруджадаки иджрет эдебиятында халкъ агъыз иджадынынъ анъанелери инджеликнен сакъланып, усталыкъ ве нефисликнен акс этильгендир. Бу эдебият къырымтатар халкъынынъ джанлы тарихы, миллий руху, анъыны айдынлатып кельмектедир.

Иджрет эдебиятымызнынъ ирмакъ башлары шаир ве муаллим, матбуатчы Мемет Ниязийнинъ иджадынен башлана.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар иджрет эдебиятына иссе къошкъан муэллифлерининъ эсерлеринде насыл меселелер икяе олунгъаныны айтынъыз.
2. Добруджада илерилеген къырымтатар иджрет эдебиятыны шекиллендирген газета ве меджмуалар, акъкъында не билесинъиз?
3. Добруджадаки къырымтатар иджрет эдебиятына исселерини къошкъан муэллифлерининъ адлары ве сойдашларыны айтынъыз.

МЕМЕТ НИЯЗИЙ ^[12] (1878–1931)

Мемет Ниязий къырымтатар иджрет эдебияты тарихынынъ уянув девринде иджат эткен муэллифлерден биридир. Гъурбет иллерде яшагъан къырымтатар халкъынынъ джанлы тарихы, миллий руху, миллий анъыны буюк нефасет иле айдынлаткъан сёз устасыдыр.

1898 сенеси, ильк сефер оджа олып, Къырымгъа келе. Чокъкъа бармайып, белли бир себеплернен, Истанбулгъа къайта. Бу келип кетювден де даа сонъра, Мемет Ниязий бир къач керелер Къырымгъа келип кете. Кельген арада миллетине къолундан кельген ярдымыны этмеге арекет эте.

Мемет Ниязийнинъ бабасы 1904 сенеси Истанбулда вефат эткен сонъ, о, Костенджеге келе. Бу ердеки тюрк рушдие-синде муаллим, сонъра исе мудар вазифесинде хызмет эте.

Мемет Ниязий 1910–1912 сенелери «Добруджа седасы» ве «Тешвикъ» газеталарынынъ муаррири ола.

1911 сенеси Истанбулда онынъ «Итхафат» («Багъышламалар») серлевалы ширий джыйынтыгъы нешир олуна. 1918 сенеси, Къурултайнынъ даветинен, Къырымгъа келе ве анда нешир этильген «Акъ сес» газетасына баш муаррирлик вазифесини эда эте. Бир-къач вакъыт девамында Багъчасарай шеэрининъ маариф мудири олып чалыша.

Къырым парламентининъ дагъытылмасы себебинен, 1920 сенеси Романиягъа къайта ве Меджидие медресесинде мудар вазифесинде хызмет эте.

Мемет Ниязий, йигирми яшында олгъанда, истидат ве авеслик зевкъы иле, шиир язып башлай. Шаирлерге менсюп олгъан татлы тилинен миллетининъ дертлерини, адджыларыны айдынлата.

Мемет Ниязий озюнинъ бутюн аятыны халкъына багъышлай. О, юзлернен талелелер осьтюре. Акъикъатсевер муаллим миллий негизнинъ суварылып гъыдаланмасына да иссе къоша.

Добруджа къырымтатарлары арасында миллийлик ислерининъ сакълап къалынмасы ве несильге синъдирилъмесине иссе къошкъан шаир 1931 сенеси 29 ноябрь куню элли учъ яшында акъджигер вереми хасталыгъындан вефат эте.

Онынъ къырымтатар шириетине япкъан хызметлери унутылмайджакъ. Добруджада яшагъан къырымтатар халкъынынъ кечмишини хатырамызгъа синъдирип, джанландырып тураджагъы шубесиздир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мемет Ниязий къаерде дюньягъа кельди ве тасилини къайсы кой ве шеэрде алды?
2. Къырымгъа келип, оджалыкъ этюви шаирнинъ насыл инсан олгъаныны косьтере?
3. Яш ватанпервер къайсы газеталарнынъ муаррири олып чалышты?

Мемет Ниязийнинъ шириетине даир

Мемет Ниязийнинъ къырымтатар шириетине къошкъан иссеси, эсерлеринде бедий услуп ве миллий анъанелернинъ усталыкънен къуullanувынен къыйметлидир.

«**Ойлав**» серлевалы ширинде шаир халкъ шириетининъ анъанелеринен ашлангъан миллий менлик, миллий шуур меселесини айдынлатмагъа тырыша. Тувгъан юртуна олгъан юрек сырлары, аизарлары, ватанперверлик дуйгъулары халкъ тилининъ фельсефесинен косьтериле. Асырлар теренлигинден миллет арасында къорчаланып ве, козь бебеги киби асралып, кельген акъыл идрак окъуйджынынъ дикъкъат назарына авале олуна. Шиирнинъ ильки сатырларында бири-бири пешинден тизильген суаллер тюшюнджеге далдырып, нетидже чыкъармагъа давет этелер.

Шиирде тасвирленген эсас вазиятнинъ денъишмеси шаирнинъ Танърыгъа олгъан мураджаатынен екюлене:

Къадир Танърым, атай къабрин бир айлансакъ!..
Бирлик болгъан бек болгъаннынъ кинкешимен¹,
Ата джуртын аладжакъкъа бир сайлансакъ!

Бойле этип, бу шиирде тувгъан топракънынъ татлылыгъы ве аджджылыгъы, къуванчы ве кедери, онынъ саиби олмакъ макъсадынен, несиллерге насиат берилип, екюнлене. Шиирнинъ эр бир сатырындан асырлар девамында гъурбет иллерде яшагъан къырымтатар халкъынынъ миллий руху, джанлы кечмиши, джанлы тарихы селенип турмакъта.

«Ойлав» серлевалы шииринде ифаде эткен ис-дуйгъуларыны шаир «Ешилъ джурткъа» шииринде кениш ве тафсилятлы тасвирлевини девам эте. Бу эсерде айдынлатылгъан меселелер ойле усталыкънен такъдим олуна ки, олар джиддий икътисадий мундериджеге малик олалар.

Бу шиирнинъ эр бир дёртлюги бедий кямилликнен уйдурылгъан. Меселя:

Бир джаш бала онъмаз, оксюз къалып тентисе²!
Кунъсиз оськен чечекдай джансыз бир инсан болыр!

киби дёртлюкте оксюз баланынъ вазияти мисалинде миллетнинъ ватансызлыгъы, оксюзлик сыфатына кетирилип, тариф олуна.

Оксюзлиги билинмий, эркин³ тапса, къорулса⁴!
Тавны, ташны джангъыраткъан гурь сесли арслан болыр!

– деп девам этильген дёртлюкнинъ сонъунда гурь сесли арсланларны генч несильнинъ осьтюрмекнинъ ёлу да, devlet тизип, къоруп, осьтюрмек ве тербиелемекнен багълы олгъанында коре. Шунунъ ичюн де бу шиирнинъ экинджи дёртлюгинде бу меселе шойле анълатыла:

¹ кинкешимен – кин туткъанынен, ярышлашувынен

² тентисе – тентиресе, къалтыраса, кимге таянаджагъыны, инанаджагъыны бильмесе

³ эркин – урь, азат, сербест

⁴ къорулса – къорчаланса

Миллет де бундай оксюз, бир кимсесиз эзилсе,
Кунь тувмай, джер юзюнде бирикмий талкъан болыр!¹
Олет кирсе², от тюшсе, тынычлыкъ болып тургъан
Халкъ арасы табылмай, орталыкъта къан болыр!

Шаир шанлы миллетининъ парлакъ келеджегини бирликте, бирдемликте ве бирадерликте тасавур эте.

Шаирнинъ къасевети буюктир. Бу къасевет миллетнинъ базы бир уйгъунсыз табиат чизгилеринен багълыдыр. Шаир халкънынъ келеджеги насыл екюнленеджегине дикъкъа-тымызны джелъп этерек:

Ойланмаймыз, акъайлар, бизге насыл танъ болыр! – дей.

«Джурт суюгюси» шииринде татарлыгъыны севген Гульсуюмнинъ симасында гъурбет ильде иджретликте яшагъан халкъымызнынъ ичтимай вазияти ве мунасебетлери косьтериле. Адий бир омюр левхасы яратылып, муим ве проблем меселе ортагъа чыкъарыла.

Бойледже, шаир эсерлеринде несиллерге насиат беререк, иджрет топракъларында хырпалангъан халкънынъ рухий къуветининъ, къудретининъ дереджеси, чокъ сенелер кечкенине бакъмадан, даа сёнмегенини ифаделей.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мемет Ниязийнинъ шиириетини халкъ агъыз иджадынен якъынлаштыргъан бедий-тасвирий васталарны къайд этинъиз.
2. Мемет Ниязийнинъ ватан, юрт асретлиги мевзусына багъышлангъан шиирлерининъ серлеваларыны айтынъыз.
3. Шаирнинъ иджадында къулланылгъан суалли джумлелер, биз огренген анги шаирнинъ шиириетине якъындыр?
4. Халкънынъ такъдири – юртнынъ такъдири мевзусы шаирнинъ эсерлеринде насыл тасвир олуна? Халкънынъ ве юртнынъ такъдири ве тарихыны айдынлаткъан эсерлерден мисаллер кетирип, манасыны анълатынъыз.

¹ бирикмий талкъан болыр – бирлешмейип эзилер, дагъылыр, сачылыр, къарышып, ёкъ олып кетер

² olet кирсе – арагъа бир шей (душман, уйгъунсыз аракет) келип кирсе

ОЙЛАВ*¹

Бизнинъ джакъкъа² талаш барда джав не керек?!
Туруш, сагъыш³ болмасына тав⁴ не керек?!
«Ат айланса, къазыгъына...» деген къартлар,
Талашкъан сонъ, барышмагъа бав⁵ не керек?!

Юрдим, турдым, шай мугъайдым, айталмайман,
Озюнъни де мугъайыр деп, баталмайман.
Биз, джарлылар⁶, анда-мында, ой, талкъ болдыкъ⁷,
Кунъ корьмедик, корермиз деп, джаталмайман.

Джурт джамангъа къалды, төрем⁸, джурт джамангъа!
Кетти Къырым, джылай къалдыкъ эм Къазангъа!
Эндиден сонъ, не билейим, болурмикен,
Къавушкъайдыкъ давкесиз⁹ бир арув хангъа!

Тёзюв болмай¹⁰, озгъан кунни¹¹ бир ойлансакъ,
Къадир Танърым, атай къабрин бир айлансакъ!..
Бирлик болгъан бек болгъаннынъ кинкешимен¹²,
Ата джуртын аладжакъкъа бир сайлансакъ!

* Мемет Ниязий. Шиирлер сечими // Йылдыз. – 1996. – № 5. – С. 74–79; № 6. – С. 63–69. («Эмель» меджмуасынынъ неширинде 1931 сенеси дюнья юзю корьген «Сагъыш» шиирлер джыйынтыгъындан арап уруфатындан А. Кокиеванынъ транслитерациясы).

¹ ойлав – тюшюнюв, къаарьленюв, къасеветленюв

² джакъкъа – якъкъа, тарафкъа

³ сагъыш – асретлик

⁴ тав – тавланмакъ, кейф чатмакъ

⁵ барышмагъа бав – барышмагъа багъ, фурсат

⁶ джарлы – фукъаре, ёкъсул, факъыр

⁷ талкъ болдыкъ – сачылдыкъ, джайылдыкъ

⁸ төрем – эфендим, ханым

⁹ давкесиз – къавгъасыз-давасыз

¹⁰ тёзюв болмай – токътамакъ, болдурмакъ, талмакъ олмай

¹¹ озгъан кунни – кечип кеткен кунни, кечмишни

¹² кинкешимен – кин туткъанынен, ярышлашувынен

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирнинъ сатырларында миллетнинъ тюшкюнджеге далдыр-гъан меселелерни тапынъыз ве анълатынъыз.

2. Юртнынъ агъыр вазиятке огърагъаныны акс эткен сатырларны айырынъыз, фикиринъизни ифаде этип, мисаллернен исбатланъыз.

ЕШИЛЬ ДЖУРТКЪА

Бир джаш бала онъмаз, оксюз къалып тентисе!
Кунъсиз оськен чечекдай джансыз бир инсан болыр!
Оксюзлиги билинмий, эркин тапса, къорулса!
Тавны, ташны джантгъыраткъан гурь сесли арслан болыр!

Миллет де бундай оксюз, бир кимсесиз эзильсе,
Кунъ тувмай, джер юзюнде бирикмий талкъан болыр!
Олет кирсе, от тюшсе, тынычлыкъ болып тургъан
Халкъ арасы табылмай, орталыкъта къан болыр!

Я къолдашып алай халкъ бир-биримен байланса,
Узюльмеген, къопмагъан къавий бир аркъан болыр!
Миллет деген оджакъта къардашлыкътыр инсаннынъ,
Айрылмагъан урувдай эр бири тувгъан болыр!

Къуш учмагъан устюнден, алтын сарай къапысы,
Терс джелъ эсип джабылса, тез кунъде виран болыр!
Ватан шундай къорулмай, онгъарылмай ташланса,
Монълыкъ берип, джуртлыкъкъа мияв къуш къонгъан болыр!

Джурт къорулса, миллетке такъат кельсе, сонъ биз де
Джюютылмакъ, юксельмек, бельки, бир иман болыр!
О... бек тебен¹ къалгъанмыз къаранлыкълар ичинде,
Ойланмаймыз, акъайлар, бизге насыл танъ болыр!

Кевде джерге джабышкъан, миллет сыныкъ къанатман,
Талпынса да, учалмаз, джан берип, къурбан болыр!
Мен бильмиймен, сорайман, бармы бильген Къырымда?
Татарлыгъы юкселип, къачан джурт онгъан болыр!

¹ тебен – башымызны ашагъы эгилткенмиз, къоркъкъанмыз

Джуреклери авликкен,¹ джан талашкъан мырзамыз.
Бек тырышып чалышсакъ, бельки, бир дерман болыр!
Кеч болса да, айдынъыз, чалышайыкъ къарувман²,
Акъсызлыгъын кунълери шулай къапангъан болыр!

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаирнинъ шириетинде миллетнинъ келеджегини тиклемек ичюн айтылгъан хасиетлерни тапынъыз. Сатырлардан мисаллер кетирип анылатынъыз.

2. *«Я кголдашып алай халкъ бир-биримен байланса, Узюльмеген, кгопмагъан къавий бир аркъан болыр»* деген сатырларнынъ манасыны насыл анылайсынъыз? Сизинъ фикринъиздже халкъымыз арасында бу насиаткъа дикъкъат этилеми?

ДЖУРТ СЮЙГЮСИ³

Гульсюм ханым, арувджа къыз,
Истанбулда догъгъан эди!
Яшы болды алты, еди
Анасындан сорды джангъыз⁴:
– Анам, Къырым, къайдай джурттыр?
Онда болгъан халкъ кимлердир?
Деди: – Къызым! Биз татармыз
Къырым бизнинъ джуртымыздыр.
Джери, коки тер-темиздир.
Къырымда да бизлер бармыз,
Къартанайлар, къартбабайлар
Бизни къайтыр деп къарайлар.
Бильди Гульсюм татарлыгъын
Къырымда кенъ джурт барлыгъын,
Хаялында оны суйди,
Корьмедим деп, джанды, куйди.
Мектепте бир арсыз бала
Не къызара, не утана,
Бир кунъ огъа «татар» деди,

¹ джуреклери авликкен – юреклери былангъан

² къарувман – кучь-къуветнен

³ суйгюси – севгиси

⁴ джангъыз – янгъыз

Эриштирди, эриштирди.
 Агъыз-бурун тириштирди!
 Башкъа къызлар куле эди,
 Бу заваллы къыза эди,
 Эм ичинден джана эди.
 Гульсюм тотай джылай, джылай,
 Къайтты уйге деди: – Анай,
 Къайда бабам, тез айт энди,
 Къычырыкълап, джер тебинди¹.
 – Не болды шу, къызым, токъта!
 Къатеджексинъ сен бабанъны,
 Тынъламайсынъ ич ананъны?
 – Джаным, айтса, бабам къайда?
 Мектепте бир сойсыз бала
 Джурегиме атеш сала.
 Магъа «татар» деп эглене,
 Татлы джаным орьселене².
 О мектепте мен окъумам,
 Сизнинъ туткъан джолны къувмам³.
 Биз кетейик джуртымызгъа,
 Онда бильги, эдеп ёкъмы?
 Татарлыгъын сойген къызгъа
 Джуртымызда мектеп ёкъмы?

Суаллер ве вазифелер:

1. «Джурт суйгюси» шиириндеки адисе-вакъиалар къаерде олып кече? *Татарлыгъыны суйген Гульсюмнинъ* симасында шаир халкъымызнынъ насыл чизгилерини тасвирлегенини айтынъыз.
2. Иджрет топракъларында яшагъан халкънынъ вазиятини ве тувгъан юрту – Къырымгъа олгъан севгисини шаир насыл сатырларда бильдире?
3. Гульсюмнинъ суалинден ве анасыннынъ джевабындан сиз насыл бир нетидже чыкъарабилесинъиз.

¹ джер тебинди – аякъларынен ерни тепти

² орьселене – кыйнала, акъаретлене

³ туткъан джолны къувмам – сиз туткъан ёлдан кетмем, сиз киби юртсыз яшамам

ИСМАИЛ ЗИЯДИН ^[13]
(1912–1996)

Романияда инкишаф эткен къырымтатар иджрет эдебиятынынъ белли векили, Мемет Ниязийнинъ талebesи, Исмаил Зиядин 1912 сенеси ноябрь айынынъ он учюнде Романиянынъ Костендже¹ шеэринде дюньягъа кельди. Исмаил Зиядиннинъ бабасы Къырымлы аджы Амет эфенди олгъан. Анасы исе – Фатма ханум – шейх Ислям Умер эфендининъ къызы экен.

Гъает зекаветли генч Исмаил Зиядин ильк тасилини Костендже шеэринде алгъан сонъ, бир къач йыллар девамында, Меджидие медресесинде де окъуй.

Меджидие медресени битирген сонъ, оджалыкъ япкъан вакъытта Исмаил Зиядин шаркъ тиллерининъ арасындаки багъны терен огрене.

Исмаил Зиядин 1940–1942 сенелери Романия мусульманларынынъ баш муфтилигинде кяттип сыфатында чалыша.

О, 1950 сенеси Бухарестте къуруджылыкъ институтыны битирип, къуруджы-муэндис (инженер) дипломыны ала. Романияда тюрк эдебияты ве медениетининъ инкишаф этмесине буюк исе къошмагъа мунасиб ола.

1948–1956 сенелери тюркче нешир этильген дерсликлерге онынъ шиирлери, икяелери ве румынджеден япылгъан базы терджимелери кирсетиле. Романия девлети, Добруджада яшагъан къырымтатар халкъынынъ шивесинде мектеплер ичюн, китаплар нешир этильмесине разылыкъ бере. Шу арада Романия Академиясы ве маариф назирлиги мейдангъа

¹ Костендже – Констанца (Романиянынъ бир шеэри)

кетириле. Исмаил Зиядин маариф назирлигининъ эйетине аза оларакъ кирсетиле.

Исмаил Зиядин Али Амет Аджынен муэллифдешликте 1956 сенеси кырымтатар мектеплери ичюн, «Элифбе» китабыны яза. 1957–1959 сенелери Исмаил Зиядиннинъ иштирагинен I–V сыныфлар ичюн «Окъув», «Грамматика» китаплары азырланып, нешир этиле. О, 1956–1960 сенелери арасында азырланып, нешир этильген «Румынджа-татарджа» ве «Татарджа-румынджа» лугъатларынынъ баш муаррири ола.

1959 сенесининъ сентябрь айындан башлап, Романия девлетининъ къарарына мувафыкъ, Добруджада азлыкъ олгъан миллетлернинъ мектеплери къапатыла.

Мектеплернинъ къапатылмасы, Исмаил Зиядиннинъ иджадына бираз аякъ чалгъанына бакъмадан, онынъ яратыджылыгъы токътатылмай. О, Романияда чыккъан китап ве журналларда эсерлерини сийрек-сепелек дердж этип тура.

Исмаил Зиядиннинъ эдебияткъа олгъан севгиси – оны Добруджада бир къач вакъыт яшап иджат эткен оджасы – Мемет Ниязийнинъ иджадындаки анъанелерини девам эткен ве, янгы бир сес къошкъан, шаирлер сырасына кирмеге имкъан ярата. Онынъ язгъан шиирлери ве эртегелери буюк меракънен окъула ве эзберлене.

1987–1992 сенелерде Романияда «Критерион» нешрлятынъда нешир этильген «Ренклер» китабында Исмаил Зиядиннинъ кырымтатарджа ве тюркче язгъан эсерлери дердж этиле. Лякин онынъ сонъки отуз йыл девамында язгъан эсерлерининъ эксерieti даа дердж этильмегени де беллидир.

Та яшлыкъ чагъындан кырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъына авеси олгъан, Исмаил Зиядин 1940 сенеси «Чорабатыр» дестаны эсасында, шималь шивесине уйгунлаштырып, учь пердели пьеса яза.

Шаирнинъ «Той» серлевалы шиирий масалы, шималь шивесининъ инджеликлерини озюне къаврап алгъан, гъает меракълы ве пек окъунакълы эсердир.

Романияда инкишаф эткен кырымтатар иджрет эдебиятынынъ белли векили, халкъчан шаирининъ кырымтатар

эдебияты тарихына кьошкъан иссеси гъает къыйметли ве буюктыр.

1996 сенеси бу фаний дюньяны терк этип, бакъый дюньягъа авушкъан шаирнинъ эсерлеринде янъгъырагъан халкъ тилининъ миллий эзгиси бизим кунюмизде де, асырлар тёрюнден гъайры дёнип, къулакъларымызда сесленмектелер.

Суаллер ве вазифелер

1. Исмаил Зиядин не вакъыт ве насыл къорантада дюньягъа кельди?
2. Исмаил Зиядиннинъ тасиль алгъан оджакъларыны тарифленъиз.
3. Исмаил Зиядин Добруджадаки къырымтатар талебелери ичюн насыл китап ве дерсликлер нешир этти?
4. Онынъ эсерлери насыл меджмуа, китап ве газеталарда ба-сылгъаныны айтынъыз.
5. «Чорабатыр» адлы учь пердели пьесасы не вакъыт язылгъан эди?

Исмаил Зиядиннинъ «Той» адлы шиирий масалына даир

Исмаил Зиядиннинъ «Той» адлы шиирий масалында халкъымызнынъ той мерасиминде асырлар девамьнда кутюлип келинген адетлери тасвир олуна. Муэллиф, эсас къараманлар – Акъкъый ве Садетнинъ севгиси эсасында, халкъ симасыны айдынлатмагъа тырыша.

Шаир эсеринде бедий левхалар вастасынен, кечмиште той мерасими насыл тарзда кечирильгенини, козюмиз огюнде джанлы суретте тасвирлемеге арекет эте.

Кечмиш заманларда той мерасиминден эвель насыл арекетлер япылгъан олса, оларнынъ эписи бу эсерде тантитиматынен косътериле.

Муэллиф, той мерасимине азырлыкъ насыл тертипте япылгъаныны косътермек макъсадынен, эсерине къыз корюв, къудалыкъ, сёз кесим, той ве никях мерасимлерини айры болуклерде усталыкънен айдынлата.

Бу болюклерде шаир халкъ агъыз иджадынынъ дже-
херлери: аталар сёзлери, айтымлар, чынълар киби жанр-
ларны буюк усталыкъ иле къуллана. Меселя, къуда акъ-
къында халкъ тилинде айтылгъан идракли сёзлер эр бир
болюкнинъ башына къойылып, эсернинъ эсас мевзу ве
гъаеси тайинлене:

Уйрюлип кельген къара булут
Джавмай кетмез,
Къуда деген имансыз
Алмай кетмез.

Эсерде чынъларнынъ нумюнелери усталыкънен къулла-
ныла, халкъ тилинде ишлетильген келимелер эсернинъ
бедий джеэтини зенгинлештирелер. Меселя:

Къыз дегенинъ – гъарип къул,
Оксюзден бетер.
Баба эвин терк этип,
Чыкъар да кетер.

Ой, бир арув бола экен
Давуллы тойлар,
Джыйыла да келе экен,
Урувлар, сойлар!

Муэллиф сечкен макъсат ве вазифе эсернинъ эр бир
болюгинде усталыкънен аль олуна. Тойларда о девирлерде
отъкерильген чынълашув, куреш, тыраш, келин тюшюрюв,
хайырлав киби адетлеримиз козюмиз огюнде джанлана ве
кевделене.

«Той» шиирий масалында куреш мерасими меракънен
акс олуна. Курешчи пельванларнынъ лагъабы олгъаны
эсерде айрыджа къайд этиле. Менали пельваннынъ бою
алчакъ олгъаны ичюн, халкъ арасында «Мышыкъ Али»
лагъабынен танылгъаны косьтериле. Бою девдай Джумали
ве Мышыкъ Али пельванларнынъ джемаат арасында озь та-
рафдарлары бар.

Эсерде куреште къулланылгъан «къоян-къолтукъ» усу-
лы гъаает джанлы ве меракълы тасвирлене. Бу мисаль
Добруджада яшагъан халкъымыз арасында куреш мера-

симининъ инджеликлери танти-тентиматынен сакъланып кълалгъаныны исбат эте.

«Тыраш» болюгинде эвель-эзельден той башланмаздан эвель, тыраш вакътында айтылгъан дёртлюклер мисаль этип кетириле. Месея:

«Темиз олур, пак олур
Мухамматнынъ уммети
Кель, кърдашым, тыраш ол,
Иджра эйле суннетни».

я да

«Бас давулны сен чокъмар!
Чалгъы тыраштан чыкър.
Зевкъланмагъа кельдик биз,
Тыраш ёкъ, зевкъ, чалгъы бар!»

Бойле этип, къараманларнынъ сималары буюк нефисликнен айдынлатыла. Яшлар ве кърартлар симасы эсерде тасвирленип, халкъ симасы кениш диапазонда косътерице. Буннынъ иле окъуйдыжылар кечмиш девирлерге кълалталар.

Ондан гълайры, бу эсерде арекетке кетирильген айры бир нумюнелерни той япкъанда, файдаланмакъ ичюн огрене билемиз.

Кърарт ве яшларнынъ нуткъунда янъгъларагълан шималь шивесинде тилимининъ шырныкълыгълы ве зенгинлиги акс этиле. Халкъ тилининъ шиве зенгинлиги косътерице.

Бойледже, Исмаил Зиядиннинъ «Той» серлевалы ширий масалында тасвирленген левхаларда халкъымызнынъ миллий анълы, анъланелери акс олуна. Олар эсасен табият, кой манзарасы ве адетлер тасвирленген левхаларда айдынлатылалар.

Къараманларнынъ диалог ве монологларында о девирде яшагълан миллетнинъ миллий рухийет дюньясы бутюн айдынлыгълынен тариф олуна.

Суаллер ве вазифелер:

1. Муэллифнинъ «Той» адлы ширий эсеринде халкъымызнынъ насыл миллий чизгилери тасвирлене?

2. Эсер насыл болюклерден ибареттир? Эр бир болюкте не акъкъында айтылгъаныны окъуп, дефтерингизде план тизингиз.
3. Эсерде диалог ве монологларда миллетнинъ насыл бир чизгиси тасвир олуна? Мисаллер кетирип анълатынгыз.
4. Табиат левхалары, кой манзарасыны айдынлаткъан левхаларда шималь шивесининъ инджеликлерини тапып окъунгыз.

ТОЙ*

(*Акъкъыйнен Садетнинъ масалы*)

(*къыскъартылгъан*)

ПЕНДЖЕРЕ

*Къаралтынгдан кечтим мен,
Пенджеренгни черттим мен,
Анайынъ манга дарылгъан,
Мен ананга неткенмен?*

Гедже ярысы!
Койнинъ халкъы чокътан ятты.
Куннинъ къахрин¹ ярынгъадже силькип атты...
Эв тышарсы не пек ярыкъ, не къаранлыкъ.
Тылсымлы бир урба кийген бу саатте бутюн барлыкъ.

Сакъланджумакъ ойнагъандай,
Шимди пыса
Ай булутнынъ аркъасына.
Шимди ишмар эткен киби,
Бир тешиктен чыкып къарай,
Парыл-парыл ве козь къыса.

Ёл боюнда эки кольге
Де джоюла,
Де айланып, корюнелер кене козьге...
Не экен?
Джын олмасын?!
Бильмек истер исенъ, дейим,
Бу – джынгъа мейдан эткен

* Латин уруфатындан Юнус Къандымнынъ транслитерациясы.
Исмаил Зиядин. Той // Йылдыз. – 1998. – № 8. – С. 13–42.

¹ куннинъ къахрин – куннинъ къасеветини

Эки дане йигит экен.
Бири – Мамбет акъайнынъ Алиси ве
Янындаки бутюн койнинъ таныгъаны узун Акъкъый.
Айбы бармы?
Деликъанлы дегиллерми?
Алининъ досту Гульсюмге къомшу койден
Садет адлы джариеси
Мусафир кельген.
Али деген деликъанлы Гульсюмнинъ нишанлысы.
Акъкъый десенъ,
Къайтып кельген аскерликтен
Кендине бир гузельчик келинчек къарай.

«Бакъса, энди эвленмеге истей, акъай! –
Мусафир къыз арувчыкъ, – дей,
Яшы тамам он докъуз!»
Шайтип, барып пенджерере
Акъкъый оны корьмек истей.

Къызлар ята уяныкъ.
Бир маальде итлер уре.
Эв алдында бирев юре!
Садет айта: «Вай, Гульсюмджан,
Бир де къркъам, дуймагъайды Номан эмджем!
Ана-аа, кельди анавылар!..»

Пенджерере Гульсюм бара:
«Эй, Къараман, сус масхара,
Сус копюк баш!» –
деп итлерге сеслене о яваш-яваш...
Копеклерге йигитлер отьмек аталар,
Алини танып, копеклер
Отьмек ашап, яталар...

Янъы танышаджакъ яшлар
Башта бираз утаналар.
Эвде Садет къызара,
тышта Акъкъый бозара,
бир шей айтып оламайлар,
не айтмасын тапалмайлар.

Саарь вакъты!
Койнинъ халкъы тураятыр.
Къызгъын кунде япыладжакъ
ишке адалет къураятыр.
Амма, сакъын
бу гедже нелер олгъанын,
эки юрек бахт-къуванчкъа толгъанын
бир кимсеге айтмангъыз,
сырларыны сатмангъыз!

Бельки, ярын къудалар
хабер этер нишанларын.

СЁЗ КЕСИМ

* * *

Алла бир, сёз бир.

Меселе инджеленди,
Гедже ярысына къадар.
Пек мунасиб корюнди
Аджанай берген къарар.

Саба къавалтысында
Кетирип сёз сырасын,
Алдылар Садеттен де
Ал гонъюльнен ризасын.

* * *

Ёлгъа чыкъмагъа азыр
Эв алдында араба.
«Сёз бир»ге кетеджеклер
Эпси, къысым-акъраба.

Арабанынъ бирсинде
Енгелернен бир тизе.
«Амме»ни¹ эзбер бильген
Яш оджапче Пакизе.

¹ «Амме»ни – туткъан иши
эйи олмасы ичюн окъулгъан
дуа

Азбар къапы алдында
Къаршылай кельгенлерни,
Зебуренен Садетнинъ
Эслидже енгелери.

Къонакъбайлар чапкъалап,
Къапыларны ачалар,
Кельгенлерге «Хош кельди!»
Айтып къучакълашалар.

Кельген Аджанай экен,
Таянып бир таяккъа,
Бели букюк гъарипнинъ,
Зор етишкен аяткъа.

Къарт ичери киргенде,
Эр кес аяккъа турды.
Къартлыгъына сайгъынен
Къол алмагъа джувурды.

* * *

Бир маальде утансырап,
Къызарып, кулюмсиреп
Кельгенлерге «Хош кельди!»
Айтмагъа кирди Садет.

Башта уйкен сайгынен
Эпсин кьолларын алды.
Сонъра озю аякъта
Къапы янында кьалды.

Аманджылыкъ¹ сорагъан
сонъ
Бир тыныш чыкъып кельди.
Джемааткъа татлынен
Къавелер икрам этти².

* * *

Ана, шайтип башлады
Экинди къавалтысы.
Сют, къаймакълы къавенен
Къокъулы гуль татлысы.

Татлыдан сонъ къавелер!
– О да макътавгъа дегер –
Къатында кесме шекер,
Ондай я, пек мутебер!..

¹ аманджылыкъ – аманлыкъ-
эсенлик, сагълыкъ-селяметлик

² икрам этти – такъдим этти,
кетирди

* * *

Къалтыравукъ сесинен,
Арада бир тынышлап³,
Джемаат таркъайджакъта
Къартий айтты бир къач лаф:

«Балларым, сизлер шимди
Савап бир иш яптынъыз,
Бир оджакъ, бир юванынъ
Таш темелин аттынъыз⁴.

Манъа шу къартлыгъымда
Бу кунни де косътерген
Худай Аллам, Дженап Хакъ,
Разы олсун сизлерден!

Пакизе къызым, окъу
Мусульмандже бир дуа
Дин-иман севгисинен
Нешеленсин⁵ бу юва!»

³ тынышлап – ара тапып,
айтыладжакъ вакъты кельген
арада

⁴ таш темелин аттынъыз – таш-
темелин кьойдынъыз

⁵ нешеленсин – къуванчкъа,
севинчке толсун

ЧЫНЪ

Къоранынъ бир къатында,
Чардакъларнынъ артында
Бир-бирине къаршы тургъан
Эки джебэ къурулгъан.
Бир якъта деликъанлар,
Йигирми адым къаршыда
Джансеверлер, яш къызлар.
Эки якънынъ арасында

Бир чокъ да нишанлы бар.
Джоша къызлар, деликъанлар,
Зевкълана чынълашалар,
Уйдурылгъан чынълар иле
Гонъюллерин ачалар.

КУРЕШ

Ана да мына
Келеятыр!
Арабасын-талиқъасын¹
Чекеятыр.

Киев бетте,
Аккъыйлернинъ азбарында
Алты кунъдир тыныш бильмей зурна, давул!
Тек тюневин ятыштыргъан бираз джавун
Тасарлангъан эсапларны² теракъайчыкъ³ къарыштырды.
Азбардаки алай халкъны ичериге къачыштырды.
Бугунъ авасы гузель!
Ягъгъан, сачкъан ёкътыр, атта
эсмей ич бир ель!
Пельванлар да кельдилер, башлайджакъ энди куреш!
Акъ булутлар арасында сыза джыллы бир кунеш.
Сейирджилер арманлыкъта
уйкен бир алкъа шекилинде
къангъыша⁴ ве къурулгъанлар итешелер⁵.

Юзъсиз олгъан сойлары шайтип огге кечелер.
Якъындаки тереклернинъ ерге саркъкъан даллары,
Юкъарыдан бакъайыкъ деп, анда чыкъкъан балалар.
Шимдигеже этраф койлер бирер-бирер таралды⁶,

¹ талиқъасын – талиқъасыны, такъдири, талийини

² тасарлангъан эсаплар – эвельден чезильген эсаплар

³ теракъайчыкъ – тежяранчыкъ, пек азачыкъ

⁴ къангъыша – къакъыша, бири-бирини къакъыштырып, куреш бакъмакъ ичюн ер сайлайлар

⁵ итешелер – уйтеклешелер, бири-бирини уйтеклеилер

⁶ койлер бирер-бирер таралды – эр бир койден кучюни сынамагъан пельван къалмады

Тизи ерге тиймеген¹ тек эки пельван къалды.
Бириси: «Мышыкъ Али» деген лагъабнен белли, Менали,
Экинджи:

эр кеснинъ козюн алгъан –

Тырмен² койлю, Джумали.

Мышыкъ, ич пельвандыр деп айталмазсынъ

О кичкене, эм пускъа

Бою девдай Джумалиден аман бир къарыш къыскъа.

Уйкенлер дава эте: ким биринджи оладжакъ?

Чокъусынынъ къанаати: Тырмен койлю чыкъаджакъ.

Меналиге ой берген сойлары да аз тувул³,

Онъа шурет къазандыргъан чевиблиги ве усул.

Сол къолунен тиз устуне къакъмасы да пек яман!

Бу усулны къуллаана о къолайын тапкъаныман.

Ана, джанланды бирден куреш оладжакъ мейдан.

Къушакъ къушанып чыкъты ортагъа эки пельван.

... Башталарда эки якъ да сакъынджакъ давраналар⁴,

Ракъибининъ бир янълышлыкъ этмесине авланалар⁵.

Лякин кеткен сайын эки пельван пек де къызыша,

Экеви де марифетин косътермеге озуша⁶.

Эеджанлы сейирджилер джанлы-джанлы къонуша.

Анджакъ, Менали йигит пек къолай якъа бермей.

Джумали де пек къызыша, сабры тюкене, терлей,

Джайыз⁷ олгъан усулларны бирер-бирер эп тенъей⁸.

Мышыкъны тизге ала,

Менали нете-нетмей, кене аякъта къала.

Онъ ыргъачыкъ, сол ыргъачыкъ...

Мышыкъ буларгъа алышыкъ

¹ тизи ерге тиймеген – енъген, гъалебе къазангъан, куреште тизи ерге тиймеген

² тырмен – дегирмен

³ тувул – дегилъ

⁴ сакъынджакъ давраналар – сакъынып арекет этелер

⁵ янълышлыкъ этмесине авланалар – янълышлыкъ япкъан араны беклейлер

⁶ марифетин косътермеге озуша – усталыгъыны, мергинлигини, кямиллигини косътермеге ярышлашалар

⁷ джайыз – тансыкъ, кимсе бильмеген усул

⁸ тенъей – сынай, къулланып бакъа, нетидже чыкъара

«Ана йыкъялды» дегенде, секирип атлай,
не болса да, якъасыны онъа туттырмай.
Вакъыт кечти экиндини, кучъ ятмагъа кетейтыр¹,
Бир-бирининъ акъкъындан келялмай эки батыр.
... Тамам къарт яргъыджылар²: «бугунъ бир нетидже ёкъ»,
Мышыкъ бираз бош тапылып,
аркъадашы Джумалининъ оюнына къапылып,
илери атылгъанда
Тырмен койлю там сырасын тюшюрип,
Сагъ къолун да Меналининъ омузындан кечирип,
Мукеммель бир «къоян-къолтукъ»³ беджерди!
Озю бирден чалкъа ятып⁴,
Къуветли къолларынен
Меналини баш устюнден артына атып,
джанбашын ерге серди!
Ана, шайтип,
Башпельванлыкъ намын кене
къазангъанын косътерди.
Сетмер бай тарафындан
башпельвангъа армагъан
чыкъарылгъан⁵ бир тананен
дал байракъны къолгъа алды.
Пек меракънен курешнинъ сонъуны беклеп тургъан
койдешлери къатына къуванчнен барды...
Тебрик этип, эпси къолун джыллы сыкътылар,
Озьлерин беклеп тургъан арабагъа отурып,
Ёлджулыкъкъа чыкътылар.
Койдешлерден бириси байракъны тик котерип,
авада далгъаландыра эди,
Далгъалангъанда байракъ
санки коклерде учкъан
Къарталны анъдыра эди!

¹ кучъ ятмагъа кетейтыр – такъат битеятыр

² яргъыджылар – ярышлашкъанлар

³ къоян-къолтукъ – куреште къулланылгъан бир усул (къол-тукъ тюбюнден тутып йыкъмакъ)

⁴ чалкъа ятып – артына ятып

⁵ армагъан чыкъарылгъан – гъалип чыкъкъангъа бахшыш, эдие этмек ичюн айырылгъан

ТЫРАШ

*Кель, тыраш ол,
Иджра эйле суннетни.*

Зевкъ меракълыларынен
Толды кене азбарлар!
«Не экен?» десенъ, бугунъ
Киевнинъ тырашы бар.

Бербер Хайрулла – энъ яш
Устасы кой халкъынынъ,
Аскерлик аркъадашы
Сетмер огълу Акъкъийнинъ.

Ортадаки масагъа
Тизе о, яваш-яваш
Устралар, макъасларны,
Таракъ бир де къайракъ таш.

Чалгъыджылар башлады
Нейсе¹, тыраш авасын!
Хайрулла алды къолгъа
Устрасы ве макъасын.

«Темиз олур, пак олур
Мухамметнынъ уммети
Кель, къардашым, тыраш ол,
Иджра эйле суннетни».

«Бисмилля» деп башлады
Копюртмеге сабунны.
Акъкъийнинъ бети аман
Ап-акъ копюк япынды.

Лякин Хайрулла уста
Илери кеталмады,
Къайрагъан устрасыны
Къуллаана билалмады.

Арттан бирси багъырып,
Кескин бир сес йиберди.
«Токътангъыз, бираз токъта,
Бу саатте аркъамыздан
Къуувгъан бир шейлер ёкъ да!»

Сонъра чалгъыджыларнынъ
Янына сюрип барды,
Ыштанынынъ джебинден
Бир юзлюкни чыкъарды:

«Бас давулны сен чокъмар!
Чалгъы тыраштан чыкъар.
Зевкъланмагъа кельдик биз,
Тыраш ёкъ, зевкъ, чалгъы
бар!»

Чыкъты сонъра бир бала,
(Олса он яшларында),
Сюфте къатылаятыр²
Бир киев тырашына.

Къалабалыкъкъа къарап
Уйкенлерге сесленди:
«Акъаларым, киевге
Бойле азап не энди?»

Бети сабунлы тура,
Озю беклеп отура.
Бошангъыз устакъайны,
Урсын бир къач устура!

Чалгъы бираз токътасын,
Раатлансын чокъмарлар.

¹нейсе – не исе

²сюфте къатылаятыр – биринджи кере иштирак эте

Ич гунясы олмасын,
Чалгъы ёкътыр, тыраш бар!

Аккъыйнинъ достларыдыр

Оны къонуштыргъанлар,
Кулькю-шакъа тельбевин
Эллеринде туткъанлар...

* * *

Мааллелери бир олгъан
Эслидже эки акъай,
Таякъларгъа таянгъан,
Кетелер токътай-токътай.

Бирси дей: «Тырашнынъ да
Эски зевкъы къалмады,
Къартларнен келе эди
Онынъ да тузу-дады.

Шимди тек бильгенлери
Киев яшкъа чектирмек
«Тыраш ёкъ»нен адетни
Эппейи кечиктирмек!»

О бир къарт дей: «Эй, иним¹,
Сен о якъын быракъ да
Бу тырашлар, чалгъылар
Косьтере ки, бу халкъкъа
Тёремизге сайгъы бар!»...

Суаллер ве вазифелер

1. Урф-адетлеримиз тасвирленген левхаларны тапып окъунъыз. Озь сёзюнъизнен, анълагъанынъыз киби, дефтерлеринъизге къайд этинъиз.

2. Эсерлерде тасвирленген урф-адетлер, мерасимлерининъ файдалы тарафлары недедир? Фикирлеринъизни бильдиринъиз.

¹ иним – къардашым, кадам

ДЖИАН ПАВАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

АБУЛКЪАСЫМ ФИРДАВСИЙ ^[14] (940 (941)? – 1025)

Джиангъа мешур Абулкъасым Фирдавсийнинъ ады эки асыр девамында язгъан эсерлеринен Авропа китапсеверлерининъ къальбини мефтюн этип кельмекте.

Абулкъасым Фирдавсийнинъ «Шахнаме» дестаны дюнъядаки бир чокъ тиллерге толусынен, айры кысымлары базы тиллерге исе терджиме этильгендир. Онынъ дестанлары эсасында музыка эсерлери, драма ве либреттолар язылды, кинофильмлер къойылды, тасвирий санат эсерлери яратылды.

Абулкъасым Фирдавсий 940 (941)? сенелери этрафында Хорасанда Тус шеэри янындаки Бодж коюнде дюнъягъа кельгени беллидир. Онынъ баба-деделери мал-мулькюни ёкъ этип, фукъарелешкен койлюлерден олгъанлар.

Фирдавсийнинъ дестаны шу девирде Орта Асия ве Хорасанда олып кечкен тарихий адисе-вакъиалар, баскъынджыларгъа къаршы куреште ерли халкънынъ менфаатыны, чалышкъыр эалининъ укъукъыны имае этюв гъаелери акткъындадыр.

«Шахнаме» дестанында олып кечкен адисе-вакъиалар дёртбинъ сенени тешкиль эткен тарихий девирни озюне къаплап алмакъта. Бу девирде эфсаневий ве тарихий шахыслар арекет эткенлер. Эсернинъ сонъки кысымында ифаделенген 500–700 сенелик тарихий вакъиалар гъает терен айдынлыкъ ве изченлик иле тасвирленгенлер.

Бойле этип, шаир бу дестанда Иран ве Орта Асиянынъ колемли тарихыны къаврап алмакъ макъсадына муим ер айыргъандыр. Бу малюматларны топламакъ ичюн, пек чокъ

чалышкѳан ве эсерини отуз беш сене девамында язгѳандыр. Бу кѳадар чокѳ весикѳалы малюматларны уйгѳунлыкѳ иле бирлештирип, бутюн кѳысымлары бири-бирине мунасип олгѳан эсер яратмакѳ ичюн, буюк истидат саиби олмакѳ лязим эди.

Фирдавсий озюнинѳ аджайип эсерини язып битирген вакѳытта, саманийлер девлети ичерсинде юзѳ берген кѳарама-кѳаршылыкѳлардан зайыфлашып, кѳараханийлер ве гѳазнавийлернинѳ уджюмине чыдап оламай, дарма-даргѳын олгѳан. Бу арада, кѳартайып кѳалгѳан шаир, омюрининѳ энѳ яхшы деврини сарф этип, язгѳан эсерине кѳыймет кеседжек инсанны кѳыдыргѳаны акѳкѳында яза. Бу арада тахткѳа Махмуд Гѳазнавий отуртыла.

Фирдавсий эсерине кѳыймет кесиледжек учѳ ерни тайинлей.

Биринджи ер – эсерини Кѳараханийлернинѳ сарайына алып бараджакѳ ола. Амма кѳараханийлер, эсасен тюркий кѳабилелерден келип чыкѳкѳанлары себепинден, бу эсерни яхшы кѳабул этмейджеклерини де анѳлай эди.

Иран падишасынынѳ сарайына алып барувны шаир экинджи ер оларакѳ сече. Иранда о вакѳыт Оли Буя сулялеси укюмранлыкѳ этмекте эди. Анда исе арап тили ве арап халифатынынѳ мевкѳи¹ кучѳлю эди. Мусульманлыкѳтан эвельки девирни медх эткен² эсерни олар да кѳабул этмейджегини муэллиф тахминен биле эди.

Ниает, Фирдавсий, Гѳазнада озюнинѳ сарайына алимлер ве эдиплерни топлагѳан Махмуд Гѳазнавийни сайлай ве онѳа багѳышлав язып, эсерининѳ сонѳки нокѳтасыны кѳоя. Амма шаир Гѳазнавийни сайлап пек янѳлыша. «Шахнаме»-де шеревлендирилген арзу, умютлер, алидженаплыкѳ, инсанперверлик, севги ве достлукѳ ислери Махмуд Гѳазнавийнинѳ сиясетине зыт келе. Шунунѳ ичюн де, Гѳазнавий, бу эсерни кѳуванч иле дегиль де, элем иле кѳабул эте. Гуя Махмуд, ваде этильген алтынлар ерине, Фирдавсийге кумюш капиклер берген эмиш.

Шаир исе онѳа берильген бу капиклерни учѳке болип – бирисини аммам хадимине. Бир кѳысмыны шербет

¹ мевкѳи – идаре этиджилиги, укюмдарлыгѳы

² медх эткен – шеревлеген

сатыджыгъа ве бир къысмыны исе ханнынъ парасыны алып кельген адамларгъа такъсим эткен. Фирдавсийнинъ бу арекетини Махмуд шанына буюк акъарет япылгъан киби анълагъан.

Шаир шахны хасисликте къабаатлап, тахткъа ляйыкъ олмагъаныны косътерген аджвие яза. Бундан сонъ, шаир узакъ юртларгъа къачып юрьмек меджбуриетине къала.

Бу эки инсан акъкъында тильден тильге халкънынъ агъызында сакъланып къалгъан бир чокъ риваетлер беллидир. Базы айтылгъан риваетлерге коре, Махмуд шах Хиндистанны талап, бир чокъ мал-мульк алып, къайтып келеяткъанда, ёлда онъа бир къальада яшагъан инсанлар къаршылыкъ косътерелер. Махмуд шах къальа шахына тезден къальаны теслим этмеси акъкъында мектюп яза. Хандан джевап беклеген арада, везирине:

– Насыл джевапланыр экенлер? – деп сорай.

Бунъа везир:

– Олмаса райимге ляйыкъ бир джевап,

Мен о гурзи мейдан-у-Афрасийаб! – бейитини окъуй.

– Бу кимнинъ шири? – деп сорай Махмуд. – Бу сатырлар инсанда батырлыкъ ве джесарет къозгъайлар...

– Гъарипчик Абулкъасым Фирдавсийнинъ, – деп джевап бере везир.

Шу вакъыт Махмуд шах улу шаирге нисбетен адалетсизлик япкъаныны анълап, онъа эвель ваде эткен алтынларны ёллагъан экен.

Тус шеэрининъ бир къапысындан Махмуд шахнынъ керваны кирип кельген арада, шеэрнинъ экинджи къапысындан шаирнинъ табутыны алып чыккъан экенлер.

Даа базы риваетлерге коре, ёлланылгъан зенгинликни Фирдавсийнинъ къызы къабул этмейип, къайтарып йиберген. Базы икяелерде исе, къабул этип, бир копюр ве бир де керван сарай къурдыргъан экен, деп икяе олуна.

Улу шаирнинъ сонъки сенелери факъырлыкъта кечкени белли. Бу меселе акъкъында Фирдавсийнинъ эсеринде айры бейитлер де бар. Махмуд шахкъа аджвие язгъаны, сонъра бутюн омюри къувгъунлыкъта кечкени де акъикъаттыр. Къартлыкъ ве къувгъунлыкътаки яшайыш онынъ алыны

агъырлаштыргъан. Тувгъан Ватанына къайтув арзусы иле сексен яшыны кечкен заваллы шаир Багъдатта яшар экен, Къуръандан алынган сюжет эсасында «Юсуф ве Зулейха» дестаныны язмагъа меджбур олган. Бу дестаннынъ башлангъыч къысмы «Тевбенаме» деп адландырылган. Бу эсерде энди шаир къадимий пельванлар акъкъында агъыз ачмайджагъына ант эткен.

Къартайып, чаларып къалган шаир омюрининъ сонъунда тувгъан юртуна келип, Тусде вефат эткен олса да, руханийлер онынъ джеседини коммек ичюн, мусульманлар мезарлыгъындан ер бермегенлер. Фирдавсийнинъ джеседи бабасындан къалган багънынъ бир четинде дефн олунган. Бу вакъиа 1025 сенеси олып кечкен.

Суаллер ве вазифелер

1. Шаирнинъ аятий фаалиети акъкъында бильген малюматларынъызны айтынъыз. Шаирнинъ яшаган девринде насыл тарихий вакъиалар олып кече?

2. «Шахнаме» дестанында насыл меселелер тасвир олуна? Бу эсер не къадар вакъыт зарфында язылгъаныны ве насыл бир себепнен екюнленгенини икяе этинъиз.

3. Махмуд Гъазнавий кимдир? Шаирнинъ такъдирине бу шахыснынъ насыл бир тесири олгъаныны, риваетлерни икяе этип, анълатынъыз. Халкънынъ акълында бу акъта къач ривает сакълы къалды?

4. Улу шаирнинъ сонъки сенелери насыл кечкенини икяе этинъиз. Омюрининъ сонъунда язган эсерининъ серлевасыны айтынъыз ве бу эсерни не ичюн язгъаныны исбат этинъиз.

«Шахнаме» эсерининъ сюжетине даир

«Шахнаме» дестанында элли падишалыкънынъ тарихы тасвир олуна. Дестаннынъ композицион тизилиши де бу мундеридженен бельгилене. Дестанда базы падишаларнынъ идаре этиюви бир къач сене девамында тасвир олунса, дигерлерининъ тарихы акъкъындаки тасвират юз йыллыкъ муддетни къаплап ала. Бази падишалыкъларнынъ тарихына шаир он-йигirmi бейит багъышласа, дигерлерининъ тарихына бинълердже бейитлерден ибарет дестанлар багъышлай.

Месея Сухроб акъкъындаки дестан бинъ бейиттен, Сиявуш акъкъындаки дестан учъ бинъ бейиттен ибареттир. Сухроб ве Сиявуш акъкъындаки дестанларда Кай Ковус ханлыгынынъ девриндеки вакъиалар тасвир олуна. Бир къач бинъ бейиттен ибарет олгъан Исфандияр акъкъындаки дестан Гуштасп ханлыгы деврининъ тек бир къысмыны тасвирлей. Эр бир ханлыкъ деврининъ тасвири «Шахнаме» эсеринде къанунлаштырылгъан бир услюпте язылгъандыр.

Буюк бир дестангъа кирсетильген айры дестанларнынъ кириш, эсас, хатиме киби къысымлары бар. Шахнамеде тариф олунгъан тарихий вакъиалар муэллиф адындан беян олуна.

«Шахнаме» пек буюк эпик дестандыр. Эсер къадимий иран къабилелери тарафындан уйдырылгъан эфсанелер, къараманлыкъ дестанларындан ибареттир. Дестанда Ираннынъ Искандер Зулъкарнайн девринден башлап, араплар бастырып кельгенине къадар, яни сонъки Сосоний шахы Яздигард III-нинъ олюмине, (651) сенесине къадар, олып кечкен тарихий вакъиалар бедиегликнен айдынлатыла. «Шахнаме»де тасвирленген тарихий вакъиалар дёрт бинъ йылгъа якъын девир икяелерини къаплап алгъан буюк бир дестандыр.

Дестаннынъ шекиль джеэтинден «шах»лар акъкъында язылгъан китап денильгенине бакъмадан, бу эсер мундеридже ве гъае джеэтинден, халкъ тасавурында яратылгъан ве халкъ къальбинен ашланып кельген къараманлыкълар, эпик пельванлар, адий хызметте булунгъан койлю векилле акъкъындаки къыссалардан ибареттир.

«Шахнаме» эсерининъ эсас гъаеси – ватаныны улууламакъ, халкъ къудретини юксельтмек, халкъ пельванларыны улумакътан ибареттир. Шахнаменинъ экинджи эсас гъаеси яхшылыкъ ве ярамазлыкъ арасындаки куреш гъаесинен тайинлене.

Суаллер ве вазифелер

1. Абулкъасым Фирдавсийнинъ дестанында нидже падишалыкъларнынъ тарихы тасвир олуна? Эр бир къараман акъкъындаки дестанлар къач бейиттен ибарет олгъаныны айтынъыз.

2. Дестангъа кирсетильген айры дестанларнынъ тизилуви акъкъында не билесинъиз? Бу эсер не акъкъындадыр?

ШАХНАМЕ*
(*дестандан парчалар*)

АКЪЫЛ ВАСФЫ АКЪКЪЫНДА БИР КЪАЧ СЁЗ

Бугунь, окъуйыджы, сёзни эвеля
Башлайыкъ акъылнынъ макътавы иле.

Аллах ниметлерининъ алийси – идрак,
Акъылны васф этер ким ки, дили пак.

Акъыл – бир тири джан, бильмей о зевал,
Акъыл – турмуш аслы, эзберлеп сен ал.

Эгер акълы олмаса, бир де бир инсан
Шадлыкъкъа иришип олмаз бир заман.

Сёзюнден данелер алырлар ибрет,
Акъыллы инсан къылгъан шойле насиат:

Акъыл – диль козюдир, фахмине етсенъ.
Яхшы дегиль, джиандан коръ, олип кетсенъ.

Даима акълынъны рахмнаме этсенъ²,
Ляйыкъ олмагъан иштен узакъ кет сен.

Эр бир илимден эшитсенъ бир сёз,
Оны тынмай огрен, гедже ве кунъдюз.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Акъыл васфы акъкъында бир къач сёз» болюгинде айтылгъан вакъиаларны дикъкъатнен окъунгъыз ве кенди сёзлерингъизнен икяе этингъиз.

2. Акъыл акъкъында айтылгъан мердане фикирлерни айырынгъыз ве дефтерингъизде къайд этингъиз.

* А. Кокиеванынъ терджимеси. (Абдулқосим Фирдавсий. Шохнама. Биринчи китоб. – Тошкент: Гофур Гулом номидаги адабиёт ве санъат нашриёти, 1975. – (С. 35–37; С. 267–275; С. 407–411; С. 480–484).

²акълынъны рахмнаме этсенъ – акълынъны мерхамет китабына чевирсенъ

СУХРОБНЫНЪ ДОГЪУЛУВЫ АКЪКЪЫНДА

Докъуз ай кечкен сонъ, догъды шах къызы,
Бир огъул ки, толгъун ай эди пак юзю.

Инсан коръсе, дерки, «Рустаммыдыр о,
Ве я Соммы, яки Найраммыдыр о?»

Юзю тазе гульдек, кулюмсер мудам,
Шу бабдан алгъанмы бельки, Сухроб нам.

Бир ай кечип, яшыны толдурды огълан,
Мисали Рустамгъа ошамакъ олгъан.

Учъ яшында мейданны этти о, талап,
Беш яшында дагъларгъа чыкъты тик къарап.

Ким иле он яшта дженк этсе эгер
Зор олуркен пельваннынъ эхвалы мегер.

Анасын янына келип бир куню
Деди: «Мангъа айтынъ, анайым, шуны,

Ничюн башкъалардан осьмюрдир боюм,
Етер коклерге узангъан къолум.

Анам, айтынъ, анги джевхерден юзюм...
Бабанъ ким, дегенге, нас олур сёзюм.

Не вакъыт бабамны сорсалар менден,
Тилим шай тутылып, анъ кетер мийден.

Эгер сыр къылырса менде эеджан,
Къалыр сенден затен, анам, бу джиан».

Къулакъ ас сёзюме, – деди Тахмина, –
Къуван, ботам, дильде къалдырмай гуня.

Бабанъ эди сенинъ – Рустам-и-Достон,
Эджадаынъ Сом, Найрам, киби пельван.

Сен о, Рустам огълу, бекзадысынъ сен,
Найрам, Сомларнынъ чин эвлядысынъ.

Шунынъчюн коклерге етер башынъ, биль,
Олар намле¹ беллидир, сен де фахыр къыл.

¹ намле – намы иле

Бу алем та бина олгъандан бу ян,
Бабангъдек пельван ич корьмеди джиан.

Анасындан Сухроб бир чокъ сырларны биле: бабасы Ирандан мектюп иле учь якъут ве учь чувал алтын огълуна йибегенини сёйлей. Мектюптен бойле язылар окъуй:

«Азизим, сен буны сакъла ядикяр,
Ёллагъандыр санъа Рустам-и-намдар.

Азиз тутсанъ, дувадай буны,
Кунюнъе ярайджакъ ахыр бир куню.

Кене бир сёзюм бар, эшит, сен бирер,
Афрасиябгъа етмесин хабер.

О, Рустамгъа душман, эбедий явдыр,
Туран иши ондан инълеген джавдыр.

Эгер де, о, сенден алса гъанимет¹,
Тевеккюль къыл огълум, затен, сабыр эт.

Хабер алса, бу акъта гер бабанъ, дилин
Асретин япар юз парча-тилим».

Бу сырларны бильген Сухроб анасындан изин алып, батыр Туран эрлерини джыйып-топлап, Ковусны тахттан эндирмек гъаесине къатыла. Ве сонгунда бойле сёзлер айта:

Япып мисли олмагъан бир буюк дженк
Ирангъа эйлейим сени анам бикеч.

Рустам деп, нам берген бабанынъ огълум,
Алемде эндиден къалмаз бир залым.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шахнынъ къызы насыл бир огълан догъура? Джевабынъызны эсердеки сатырларнен исбат этинъиз.
2. Сухробнынъ Рустамгъа ошагъаныны тасвирлеген сатырларны айырынъыз.
3. Сухроб къач яшында олгъанда, куреш мейданына чыкъты? Он яшында олгъанда, насыл бир къараманлыкълар япты?
4. Сухробнынъ анасынынъ, бабасынынъ адыны айтынъыз.

¹алса гъанимет – малынъны-мулькюнъни чекип алса

ОМАР ХАЙАМ ^[15] (1048–1131)

Бутюн джианда Омар Хайам бир чокъ фельсефий трактатларнынъ муэллифи оларакъ беллидир. Ондан да гъайры онынъ бу ишнен бир сырада физика, математика, тарих, сиясет, музыканен де огърашкъаны малюмдир.

Шаирнинъ замандашлары онынъ риязят къабилиетине пек тааджиплене экенлер. Секиз юз йыл эвель, шаирнинъ тарафындан кешф этильген такъвим, биз шимди къулангъан такъвимден де аныкъ, догъру тизильгени алимлерни айретке къалдыра. Омар Хайамнынъ толу ады – Гъияс ад-Дин Абу-аль-Фатх Омар ибн Ибрахим Хайам Нишапуридир.

Омар Хайам Шаркънынъ медений меркези оларакъ эсаплангъан Нишапур деген шеэрде 1048 сенеси дюнъягъа кельгендир. О девирде, бу шеэр бильги меркези сайылгъаны себбинден, мында бутюн джианнынъ дёрт кошесинден генч ве ихтияр инсанлар келип окъугъанлар. Бу сенелери муэллифининъ эсас достлары китаплар олгъан. Орта асыр шаркъ мусульман алимлерининъ агъыр ве къарсамбалы омрюни Омар Хайам да озюнинъ энъсесинде кечирген.

Йигирми беш яшыны толдургъанда, о, алджебрден учюнджи ве энъ белли трактатыны иджат эткен. Бу эсер оны, алим оларакъ, дюнъягъа таныткъан.

1074 сенеси шаир сельджук султаны Мелик-шахнынъ меркезий шеэри Исфиханда ерлешкен обсерваториянынъ реberi олгъан.

О девирлерде эки тильде иджат эткен муэллиф акъкъындаки эсерлер Омар Хайамны гуя эки инсан оларакъ таныткъан. Русиеде оларнынъ бирисини – шаир, дигери-

сини исе математик оларакъ эсап эткенлер, эсерлернинъ эки: арап ве фарс тилинде язылгъаны бойле эки тюрлю фикирнинъ пейда олмасына себеп олгъандыр. Муэллиф математикагъа багъышлангъан эсерлерини – арап тилинде, рубаийлерини исе – фарс тилинде язгъан.

Инсанларнынъ анъында Омар Хайам, истидатлы шаир оларакъ беллидир. Джианда яшагъан бутюн миллетлернинъ тиллерине онынъ шиирий джыйынтыкълары терджиме олунгъандан себеп, онынъ адыны чешит девирлерде ве къыталарда яшагъан инсанлар билелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Омар Хайамнынъ шахсиети ве аятий фаалиети акъкъында насыл малюматлар билесинъиз?

2. Омар Хайам илимнинъ насыл сааларында иджат эткен шахсиет олгъаныны айтынъыз.

3. Нишапур шеэринде о девирде насыл муим вакъиалар олып кечкенини тарифленъиз.

4. Йигирми беш яшыны толдургъанда, о, анги эсерини иджат эте? Исфихандаки хызметлери насыл джеэттен муим олгъаныны айтынъыз.

Омар Хайамнынъ шииретине даир

Омар Хайамнынъ иджат эткен шиирий эсерлерининъ жанры рубаий я да рубаят деп адландырыла. Рубаятлар айыры, мана ве мундеридже джеэтинден бир дёртлюкте айдынлатылгъан эсердир.

Шаир омюрининъ эр бир девринде оны меракъландыргъан инсан хаятынынъ манасы киби меселелерге пек чокъ диккъъат айыргъаны белли. Бу меселелер онынъ бир чокъ эсерлерининъ мевзу ве гъаесине чевирильгендир. Шаир омюрнинъ кыйметини билип файдаланмакъ, эр бир аркетине инсан месюлиетли олмакъ кереклигини эсерлеринде бойле тасвир эте:

Кечкен кунълерни чокъ акъылынъа алма,
Оларны тюшюнип чокъ пешман къалма.
Бугунъки кунюнъни кечирме нафле,
Кимсе бу дюньяда эбедий къалмаз.

О, олюмден къркъмагъан, омюрининъ эр бир ани ве дакъикъасынынъ кыйметини бильген инсан оларакъ, коюзумиз огюнде джанлана. Бу фикирни онынъ рубаийлери исбатлайлар:

Афсус ки, йигитлик девраны битти,
Бааръ келип кечти, кыыш келип етти.
Яшлыкъ, деп айтылгъан о севинч кыушу,
Бильмейим, не вакъыт кельди де, кетти.

Омар Хайамнынъ язып къалдыргъан акъыл-идракли насиатлары – эр бир инсан омрюнинъ акъикъий юзюни танып ве билип яшамасына давет эте. Бу исе инсан аятынынъ муим талапларынынъ биридир.

Омрюнинъ сонъки сенелерини шаир тувгъан Нишапур шеэринде кечирген. Янынъда якъын достлары булунгъанда, оларгъа озюнинъ язгъан китапларындан мисаллер окъуп, пек чокъ насиатлар берген.

Эсерлеринде айдынлатылгъан дюнья бир чокъ тапмаджалы суаллер ве сырларнен толу олгъаныны сечемиз. Инсанлар арасындаки мунасебетлерде сыр сакъламакъ меселесине аит фельсефий насиатлар бериле:

Алчакътан сыр сакъла, тилинъи багъла,
Ахмакътан узакъча олмакъны чагъла.
Адамлар кендине не япа, сен бакъ,
Айны шай япарлар олар санъа да.

Бойледже, Омар Хайамнынъ рубаийлеринде тасвирленген меселелер, дюньяда яшагъан эр бир инсаннынъ омрю сырларнен толу олгъаныны тарифлейлер. Ве бу сырларнынъ асылына, темелине бир вакъытлары шаир насыл чаре арап, джевабыны тапкъан олса, дигер инсанлар да бу сырларны озюндже анълап, озюндже джевап тапа билерлер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Омар Хайамнынъ омюрининъ анги бир деври сизни гъает меракъландырды? Онынъ шахсиетинде анги бир чизги сизни озюне джелъп эткенини сейленъиз.
3. Рубаийни дигер ширий жанрлардан айырды эткен хусуиетлерини тарифленъиз.
4. Эсерлеринде тасвир олунгъан мевзуларны тарифленъиз. Мисаллер кетирип исбатланъыз.

РУБАЙЙЛЕР*

3.

Къарт ве яш – аяткъа ким кельсе эгер –
Арды-сыра невбетнен эписи кетер.
Бу дюнья кимсеге къалмаз эбедий,
Кеттилер, кетемиз, келир ве кетер.

11.

Афсус ки, йигитлик девраны битти,
Баарь келип кечти, къыш келип етти.
Яшлыкъ, деп айтылгъан о севинч къушу,
Бильмейим, не вакъыт кельди де, кетти.

21.

Афсус, айдын омрюм гуя тунь олды,
Эджельни тюшюнип, гонъюль куль олды.
О дюньядан келип айтмады кимсе,
Кеткенлер башында насыл кунь олды.

54.

Кечкен куньлерни чокъ акълынъа алма,
Оларны тюшюнип чокъ пешман къалма.
Бугуньки кунюнъни кечирме нафле,
Кимсе бу дюньяда эбедий къалмаз.

55.

Тамчы сув дерьяда джойылып кетти,
Ерге тоз къонды да, комюлип кетти.
Дюньягъа кельгенинъ, кеткенинъ недир,
Бир чибин догъулды я олип кетти.

71.

Атешли уфукънынъ кунеши – севги,
Ем-ешиль яйляда бахт къушу – севги.

* А. Велиевнинъ терджимеси. (Умар Хайём. Рубайят. На персидском, узбекском и русском языках / Тузувчи Ш. Шомухамедов. [Ўзбек тилига тарджима қилган Шоислом Шомухамедов. Русский перевод Владимира Державина]. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёты, 1970. – 304 с.)

Бульбуль киби нале чекмек дегиль де,
Нале чекмей ольсенъ иште шу – севги.

77.

Сабадан ачылды куле-куле гуль,
Гульнинъ чересинден кейф ала бульбуль.
Гуль тюбюнде отур, чюнки чокъ кечмей,
Гуль ерге тѣкюлир, биз олурмыз куль.

90.

Достнынъ истегини досты быракъмаз,
Эр заман элинъде икътидар олмаз.
Вефасыз дюнъягъа ишанма сен чокъ,
Кетер бу гузеллик, санъа да къалмаз.

161.

Зенгинлик топлайсынъ, о не оладжакъ?
Дюнъяда эбедий бармы къаладжакъ?
Алгъан нефесимиз тенде эманет,
Оны илле бермек керек оладжакъ.

175.

Дюнъя ишлерине олмалы зийрек,
Кимерде акъыллы олмакъ да керек.
Эки козь, тиль, къулакъ аман экенде
Козь, тиль ве къулакъсыз олмакъ да керек.

180.

Танъ вакъты лялеге базан чыкъ энер,
Чыкътан мелешелер бойныны эгер.
Догърусы гъонджеден пек де разым мен,
Кимсеге баш эгмей экен о мегер.

181.

Къартлыкъ ойле шей ки, ёкътыр иляджы,
Гульдай янакъларым солмасы ваджип.
Вуджудым дам, къапы ве дѣрт тиреме,
Бозулгъан, йыкъылгъан, ёкъ ич де арджы.

187.

Дюнья сыры олсун тиль дефтеринде,
Ачсанъ башкъа беля, чекиль кериге.
Къальбдеки эр шейни сёйлемек олмаз,
Сен бу джаиллерден тур узакъ ерде.

202.

Вакъытны къачырмай къыл сен намазынъ,
Башкъаларнен пайлаш чокъмы я азынъ.
Къаст этме биревнинъ мал ве джанына,
Эминим, о дюнья олур теразенъ.

206.

Акъылдане, эй къарт, эртедже турып,
Топракъны элеген огъланчыкъкъа бакъ
Ве онъа сёйле шай: «Эле явашча,
Баба-деде къальби, козю бу топракъ».

215.

Мени фельсефеджи беллеп душман янълыша,
Ойле дегилим, Алла шаат бу ише.
Шу къайгъы эвине кирип озюмни –
Ким сансам, ондан да эксигим иште.

216.

Алем тузагъындан сербест дегильмиз,
Бир нефес алмакътан ич шад дегильмиз.
Аяткъа чокъ шагирт олдыкъ биз, амма –
Дюньянынъ ишине устаз дегильмиз.

218.

Меним къайгъыларым узакътан узакъ,
Сенинъ къуванчларынъ сынъырсыз анджакъ.
Не онъа, не бунъа таянма, чюнки,
Джумлени бу дюнья япа оюнджакъ.

219.

Фелек узеринден ким тапты зафер,
Адам ашап къачан тойгъан я бу ер?

Мени ашамады, деп хоразланма чокъ,
Ашыкъма, чокъ кечмей невбетинъ етер.

224.

Олю, тири ишини тюзетиджи сен,
Даркъакъ кяинатны козетиджи сен.
Ярамай олсам да сенинъ къулунъым,
Айт, не япайым? Яратыджы – Сен.

229.

Севгилли кимсеге яр олмай экен,
Къальбине илле санчыла тикен.
Таракъкъа сен бир бакъ, ярнынъ сачына
Хызметчюн кокюси насыл делинген.

Суаллер ве вазифелер:

1. Рубайлернинъ эр бирини окъунъыз. Оларнынъ мевзу ве гъаесини айырып, омюр, олюм, илим, тербие, севги киби чешитлерге болунъыз. Дефтеринъизде рубайининъ мевзусыны къайд этип, дёртлюклерден мисаллер язынъыз.

2. Рубайлерде къулланылгъан бедий келимелерни сечинъиз. Маналарыны анълатынъыз. Рус вариантларыны тапып, тенъештиринъиз.

3. Бегенген рубайлеринъизни эзберленъиз. Эзберлеген рубайлеринъизнинъ манасыны анълатмагъа билинъиз.

Эдебият назариеси

Рубай

Шаркъ лирикасынынъ мешур анъаневий жанрларындан бири – рубайде фельсефий-дюньявий, ичтимаий-сиясий, ашкъий-ахлякъий мевзуларгъа синъдирильген бир гъае дёрт мисрагъа тизиштирилип айтыла. Омар Хайам, Навоий, Бобир, Мырза Бедиль рубайининъ усталары оларакъ нам къазангъандырлар.

Бу жанрда иджат эткен муэллифнинъ, белли бир вакъианы икяе этмеге, сюжет черчивесини бельгилемеге имкяны олмай.

Объектив вакъиаларнынъ, инсанлар арасындаки мунасебетлернинъ дикъкъат иле козетюв эснасында асыл олгъан фикирлер рубаий жанрында умумийлештириле.

Танъ вакъты лялеге базан чыкъ энер,
Чыкътан мелешелер бойнуны эгер.
Догърусы гъонджеден пек де разым мен,
Кимсеге баш эгмей экен о мегер.

Джемиет ве табиат акъкъындаки фельсефий тюшюнджелер, севги дуйгъулары бедий фельсефий фикир шеклинде айтыла.

Вакъытны къачырмай къыл сен намазынъ,
Башкъаларнен пайлаш чокъмы я азынъ.
Къаст этме биревнинъ малы, джанына,
Эминим, о дюнья олур теразенъ.

Шаир ана шу, умумийлештирилип айтылгъан хулясаларны, окъуйджыгъа ачыкъ-айдын, образлы сыфатта еткизмек макъсадынен, къыяслав усулынен файдалана.

Акъылдане, эй къарт, эртедже турып,
Топракъны элеген огъланчыкъкъа бакъ
Ве онъа сёйле шай: «Эле явашча,
Баба-деде къальби, козю бу топракъ».

Эсас шейнен къыяс этильген адиселер паралель шекильде косьтерилип, фельсефий меселелер айдынлатыла.

Бойледже, рубаий дёрт мисрагъа сыгъдырылгъан бир поэтик дюньядыр. Инсаннынъ ниаette чешит ве гъает зенгин фикир-дуйгъуларынынъ, къальбининъ терджиманыдыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Рубайлерде фикирлер насыл сыфатта бильдирильгенини тарифленъиз.
2. Рубайлер шаркъ лирикасынынъ насыл бир жанрыдыр? Бу жанрынъ усталарыны айтынъыз.

СЕРВАНТЕС СААВЕДРА ^[16]

МИГЕЛЬ ДЕ
(1547 – 1616)

Испан яызджысы Мигель де Сервантес Сааведра 1547 сенеи Мадридден пек узакъ олмагъан, Алкала де-Энарес адлы шеэрчикте дюнъягъа кельгендир. Сервантеснинъ сойады Испаниянынъ беш асырлыкъ девринде къулланылып, чевре-четке джайрагъан бир сойад экен. Беш юз сене девамында ишлетилип, несильден несильге кечип кельген бу сойад, Испания тарихыны шан ве шурет къазанчларынен зенгинлештиргендир.

Лякин XVI асырда, бу сойаднынъ парлакъ деври биткен. Чюнки кечмиште деделери зенгин олгъан испан дворянларынынъ вазieti денъишип, фукъарелешкенлер. Сервантеслернинъ къорантасы да, шу алда булунып, сумелеген испан дворяны сайылгъанлар.

Яызджынынъ къартбабасы аблкат, бабасы исе къорантасыны зар-зорнен кечиндирген эким олгъан. Бу вазьетке бакъмадан, Сервантеснинъ къорантасында, эски рыцарь аньанелери унутылмайып, аньане шеклинде девам этильген.

Муэллифнинъ балалыкъ ве генчлик деври акъкъында малюмат гъает аздыр.

Сервантес фукъарелешкен дворян къорантасына менсюп олгъаны себебинден, Алкаладаки университетте окъумакъ фурсатындан марум олгъан. Амма базы бир малюматларгъа коре, гуя Сервантес башта Мадриднинъ орта дередже мектебинде окъугъан. (Бу вакъыт яни 1565–1566 сенеи Алкаладан Мадридге кочип кельгенлер). Мадриднинъ орта мектебинде окъугъан сонъ, укъукъ фенлеринен огърашып башлагъаны ичюн, эки сене девамында Саламанка университетинде окъугъан. Сервантес де 1608 сенесининъ башында Ромада Аквавива адлы

бир кардиналнынъ сарайында хызметчилик япкъаны беллидир. Белли бир себеплерден отърю, Сервантес кардиналнынъ сарайында аз бир муддет чалышкъан сонъ, ишини быракъып, агъасынынъ чалышкъан полкунда, аскерлик эте башлагъан.

Муэллифининъ язгъан эсерлеринде, арбий ишнен багълы бутюн адисе-вакъиалар бар акъикъатынен тасвир олунгъандыр.

Сервантес яшагъан девирде Испания ве Андалусия араплары арасында чокъ сенелер девам эткен дженклер олгъаны беллидир.

1571 сенеси Лепанто янында, турк флотунунъ енъилювинен нетиджеленген, мешур денъиз дженки ола. Алий дженабанелик рыцарьлыкъ ве арбий анъанелер муджиби, Сервантес бу дженкте буюк батырлыкъ ве йигитлик косътере. Эки кере коксюнден яралана, бир къуршун да сол къолунунъ кемиклерини кыра. Муэллифининъ язгъан эсерлеринде бу малюмат бойле анълатыла. Гуя сагъ къолунунъ арткъач шурети олгъаны ичюн, (яни сагъ къолунен эсерлер язып, шурет къазангъаны ичюн) о, сол къолуны, гъайып эткен экен.

Сервантес Сааведра Мигель де о вакъыт Тюрклерге къаршы Корфу, Наварин ве Тунис янларында шиддетли дженклерде иштирак эткен.

О, Испаниягъа къайтмакъ ичюн, мусааде алып, 1575 сенесининъ сентябрь айында агъасынен берабер ёлгъа чыкъа. Лякин оларнынъ «Кунеш» адлы испан арбий гемисини, денъиз ортасында Джезаир корсарлары сарып алалар. Сервантес эсирликке тюше. Бойле этип, Ватанына къайтып, шанлы хызметлер япаджакъ муэллиф, беш сене девамында эсирликте булуна.

Сервантеснинъ эсирлик тарихы гъает меракълыдыр. Эсирликтен къачмакъ фикри ве макъсады оны ич бир вакъыт быракъмагъан. Эсирликте онынъле булунгъан аркъадашларынынъ юреклерине о, ярыкъ ве ишанч берип тургъан. Огюнде къачмакъ фурсаты пейда олгъанда биле, аркъадашларысыз ич бир адым атмай, оларны быракъып, къачмагъа истемеген.

Эсирлер дёрт сефер къачаджакъ олгъанлар, амма тутулгъанлар. Тутулгъан вакъыт да, Сервантес бутюн къабаатны озюнинъ устуне алгъан. Бабасы, анасы ве кыыз къардашлары 300 червонц пара топлап, Сервантесни сатын алмакъ истеген заманда, о, озюнинъ ерине агъасыны къуртарып, учь сене даа

эсирликте кьалгъан. Ниает, аркъадашларынынъ тырышувынен, диний джемиетлернинъ ярдымынен, Сервантес де эсирликтен азат олунгъан.

Эсирликте булунгъан девирлерде Сервантес Африка ялыларында яшагъан христиан эсирлерининъ вазиетлерини тафсилятлы огренген, сонгъундан бу имкян онынъ эдебий эсерлеринде кыйметли малюматкъа чевирилген.

1580 сенеси декабрь айында Сервантес Мадридге келе, Ватанында яшамагъа башлай. Кечинмек ичюн, зарарлангъан элинен ич бир тюрлю иш япып оламайджакъыны козь огюне алып, язджыларнен сыкъы суретте багъ тутып тура. Язгъан эсерлеринен романджы ве драматург намыны къазана. Онынъ драматурглыкъ фаалиети сексенинджи сенелернинъ ортасында башлана. 1584 сенесининъ декабрь айында эвлене. Онынъ маддий вазиетини эвленюв де тюзельтмегенинден себеп, озю айткъаны киби, «къалем ве комедиясыны быракъып», башкъа ишлерге тутуна.

О, тюрлю шеэрлер, койлерде юрип, налог топлав, я да аскерлерге ашайт джыймакъ вазифесини эда этерек, вакътыны кечире. Бу иш Сервантеске Испаниянынъ койлю ве башкъа ашагъы сыныфларынынъ кунъделик омюрини теренден огренмеге ве озь козюнен корьмеге фурсат бере.

Бу акъикый малюматлар муэллифининъ «Дон Кихот» эсеринде, юксек бедийлик, нефислик ве кямиллик иле тасвир олундылар.

Мемуриет ишлери Сервантеснинъ башына пек чокъ уйгъунсызлыкълар кетире. Онынъ ишинде бойле бир ал олып кече. О, топлангъан налог параларыны, Мадрид хазинесине теслим этильмеси ичюн, бир Севилья туджджарына ишана. Амма о, инсан банкрот чыкъып, гизлене. Бундан себеп, Сервантес бу параларны одеп оламай, 1602 сенеси апске тюше.

«Дон Кихот» эсерининъ биринджи кысымыны, муэллиф тюрьмеде булунгъан вакътында яза.

Сервантеснинъ йигирми йыллыкъ серсерий омюри бефтан кечмеди. Сервантес къуванчлы кунълернинъ де саиби олды. О, шан-шурет къазанчларына наиль олды. Амма романнынъ мувафакъиети Сервантесни факъырлыкъ вазиетинден къуртарып оламады.

«Дон Кихот»нынъ экинджи кысымы 1616 сенесинден сонъ чыкъып башлады. О, артыкъ факъырлыкъ, ёкъсуллыкъ ве

хасталыкълардан ёрулган 69 яшында бир къарт эди. Артыкъ онынъ сайылы кунълери къалган эди. 1616 сенеси апрель айынынъ он докъузында вефат этти.

Мешур испан язджысы Сервантеснинъ иджады чобанлар аятына багъышлап язган «Галатея» (1585) романы, «Нумансия» адлы ватанперверлик фаджиасы, «Ибретли новеллалар»ы (1613), «Янъы секиз комедия ве интермедиялар»ы (1615), «Персилес ве Сихизмунднынъ сеятлары» адлы сергузешт романы (1615) иле беллидир.

Оны дюньянынъ энъ мешур эдиплери сырасына къойган эсери «Дон Кихот» романыдыр. Асылында исе романнынъ серлевасы «Къурназ идальго Ламанчлы Дон Кихот»тыр. Романынъ бу серлевасы къыскъартылып «Дон Кихот» деп айтыла.

Бойледже, «Дон Кихот» романы Уянув деврининъ мешур эсерлеринден бири олып, дюнья эдебиятына буюк тесир быракъкъандыр. Сервантес бу эсеринде, испан халкъы аятынынъ кениш реалистик левхаларыны яратып, Алонсо Кихано ве Санчо Пансанынъ сималарыны усталыкъ ве къамилликнен тасвирледи.

Алидженап, кезиджи рыцарь ве онынъ силясыны ташыйджы – Санчо Панса халкъ тилинде дестан олып къалды. Затен, Сервантеснинъ аятий акъибетлернен толу омюри бир чокъ джеэттен Дон Кихотнынъ яшайышыны хатырлатып турмакъта. Иште, бойле этип Мигель де Сааведра Сервантеснинъ маджералы омрюнинъ кетишаты онъа эбедий ве къыйметли эсерини язмагъа имкян яраткъандыр.

Къырымтатар тилине «Дон Кихот» романынынъ къыскъартылган варианты эдибимиз Эшреф Шемби-заде тарафындан терджиме олунып, Къырым девлет несприятында 1930 сенеси айры китап оларакъ, нешир этильген эди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сервантеслернинъ сюлялеси къартбабасы, бабасы акъкъында нелер билесинъиз?
2. Муэллифнинъ аятий ве иджадий фаалиетине аит малюматларны бир тертипте икяе этинъиз.
3. Сервантеснинъ такъдириндеки маджералы вакъиаларны тарифленъиз. Онынъ аятында насыл аллар олып кечти?

ДОН КИХОТ*
(романдан парчалар)

Биринджи кысым

Биринджи фасыл

**Мешур идальго Дон Кихот Ламанчлынынъ
яшавы ве табияты акъкъында**

Ламанчанынъ¹, адыны хатырламакъ истемедигим уфакъ бир шеэрчигинде, эски къалкъаны, сюнгиуси, арыкъ аты ве ав копеги олгъан идальголардан² бириси яшай эди. Онынъ келирининъ дёртте учю, къой этинден зияде тувар этинден пишкен сыджакъ ашкъа, акъшамлыкъ адий шорбагъа, джума эртеси кунълери делос ве кеврантоскъа³, джума кунълери берджимек, базар кунълери къошма оларакъ гогерджин этине кете эди. О, эвинде къыркъны кечкен бир хызметчи къадын, къыз къардашынен даа йигирми яшына кельмеген кызыны, эв ве чёлъ ишлеринде чалышмакъ ичюн, бир огълан тутта эди. Бизим идальго озю элли яшында къадар мазаллы, ат ченгели бир адам олып, сабалары пек эрте къалкъар ве авджылыкъны да пек север эди. Онынъ ады Кихада яхут Кесада эди. О, башкъа ишлернен мешгъуль олмагъан вакъытларында (бу исе сененинъ буюк кысымыны тешкиль эте эди) рыцарь китапларыны о къадар гъайретнен окъуй эди ки, атта озь ходжалыгъыны ве авджылыкъны биле унутта эди. Бу саада онынъ тедбирсизлиги, меракълыгъы о дереджеге етти ки, рыцарь китапларыны эльде этмек ичюн, пек чокъ десятина экинлик топрагъыны сатты. Айтаджагъымыз, бизим идальго окъувгъа о къадар далды ки, китапларнынъ узеринде гедже-кунъдюз вакътыны

* Эшреф Шемьи-заденинъ терджимеси, Аблязиз Велиевнинъ латин уруфатындан транслитерациясы. (Т. Сервантес. Дон Кихот. – Симферополь: Оригинал-М, 2008. – 64 с.)

¹Ламанчанынъ – Кастилияда янгы округ олып бу сёз арап-ларнынъ «кзуру топракъ» манасыны анълаткъан «метха» сёзюнден терджиме олунуп, япылгъандыр

²идальго – фукъарелешкен дворян табакъасы

³кеврантос – тюрлю себзе ве этнен азырлангъан аш

кечирип, ахыр сонъу акъылыны ойнатты. Онынъ хаялы дженклер, урушлар, тылсымлар, яраланувлар, севги вакъиалары, кунъджюлик киби манасыз шейлернен толды. Бутюн бу уйдурмалар онынъ башына о къадар къавий земин олды ки, оларнынъ эписининъ акъикъат олгъанына шек-шубеси къалмагъаны киби, дюньяда онынъ ичюн бу китаплардан да догъру тарих къалмады.

Ниает, бутюн акъылыны гъайып эткен сонъ, онынъ башына дюньяда даа ич бир акъылсызнынъ акъылына кельмеген бир фикир кельди. О, бир тарафтан озюнинъ шаны ичюн, дигер тарафтан мемлекетнинъ раатлыгъы ичюн – кезиджи рыцарь олмагъа, бутюн сияларыны такъынып, атына минип, тюрлю вакъиалар излеп, дюньяны кезмеге, китапларда олгъан кезиджи рыцарьлар киби, бутюн телюкелернинъ къаршысына чыккып, озюнинъ адыны шан-шурет иле къапламагъа къарар берди. Заваллы озюни озь хаялында энъ аздан Трабзон девлетининъ ташына ляйыкъ коре эди. Бойле татлы хаялларнынъ думаны ичинде, оларнынъ берген зевкъ, сефасына алданып, озюнинъ истеген ишини мейдангъа кетирмеге къарар берди.

Эр шейден эвель о, асылардан бери тотланып, когерип, къартбабаларынынъ кунюнден къалгъан рыцарь урба ве сияларыны темизледи. О, оларны элинден кельгени къадар яхшы этип темизлеп тюзелътти. Лякин оларнынъ пек чокъ эксик ерлери бар эди. Шлемининъ козь къапагъы ве ашагъы къысмы етишмей эди. Шай олса да, о, озюнинъ зийреклигинен, мукъава кягъыттан¹, козь къапакъкъа ошагъан бир шей япып, багълагъан сонъ, шлем акъикъий рыцарь шлеми шеклини алды. Догъру, о бир афтадан бери япкъан – козь къапагъынынъ къавийлигини сынамакъ ичюн, къылычыны чыкъарып, эки кере шлемнинъ устуне урды ве биринджи урушында къыркъ парча этти. Лякин козь къапакънынъ парчаланмасы оны утандырмады. О, илериде бунынъ киби къазалардан озюни къорчаламакъ ичюн, шлемнинъ ичине сыра-сыра демир теллер къойып, онынъ къавийлигине пек ишанды ве оны дюньяда энъ биринджи шлем эсап этип, бир даа теджрибе этмемекни къарарлаштырды.

¹ мукъава кягъыттан – къавий кягъыттан

Бу ишни битирген сонъ, о, озюнинъ атыны бакъмагъа кетти. Тамам дёрт кунъ онъа ад тюшюнип юрди. О озъ-озюне: «Бу къадар мешур рыцарьнинъ аты, эр кеске белли бир лагъапкъа саип олмалы», – дей эди. Бунунъ ичюн о, онъа ойле бир ад къоймакъ истеди ки, о ад онынъ эм эвельки алыны, эм де кезиджи рыцарьнынъ элине кечкен сонъ, алгъан алыны, анълата бильсин. Чюнки эфендисининъ вазieti денъишкен сонъ, онынъ да ады, башкъа шанлы бир ад иле адланмасы керек эди. Бойлеликле, акълына кельген бир сыра адларны тешкерип бакъкъан сонъ, ахыр-сонъу атына «Росинанте»¹ адыны берди – бу ад, онъа атнынъ эм эвельки аджыныкълы алыны, эм де дюньяда энъ биринджи, энъ яхшы ат адыны анълаткъан киби корюльди.

Атына озъ истегине коре, ад берген сонъ, озюне де бир ад къоймакъ истеп, бир афта да оны тюшюнди ве, ниает, Дон Кихот адыны къоймагъа къарар берди. Лякин батыр Амадиснинъ ялынъыз Амадис адынен къанаатланмай, онъа бир къыраллыгъынынъ ве Ватанынынъ адыны къошып, Голлалы Амадис адынен кезгенини хатырлап, Дон Кихот да озюнинъ адына Ватанынынъ адыны къошып Дон Кихот Ламанчлы олмакъны арзу этти. Силяхларыны темизлеп, эски шлемден козь къапакълы янъы шлем япып, атына ве озюне янъы ад берип, бизим идалго, шимди онъа ялынъыз бир шей етишмегенини – яни ашыкъ олмакъ ичюн бир къадын кереклигини, севгиси олмагъан кезиджи рыцарьнынъ – япракъсыз ве емишсиз агъачтан фаркълы олмагъаныны къарарлаштырды... О, озъ озюне шай деди:

– Эгер мен бутюн гуняхларым ичюн джеза оларакъ, яхуд бахтлы такъдиримден себеп, бу ерлерде (бутюн кезиджи рыцарьларнынъ башына кельгени киби) бир туткъанда, оны эгери устюнден тюшюрсем, я да бир ургъанда, кевдесини экиге болип, озюме теслим эттирсем – сонъ оны бирисине бахшыш этип йиберсем, яхшы олмаз эдими? Эгер о, меним севгили сенъорамнынъ огюнде тиз чёкип муляйим бир сеснен: – Сайгъылы сенъора, мен Мамендрания адасынынъ падишасы, Каракулиамбро, шимдиге къадар даа кереги киби макъталмагъан рыцарь Дон Кихот Ламанчлынен ку-

¹Росинанте – эвельки ве сонъраки демектир

решкенде, енъильдим. Шимди о мени сизге гонъдерди. Сиз, сайгъылы сеньора, истегенинъиз киби, менден фейдалана билирсинъиз. Бу сёзлерни айткъан сонъ, ве даа зияде озюне машукъа тапкъан сонъ, бизим рыцарь пек къуванды.

Онынъ шеэрини якъын бир койде Алдонса Лоренсо адын-да дюльбер бир къыз яшай эди. Къызнынъ хабери олмаса да, бир вакъытлар Дон Кихот оны севип юре эди. Шимди де бизим рыцарь озюне, оны ляйыкъ корип, онъа принц ве зенгин сеньора адларына бенъзеген бир ад тюшюнип, ахыр-сонъу Тобосслы Дульсинея адыны берди (Алдонсанынъ догъгъан ери Тобоссо эди) бу ад да онъа, озюне ве атына такъылгъан адлар киби, гузель ве маналы корюнди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Элли яшындаки, мазаллы, ат ченгели идальгонынъ адыны айтынъыз. О, насыл ишлернен мешгъуль эди? Насыл мевзудаки китапларны окъумагъа севгенини икяе этинъиз.

2. Бу китаплар онъа насыл тесир эттилер? Нетиджеде, онынъ ха-ялы, дженклер, урушлар, тылсымлар, яраланувлар, севги вакъиалары, кунъджюлик киби манасыз шейлернен толгъан сонъ, о, насыл бир ин-сан сыфатыны алгъаныны эсердеки мисаллер эсасында тарифленъиз.

3. Ниает, бутюн акълыны гъайып эткен сонъ, онынъ башына дю-ньяда даа ич бир акъылсызнынъ акълына кельмеген насыл бир фи-кир кельди? Къараманымыз насыл арекетлер япып башлады? Бу аре-кетлернинъ эсас макъсады ненен багълы олгъаныны икяе этинъиз.

Экинджи фасыл

Иджатчы Дон Кихотнынъ

тувгъан шеэрчигинден ильк чыкъуву акъкъында

Бизим идальго бу азырлыкъларыны битирген сонъ, акъ-лына кельген фикирни шу саат ерине кетирмеге къарар бер-ди. Чюнки озюнинъ кечикмесинден дюньягъа пек буюк за-рар келеджегини, ве озь башына ер юзюнде олгъан бутюн янълышларны тюзельтмек, акъсызлыкъларны – гъайып этмек, ярамазлыкъларны ортадан къалдырмакъны тюшюнди.

Озюнинъ ниети акъкъында ич кимсеге бир сёз айтмай, бир кунъ саба, даа орталыкъ ярыкъланмаздан эвель (июль айынынъ

энь сыджакъ бир кунюнде) бутюн рыцарь урбаларыны, япма шлемини кийип, къалкъан ве сунгюсини алып Росинантеге минди, озь истегининъ бойле къолайлыкънен мейдангъа кельгенине къувана-къувана азбарнынъ арт къапысындан чѣльге чыкъты. Лякин чѣльге даа янъы чыкътым дегенде, онынъ акълына даа озюнинъ рыцарьлыкъкъа такъдим этильмегенини ве рыцарь къануны муджиби, озюнинъ ич бир рыцарьнен курешмеге акъкъы олмагъаны тюшти. Бойле тюшюнджелер онынъ бу фикрини бираз саллантыгъа огъратсалар да, онынъ бу акъылсызлыгъы эр шейден устюн ве къуветли олгъанындан, китапларда язылгъан рыцарьлар киби о да ёлда ильк расткельген адамына, озюни рыцарьлыкъкъа такъдим эттирмеге къарар берди. Бунынънен онынъ къальби бираз ятышты ве аты не тарафкъа кетсе, тизгинини чекмей, ёлуна девам этти. Бутюн кунъ токътамай юрдиги алда, икяе этильген киби бир вакъиагъа расткельмеди. Бу оны бираз умютсизлендирди. Чюнки о, къолунунъ къуветини теджрибе этмек ичюн илле бир кимсеге расткельмек истей эди. Орталыкъ къаранлыкълашып башлагъанда Дон Кихотнынъ озю де, аты да ёрулгъан, ачлыкътан ольмек дереджесине кельген эдилер. Ниает, геджелемек ичюн бир эв яхут энь олмагъанда бир чобан чалашы ёкъмы экен, деп этрафына козь кездирди ве ёлдан бираз узакъта бир хан корьди. Атыны ёрттырып хангъа якъынлашты. Бу хан онъа дерт къуллели, асма копюрли ве этрафы эндекли бир сарай киби корюнди. Сарайгъа рыцарь кельгенини бильдирмек ичюн, дивар узеринде (китапларда олгъаны киби) чученинъ чыкъмасыны беклеп, хандан бираз узакъта Росинантени токътатты. Лякин орадакилернинъ ашыкъмагъаныны, Росинантенинъ исе ахыргъа кирмеге ашыкъкъаныны корип, араба къапынынъ янына кельген вакътында, о ерде енгиль табиятлы эки къадыннынъ кездигини эследи (олар онъа сарай къапысы огюне ава алмакъ ичюн чыкъкъан эки сарай къызы киби корюндилер). Шу арада тесадуфий оларакъ, отлакътан койге домуз сюрюсини къайтаргъан чобан домузларыны топламакъ ичюн трубасыны багъыртты.

Буны эшиткенинен Дон Кихот истегининъ ерине кельгенини янъы сарай чючесининъ онынъ кельгенини бильдире зан этти ве бутюн буларгъа хатыры пек хош олгъан алда, хангъа ве къадынларгъа якъынлашты. Къадынлар, озьлерине якълашкъан, башындан аягъына къадар сияхлы бу адамны корьгенлеринен къоркъуларындан къапыгъа догъру къачтылар.

Лякин Дон Кихот кягъыттан япылгъан козь къапагъыны котерип, топракълы, тозлы бетини ачкъан сонъ джиддий бир тавр ве татлы сеснен: – Къачмангъыз ве къркъмангъыз сайгъылы ханымлар, зира меним менсюп олгъан рыцарь нишаныма башкъасынынъ ве алельхусус кыяфетингизден де белли олгъаны веджхиле сизнинъ киби юксек рутбели къадынларнынъджаныны агъыртмакъ ичдекелишмез, – деди.

Къадынлар Дон Кихотнынъ козь къапакънен къапалы юзюнден козьлерини айырмай онъа бакъа эдилер... Олар озьлерини тутамай багъырып кульдилер ... Бу кулюш Дон Кихотны ачувландырды... Шу арада семизлигинден пек къаарсыз, къасеветсиз ве тынчлыкъны севген бир адам олгъаны корюнген хан саиби – къаведжи чыкъты.

Къаршысында бойле чиркин кыяфетли ве башындан аягъына къадар тюрю аджайип шейлернен – тизгин, къалкъан, сюнги, кылычнен къушангъан адамны корьгенинен, о да башкъа къадынларнынъ кулькюсине къошулмакъ истесе де акъикъатен бу къадар сияхны корип къркъкъанындан татлы тильнен: – Сеньор рыцарь, эгер сиз бизде геджелик къалмакъ истесенгиз, ятакътан башкъа эр шейни истегенингиз къадар тапарсынгиз, – деди.

Къале начальнигининъ (о, къаведжини бойле беллей эди) итаатыны корьген Дон Кихот: – Меним ичюн сеньор эр шей етишир, чюнки меним сияхым – мангъа зийнет, дженк мейданы исе – раатлыкътыр, – деп джевап берди.

Къаведжи Дон Кихоткъа аттан тюшмеге ярдым этти. Заваллы бутюн кунъ агъызына бир локъма къапамагъан адам киби зорнен тюшти. Шу саат о, къаведжиге, ер юзюнде отлагъан айванларнынъ энъ гузели олгъан атнынъ гузель бакъылмасы ичюн риджа этти.

Къаведжи аткъа бир козь ташлады, лякин Дон Кихотнынъ макътавларынынъ ярысыны биле тапмады. О, атны ахыргъа ерлештирип кельгенде, къадынлар Дон Кихотнен акълашып, онынъ сияхларыны ве усть кийимлерини чыкътарып башлагъан эдилер. Олар артыкъ онынъ къафесини ве сияхларыны чыкъаргъан олсалар да, ешилъ лентанен багълы шлемини ич чезип оламай эдилер. Лячаре кесмек керек эди. Лякин Дон Кихот ленталарнынъ кесильмесине къайиль олмагъанындан бутюн гедже шлеминен къалмагъа къарар берди. Озюни союндыргъан бу эки сокъакъ къадыныны о,

хаялында зенгин сеньоралар эсап этип оларгъа буюк бир сайгъынен:

Ич бир вакъыт, ич бир къадын
Дон Кихоткъа чалышкъандай,
Ич кимсеге чалышмады.
О коюнден ильк чыккъанда
Онынъ артындан эки ханым
Атынынъ артындан исе Принцесслер юре эди.

Сайгъылы сеньоралар, атымнынъ ады Росинанте, меним адым исе – Ламанчлы Дон Кихоттыр. Мен сизге шимди озюмни бильдирмек истемесем де, бу тесадюфке эски бир романсны келиштирмек заруриети, сизге меним ким олгъанымны вакътындан эвель бильдирмеге себеп олды. Лякин вакъты келир, сиз сеньоралар эмир этерсенгиз, мен сизинъ бутюн эмирлерингизни ерине кетирир ве меним сизге хызмет этмек арзум олгъаныны къолларым тасдыкъ этерлер – деди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Дон Кихотнынъ атынынъ адыны айтынъыз. О, аткъа минип, насыл ерлерге ёл алды ве ёлда насыл адиселерге расткельгенини метинге эасланып, икяе этингиз.

Әдебият назариеси

Роман акъкъында

Ильк девирлерде «роман» сёзюнинъ манасы роман тилинде язылгъан чешит жанрдаки эсерлерге менсюп эди. О девирлерде итальян, испанйола, португаль, маджар ве дигер тиллери роман тилине кирсетиле эди.

Вакъытлар кечтикче, эпик эсерлерде айры шахсиетнинъ такъдири, омюрини тасвирлеген эпик эсерлерде роман манасны кюллангъанлар.

Романда инсаннынъ омюри яшайыш девамында шекилленюв ве инкишаф этюви эснасында косьтериле. Бу хусусиет роман жанрыны дигер жанрлардан айыргъан бир хусусиеттир. Сервантеснинъ «Дон Кихот» эсеринде бу хусусиет

бутюн акъикъатынен ачыкъ айдынлатыла. Яни Дон Кихотнынъ бутюн омюри девамында табиатынынъ шекилленюв эснасы косътериле. Уянув девир джиан эдебиятында Сервантеснинъ «Дон Кихот» эсери роман манасына мунасиш олгъан эсер оларакъ танылгъандыр.

Муэллиф XVI асырнынъ сонъунда ве XVII асырнынъ башында Испанйолада тизильген яшайыш тарзнынъ къоркъунчлы акъикъатыны тасвирлемеге кирише.

Факъыр идальго ве койлюнинъ бераберликте достлашкъаны бефтан дегильдир. Буны муэллиф махсус япа. Бу эки инсан вастасынен о, эки табакъагъа аит – идальго ве койлюлернинъ фикирлерини ифаделемеге арекет эте. Эки дост арасындаки фикир алышып-беришов оларнынъ экисине пек эльвере.

Дон Кихот Санчо Пансагъа ахлякъий джеэттен шекилленмек ичюн муит ярата, омюр дерслери огрете. Санчо Панса исе азырджевап, ишкирли, эр бир вазиетте белли бир чаре арап булгъан инсан оларакъ косътерилир экен, Дон Кихоткъа да еди кере ольчеп, бир кере пичмеге, яни акъылдан иш коръмеге, омюрге ачыкъ козьнен бакъмагъа огрете. Дон Кихот кулюнчли, акъылгъа ятмагъан арекетлер япкъан инсандан акъыллы, идракли инсангъа чевириле.

Бедий къараманнынъ уриетке ынтылышыны косътерюв, къараманнынъ шахсиетине нисбетен япылгъан арекетлерге къаршылыкъны айдынлатув романнынъ эсас косътергичи, хусусиети сайылыр. Бу хусусиет Серватеснинъ романында пек тавсилатлы айдынлатыла.

Эки инсаннынъ омюри эсасында косътерильген левхаларда XVII асырда укюм сюрген бутюн Испанйоланынъ яшайышында ахлякъий ве рухий бошлукъны коребилемиз.

Бойледже къараманларнынъ этрафтаки барлыкъкъа олгъан мунасебети шекилленюви ве инкишаф эснасында тасвирленип, инсан такъдирининъ косътерилювине мукеммель ве терен эмиет берильген, колемли эпик эсернинъ жанрына **роман** деп айткъанларыны анълаймыз.

Суаллер ве вазифелер:

1. Роман сёзю насыл бир мана анълата?
2. Романнынъ эсас хусусиетлерини айтынъыз.
3. Сервантеснинъ «Дон Кихот» эсери эсасында бу эсернинъ роман олгъаныны исбатланъыз.

МУЭЛЛИФЛЕРНИНЪ АЯТИЙ ВЕ ИДЖАДИЙ ФААЛИЕТИНЕ АИТ КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТНЫНЪ ДЖЕДЕВЕЛИ

[1]. Исмаил бей Гаспринскийнинъ фаалиетине аит:

1. *Сейтгазы Гафаров*. Исмаил бей Гаспринский. (Аяты ве фаалиети) // Ыылдыз. – 1990. – № 1. – С. 111–135; № 2. – С. 79–98; № 3. – С. 93–111; № 5. – С. 87–106; Ыылдыз. – 1991. – № 1. – С. 77–94; № 3. – С. 82–103.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Бедий сёзюмизнинъ эврими. Дар-ур-Рахат мусульманлары // Ыылдыз. – 1998. – № 9–10.

3. *Исмаил Гаспринский*. Молла Аббас (роман). Эки томлукъ. Биринджи том. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 5–18.

4. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 183–191.

[2]. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ фаалиетине аит:

1. *Сеид Абдулла Озенбашлы* (1867–1924 сс. аяты ве фаалиети иле танышма тежрибеси) // Ыылдыз. – 1992. – № 2. – С. 126–136.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Бедий сёзюмизнинъ эврими // Ыылдыз. – 1999. – № 4. – С. 113–116.

3. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар эдебияты. Къулламанма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. – С. 88–96.

4. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 232–233.

[3]. Асан Сабри Айвазовнынъ фаалиетине аит:

1. *Исмаил Керимов*. Джанымизнынъ мюмессили // Салгъыр. – 1991. – № 2. – С. 33–45.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар эдебияты. Къулламанма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. – С. 113–114.

3. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Бедий сёзюмизнинъ эврими // Ыылдыз. – 1999. – № 4. – С. 116–119.

4. *Шевкет Юнусов*. Мукъаддес топракътаки тамырларымыз // Ыылдыз. – 1993. – № 3. – С. 161–168.

5. *Шевкет Эльвис-огълу Юнусов*. А.С. Айвазов. Неден бу ала къалдыкъ. Пьеса. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1997. – 80 с.

6. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 225–227.

[4]. Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ фаалиетине аит:

1. *Исмаил Керимов*. Халкънынъ азатлыгы огърунда буюк хызмет. (У.Ш. Тохтаргъазынынъ эдебий яратыджылыгыны тежрике меселелерине даир) // Ыылдыз. – 1983. – № 5. – С. 98–101.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. XIX асырнынъ сонъу XX асырнынъ башында къырымтатар сахна санаты ве драматургиясынынъ бызы ноқталары // Ыылдыз. – 1999. – № 4. – С. 120–122.

3. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 199–207.

4. *Севиль Керимова*. Сахна санатымызнынъ тарихындан. (У.Ш. Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» эсасында азылды) // Ыылдыз. – 2002. – № 2. – С. 109–116.

[5]. Мемет Нузетнинъ фаалиетине аит:

1. *Мемет Нузет*. Къырымнынъ чѣль аятындан. Сайлама эсерлер джыйынтыгы / Терг. этиджи *Н. Сейтягъяев*. – Симферополь: Доля, 2003. – С. 5–12.

2. *Эшреф Шемъи-заде*. Эс татлы ель, талгъын, талгъын... (Мемет Нузетнинъ аягы ве яратыджылыгы акъкъында). Эдебий ве тенкъидий макъалелер. – Симферополь: Доля, 2000. – С. 37–83.

3. *Сафтер Нагаев*. Яшлыккъа хас дуйгъунен. – Ташкент, 1979. – С. 65; 68–69.

4. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 235–242.

5. Mehmet Nuzhet II Mahmut Nedret Ali Romania türk-tatar edebijati. – Kostence, 1999. – S. 93–108.

[6]. Шевкъий Бекторенинъ фаалиетине аит:

1. *Шевкет Юнусов*. Одемесем акъкъымны, мен не ичюн тувгъаным. (Шевкъий Бекторенинъ догъгъанына 110 йыл толувы мунасебетиле) // Йылдыз. – 1993. – № 8. – С. 167–172.

2. *Шевкет Юнусов*. Шириет тюresi. (Шевкъий Бекторенинъ яратыджылыгы акъкъында) // Йылдыз. – 1992. – № 1. – С. 102–111.

3. *Шевкет Юнус*. Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан. 1920-нджи сенелер. – Симферополь: «Тезис» нешрияты, 2008. – С. 16–39.

4. *Юнус Темиркъая*. Шевкъий Бекторе – буюк шаиримиз // Йылдыз. – 1991. – № 3. – С. 44–46.

5. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 298–302.

6. *Рустем Муедин*. Шевкъий Бекторе. Хатырлавларым ве илявелерим // Йылдыз. – 1995. – № 5–6. – С. 158–171.

[7]. Абдулла Лятиф-заденинъ фаалиетине аит:

1. *Шевкет Юнус*. Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан. – Симферополь: «Тезис» нешрияты, 2008. – 176 с.

2. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 279–287.

[8]. Бекир Чобан-заденинъ фаалиетине аит:

1. *Шевкет Юнусов*. Бекир Чобан-заденинъ шириети // Йылдыз. – 1994. – № 6. – С. 156–166.

2. *Шевкет Юнус*. Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан. – Симферополь: «Тезис» нешрияты, 2008. – 176 с.

3. *Сафтер Нагаев*. Бекир Чобан-заде ве Фитрат // Йылдыз. – 2003. – № 2. – С. 69–103.

4. *Сафтер Нагаев*. Демир ве такъдир. (Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгына) // Йылдыз. – 1993. – № 2. – С. 95–122.

5. *Юнус Къандым*. 43-юнджи талебе. (Бекир Чобан-заденинъ ильмий ве бедий иджадына даир базы къайдлар) // Йылдыз. – 1998. – № 4. – С. 71–82.

6. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 287–293.

[9]. Амди Гирайбайнынъ фаалиетине аит:

1. *Решид Мурад*. Атешин шаир. (Амди Гирайбай акъкъында) // Йылдыз. – 1988. – № 5. – С. 106–109.

2. *Джафер Сейдамет Къырымэр*. Амди Гирайбайнынъ аяты // Йылдыз. – 1995. – № 3. – С. 3–8.

3. *Лятиф Азим*. Яш татарларгъа. (1994 сенеси Бухарестте Амди Гирайбайнынъ «Яш татарларгъа» ширий китабына языгъан такъдим) // Йылдыз. – 1995. – № 4. – С. 3.

4. *Пирайе Къадри-заде*. Сёз башы. (Амди Гирайбайнынъ 1994 сенеси Бухарестте чыккъан «Яш татарларгъа» китабына языгъан сёз башы) // Йылдыз. – 1995. – № 4. – С. 3–8.

5. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар шириетининъ зумрютгаджи. (Амди Гирайбайнынъ хатрасына итхаф) // Йылдыз. – 2003. – № 4. – С. 51–71.

6. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 294–298.

7. *Шевкет Юнус*. Назмиетимиз ве неспирджилгимиз тарихындан. – Симферополь: «Тезис» нешрияты, 2008. – 176 с.

[10]. Абляким Ильмийнинъ фаалиетине аит:

1. *Исмаил Керимов*. Янъы хаял ве эски заман. (Алтанлынынъ «Ачлыкъ хатирелери» эсери хусусында) // Йылдыз. – 1990. – № 6. – С. 92.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Абляким Ильмийнинъ аяты ве фаалиетине даир янъы малюматлар // Йылдыз. – 2003. – № 5. – С. 81–90.

3. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къаранлыкъ ичинден зиялар. (Абляким Ильмийнинъ догъгъанына 110 йыл толувы мунасебетиле) // Йылдыз. – 1998. – № 1. – С. 91–100.

4. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар эдебияты. Къулламанма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. – С. 144–147.

5. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 254–255.

[11]. Умер Ипчининъ фаалиетине аит:

1. *Исмаил Керимов*. Теренлик. (У. Ипчининъ иджадына багъышлангъан монография). – Ташкент: Гъафур Гъулям адына эдебият ве санъат нешрияты, 1988. – 144 с.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар эдебияты. Къулламанма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. – С. 213–219.

3. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Сахна къараманлары // Йылдыз. – 1997. – № 6. – С. 176–181.

4. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 270–276.

5. *Севиль Керимова*. Драмаатургия ве сахна санатымызнынъ юксек медениетине догъру (1920–1930 сс.) // Йылдыз. – 2002. – № 5. – С. 70–109.

[12]. Мемет Ниязийнинъ фаалиетине аит:

1. *Мемет Ниязий бек*. Наширининъ мукъаддемеси. «Эмель» меджмуасынынъ 1931 сенеси чыккъан санындан // Йылдыз. – 1996. – № 5. – С. 72–74.

2. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – С. 245–248.

3. *Энвер Къуртумеров*. Иджреттеки эдебиятымыз тарихына къыскъа бир назар // Йылдыз. – 2005. – № 6. – С. 129–136.

4. *Nijazij M. Sağış*. – Bukreş, 1998.

5. *Акъташ А*. Мемет Ниязий // Салгъыр. – 1991. – № 2.

[13]. Исмаил Зиядиннинг фаалиетине айт:

1. *Энвер Къуртумеров*. Иджретте догъгъан матбуатымыз тарихындан // Ыылдыз. – 2001. – № 5. – С. 133–140.
2. *Энвер Къуртумеров*. Иджрет эдебиятымыз тарихына кызыкъа бир назар // Ыылдыз. – 2005. – № 6. – С. 129–136.
3. *Юнус Къандым*. Исмаил Зиядин акъкъында бир къач сёз // Ыылдыз. – 1998. – № 8. – С. 8–11.

[14]. Абдулкъасым Фирдавсийнинг фаалиетине айт:

1. *Мухаммад Нури Османов, Шоислом Шомухамедов*. Шоҳ китоб. Шоҳнама. Биринчи китоб. – Тошкент, 1975. – 735 с.
2. *Дьяконов М.* Фердауси. [Фирдоуси]. Жизнь и творчество. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 138 с.

[15]. Омар Хайям

1. *Брагинский И.С.* Иранское литературное наследие. – М.: Наука, 1984. – 296 с.
2. *Слинкин М.М.* Очерки истории персидской литературы: Учебное пособие. – Таврический экологический институт. – Симферополь, 1999. – 230 с.
3. *Розенфельд Б.А., Юшкевич А.П.* Омар Хайям. – М.: Наука, – 1965. – 191 с. [АН СССР. Научно-биографическая серия].
4. *Алиев Р.М., Османов М.Н.* Омар Хайям. – М., 1959. – 143 с. [АН СССР. Научно-популярная серия].

[16]. Мигель де Сервантес Сааведранинг фаалиетине айт:

1. Испанская литература XVI–XVII вв. «Дон Кихот» М. Сервантеса. Тексты и комментарии [Под редакцией *В.М. Фриче* / Составит.: *В.В. Голубков и др.*]. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 141 с.
2. *Державин К.Н.* Сервантес. Жизнь и творчество / Предисловие *А.А. Смирнова*, *З.И. Плавкина*. – М., Гослитиздат. [Ленинградское отделение], 1958 – 743 с.

3. *Снеткова Н.П.* «Дон Кихот» Сервантеса. – М.; Л.: Художественная литература. [Ленинградское отделение], 1956. – 159 с.

Эсерлерде англашылмагъан сёзлернинг изаатлары ашагъыдаки лугъатлар эсасында тизильди

1. *Osmanlıca-türkçe ansiklopedik bujuk luğat / Hazırlağan: Abdullah Jegin ve digerleri*. – Istanbul: Zija Ofset, 1990. – 1081 s.
2. *Osmanlıca-türkçe sözlük / Hazırlajan Mustafa Nihat Ozon*. – Istanbul, 1965.
3. *Ferit Devellioglu*. Osmanlıca-türkçe ansiklopedik luğat / (Yajına hazırlağan *Adin Sami Gühejiçal*. 14 Baskı. – Ankara, 1997. – 1195 s.
4. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатарджа кыйын сёзлер (тахаллюсер лугъаты). – Симферополь: Издательство «Таврия», 2006. – 176 с.

МУНДЕРИДЖЕ

ХІХ АСЫРНЫНЪ СОНЪУНДА ХХ АСЫРНЫНЪ БАШЫНДА ИНКИШАФ ЭТКЕН КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

Уянув девриндеки къырымтатар эдебиятынынъ илерилев хусусиетлери	4
<i>Исмаил Гаспринский</i>	6
«Дар-ур-Рахат мусульманлары»нынъ сюжети.....	9
Дар-ур-Рахат мусульманлары (<i>роман</i>).....	11
<i>Сеид Абдулла Озенбашлы</i>	20
Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасына даир.....	22
Оладжагъа чаре олмаз (<i>пьеса</i>).....	24
<i>Эдебият назариеси</i> . Драма акъкъында умумий малюмат	31
<i>Асан Сабри Айвазов</i>	33
«Неден бу ала къалдыкъ» эсерине даир	35
Неден бу ала къалдыкъ (<i>пьеса</i>)	39
<i>Эдебият назариеси</i> . Драматик эсернинъ хусусиетлери.....	48
<i>Усеин Шамиль Тохтаргъазы</i>	51
Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» пьесасында ватанпервелик мевзусынынъ тасвир олунувы	54
Моллалар проекти (<i>пьеса</i>).....	56

ХХ АСЫРНЫНЪ ИНКЪИЛЯПТАН ЭВЕЛЬ ВЕ ЙИГИРМИНДЖИ СЕНЕЛЕРДЕ ИНКИШАФ ЭТКЕН КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

ХХ асырнынъ инкъиляптан эвель ве йигирминджи сенелер къырымтатар эдебиятынынъ илерилев хусусиетлери.....	64
Йигирминджи сенелер шириетининъ илерилеви.....	66
<i>Мемет Нузет</i>	68
Мемет Нузетнинъ шириетине даир	70
Ички къурбаны (<i>шиир</i>)	73
Тиленджи къарт (<i>шиир</i>)	74
Шаирнинъ уйкъусы (<i>шиир</i>)	76
<i>Шевкъий Бекторе</i>	78
Шевкъий Бекторенинъ шириетине даир.....	81
Айт, Чатыртав! (<i>шиир</i>)	84
Къырым акъкъында (<i>шиир</i>).....	85
Демирджининъ очы (<i>шиир</i>)	86
Татарлыгъым (<i>шиир</i>)	87
Миллетнинъ къябеси (<i>шиир</i>).....	88

<i>Эдебият назариеси. Лирик эсер акъкъында</i>	90
Абдулла Лятиф-заде	92
Абдулла Лятиф-заденинъ шириетине даир	95
Хаял – омюр (<i>шиир</i>)	99
Омюр (<i>шиир</i>)	100
Мужде (<i>шиир</i>)	102
Бекир Чобан-заде	104
Бекир Чобан-заденинъ ширий эсерлерине даир	108
Тынч татар чёлюнде (<i>шиир</i>)	112
Ой, сувукъ шу гъурбет (<i>шиир</i>)	114
Дунай таша (<i>шиир</i>)	115
Яныкъ къавал (<i>шиир</i>)	117
<i>Эдебият назариеси. Лирик къараман акъкъында</i>	119
Амди Гирайбай	121
Амди Гирайбайнынъ шириетине даир	124
Джигитке (<i>шиир</i>).....	128
Багъчасарай (<i>шиир</i>)	129
Къарасув (<i>шиир</i>).....	131
Татар ичюн (<i>шиир</i>)	132
Йигирминджи сенелер несирджилигининъ	
илерилев хусусиетлери	134
Абляким Ильмий	136
Баланынъ рухийет дюнъясыны тасвирлеген эсер	138
Ачлыкъ хатирелери (<i>повесть</i>).....	140
<i>Эдебият назариеси. Психологик повестьнинъ хусусиетлери</i> ..	152
Йигирминджи сенелер драматургиясынынъ	
илерилев хусусиетлери	154
Умер Ипчи	157
Умер Ипчининъ «Фаише» пьесасына даир	160
Фаише (<i>пьеса</i>)	162
КЪЫРЫМТАТАР ИДЖРЕТ ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Иджрет эдебиятынынъ илерилев тарихындан	178
Добруджадаки къырымтатар эдебиятынынъ илерилеви	180
Мемет Ниязий	182
Мемет Ниязийнинъ шириетине даир.....	183
Ойлав (<i>шиир</i>)	186
Ешилъ джурткъа (<i>шиир</i>)	187
Джурт суйгюси (<i>шиир</i>)	188

<i>Исмаил Зиядин</i>	190
Исмаил Зиядиннингъ «Той» адлы шиирий масалына даир.....	192
Той (<i>шиирий масал</i>).....	195
Сёз кесим	197
Чынъ	198
Куреш	199
Тыраш.....	202
«Мааллелери бир олгъан...».....	203

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

<i>Абулкъасым Фирдавсий</i>	205
«Шахнаме» эсеринингъ сюжетине даир.....	208
Шахнаме (<i>Дестандан парчалар</i>)	210
<i>Омар Хайам</i>	213
Сухробнынъ догъулувы акъкъында	211
Омар Хайамнынъ шиириетине даир	214
Рубаййлер.....	216
<i>Эдебият назариеси</i> . Рубайй	219
<i>Сервантес Сааведра Мигель де</i>	221
Дон Кихот (<i>Романдан парчалар</i>)	225
<i>Эдебият назариеси</i> . Роман акъкъында.....	231

Муэллифлернингъ аягий ве иджадий фаалиетине аит къулланылгъан эдебиятнынъ джедвели	233
---	-----

Навчальне видання

КОКІЄВА Айше

**КРИМСЬКОТАТАРСЬКА
ЛІТЕРАТУРА
(рівень стандарту)**

*підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти
з навчанням кримськотатарською мовою*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Формат 70x100 ¹/₁₆.

Ум. друк. арк. 15,00. Обл.-вид. арк. 11,00.

Наклад 300 прим. Вид. № 1331,

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.